

**Кафедра наглядово-профілактичної роботи та дізнання
Національного університету цивільного захисту України**

О.О. Островерх, Т.М. Ковалевська

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Курс лекцій

Харків 2010

Підготовлено до друку за рішенням
засідання методичної ради НУЦЗУ
Протокол від 19.05.10 № 9

Укладачі: О.О. Островерх, Т.М. Ковалевська

Рецензенти: кандидат технічних наук, доцент О.А. Стельмах, Начальник Науково-методичного центру навчальних закладів МНС України;
кандидат юридичних наук, доцент А.О. Червяцова, доцент кафедри конституційного, муніципального та міжнародного права ХНУ ім. В.Н.Каразіна

Історія держави і права зарубіжних країн: Курс лекцій / О.О. Островерх, Т.М. Ковалевська — Харків, 2010 — 227 с.

Вивчення дисципліни “Історія держави та право зарубіжних країн” передбачає формування у курсантів, студентів, слухачів системних знань теоретичних положень та емпіричного матеріалу, як процес виникнення, зміни і розвитку типів та форм держави і права, а також конкретних державних органів і правових інститутів.

Історія держави і права зарубіжних країн хронологічно вивчає історію державно-правових інститутів окремих держав у рамках чотирьох основних періодів: історії держави і права Стародавнього світу, історії держави і права в епоху Середньовіччя, історії держави і права Нового часу, історії держави і права Новітнього часу. Ця періодизація відповідає чотирьом основним епохам розвитку світової цивілізації, найважливішою частиною якої є держава і право.

У кожній темі наведені питання до семінарського заняття, список сучасної правової літератури для самостійного засвоєння матеріалу, підготовки рефератів та обговорень.

Курс лекцій призначений для курсантів, слухачів та студентів Національного університету цивільного захисту України.

Відповідальний за випуск: Островерх О.О.

ВСТУП

Історія держави і права зарубіжних країн, дотримуючись принципу хронології, вивчає структуру, компетенцію, функції органів держави, а також розвиток головних галузей права. Ця дисципліна вивчає право як єдине ціле, державно-правові інститути і правове становище населення у конкретних умовах окремих держав. У літературі є й інші визначення історії держави і права як науки та навчальної дисципліни.

У цьому курсі розглядаються організація влади, державний устрій і становище в ньому особистості, а також первісні основи юриспруденції деяких держав давнини; прослідковується зв'язок права з іншими соціальними нормами, їх вплив на юридичний побут давніх цивілізацій. Знання політичних систем, законів минулого підносить правову культуру, розвиває правосвідомість, дає можливість краще зрозуміти значення державно-правових інститутів у житті суспільства. Таким чином, завданням курсу історії держави і права зарубіжних країн є:

- загальна підготовка студентів у питаннях держави і права, вироблення в них особливого юридичного мислення, необхідного для засвоєння та застосування права;

- створення необхідних передумов для найкращого засвоєння таких дисциплін, як теорія держави і права, історія політичних вчень, державне та міжнародне право, а також інших юридичних дисциплін, включаючи цивільне, кримінальне право і процес;

- сприяння формуванню наукового підходу до процесів, які відбуваються в іншій країні і в усьому світі;

- розвиток вміння вірно і гуманно оцінювати поведінку Людей, які за своїм волевиявленням або випадково стали об'єктом чи суб'єктом державно-правової діяльності.

Предметом історії держави і права зарубіжних країн – є загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку держави і права окремих країн в конкретних історичних умовах в хронологічній послідовності. Її специфіка полягає у тому, що її основою виступають: документи, пам'ятки права, свідчення історії та інші юридичні джерела, їх наявність дає змогу списати попередні форми юридичного побуту, простежити генетичний зв'язок законів.

Серед своїх найважливіших проблем ця дисципліна вивчає виникнення і розвиток правової держави, організації політичної влади, територіального устрою, народного представництва інститутах публічного і приватного права. Головне призначення цієї дисципліни – надати глибоке розуміння сучасних державних і правотворчих процесів, які відбуваються в Україні та інших державах світу. Сформуванню вміння прогнозувати тенденції їх розвитку на сьогодні і на майбутнє.

ЛЕКЦІЯ 1. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

План

- 1.1. Загальні закономірності формування держави
- 1.2. Спільні риси держав Стародавнього Сходу.
- 1.3. Виникнення давньосхідної держави
- 1.4. Джерела і система права.
- 1.5. Стародавня Індія

1.1. Загальні закономірності формування держави

Першим ступенем, у розвитку класового суспільства, початковою фазою в становленні держави і права був Стародавній світ.

Найдавнішими державами та системами права в історії людства були держави і правові системи Стародавнього Сходу (Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія, Хеттська держава, Фінікія, єврейські (семітські) царства, Персія, Урарту, Єгипет, Індія та Китай). Термін "Стародавній Схід" запровадили ще античні автори, які називали так країни, розташовані на схід від греко-римського світу. Приблизність і умовність його очевидна, бо Стародавній Єгипет, для прикладу, виходить за географічні рамки Сходу й розташований у Північно-Східній Африці. Однак цей недосконалий термін прижився в науці. Хронологічні рамки Стародавнього Сходу охоплюють період від IV тис. до н.е., коли виникли перші старосхідні держави, до середини I тис. н.е., коли останні з них вступили у середньовічну фазу свого історичного розвитку.

Історики на Заході розуміють під Стародавнім Сходом найдавніші цивілізації, які склалися на Середньому Сході. Відмінність старосхідного та античного рабовласництва вбачали у тому, що у країнах Стародавнього Сходу з їхньою натуральною економікою рабів використовували в менших масштабах, ніж у Стародавній Греції та Римі, де процвітало товарне виробництво. Ставлення до рабів на Сході пом'якшувалося тією обставиною, що раби там входили до міських чи сільських общин і не вважалися чужинцями.

У XVIII-XIX ст.ст. історики вважали, що шляхи історичного розвитку народів Сходу і Заходу з самого його початку розійшлися, що Азія та Європа - два світи. Нині більшість учених-орієнтологів також схильна протиставляти Схід Заходу, виставляючи, зокрема, такі аргументи:

- неоднакові форми власності на засоби виробництва, у Стародавній Греції завдяки реформам Солона було встановлено приватновласницькі відносини, що дало змогу розбудувати там систему демократичного самоуправління, а східні суспільства нічого схожого не виробили, у них не існувало інституту громадянства, людина не була захищена законом, бо єдиним законом була воля монарха-деспота;

- неоднакове ставлення населення до природи; на Сході людина вважала себе частинкою природи і мирно співіснувала з нею, а на Заході пріоритетом було підкорення природи.

ритет віддавався технократичній економіці, відбувався навальний наступ людини на природу;

- ідеологічний чинник, який відіграв в східних суспільствах величезну роль, на відміну від західних; на Сході у рабській залежності від ідеології перебувала економіка, суспільні зв'язки, політика.

Може видатися надмірною сьогодні увага сучасників до далеких держав Стародавнього світу, але такий інтерес є виправданий. Народи Стародавнього Сходу не просто першими побудували соціально-стратифіковані суспільства й держави, винайшли найдавніші форми письма, розвинули художню словесність, науково-практичні знання, мистецтво, релігійно-філософську думку, а й передали свої надбання нам. Ми користуємося абетковим письмом, яке винайшли фінікійці, розробленою стародавніми індіанцями системою "арабських" чисел і математичною символікою, досягненнями вавилонської астрономії, удосконаленим староєгипетським календарем, багатьма лексичними здобутками близькосхідних цивілізацій, винаходами стародавніх китайців - компасом, папером, порохом, системою конкурсних екзаменів тощо. Ми стаємо мудрішими, пізнавши "світанок" нашої цивілізації.

Чому саме в південно-західній Азії та північно-східній Африці виникли перші держави? Найімовірніше, відповідь потрібно шукати в природних умовах цих регіонів планети, тобто в матеріальних умовах життя суспільства. Родючі землі, відносно сприятливі кліматичні умови, повноводні ріки зумовили швидкий перехід людства від кочового до осілого, землеробського способу життя. Одночасно розвивалося скотарство, ремесла, обмін та торгівля. Особливості клімату, своєрідність ґрунтів, наявність великих пустель, засухи зумовили необхідність штучного зрошення земель. Повноводдя великих рік здавна навчилися використовувати для зрошення полів. Розлив рік не тільки забезпечував зрошення земель, але й покривав поля шаром надзвичайно родючого мулу. Звичайно ж одній людині чи родині було не під силу прокопати зрошувальний канал, спорудити дамбу, розчистити іригаційні споруди від піску, занесеного вітрами з пустелі, вирубати дрімучі ліси та джунглі (Індія, Китай), а тому люди об'єднувалися й виконували такі роботи усією сусідською (територіальною) общиною. Земля була у власності усієї общини; також вона знаходилася у власності храмів та царів.

Для виконання робіт, пов'язаних з іригацією, вирубуванням лісів, прокладанням доріг, будівництвом храмів потрібна була неабияка робоча сила і лише ціла община могла впоратися з таким обсягом робіт. Однак згодом й общинники вже не справлялися з такими трудомісткими роботами, що зумовило пошук інших джерел робочої сили. Таким джерелом стало обернення на рабів військовополонених. Поява, рабства, поступова поява приватної власності, майнової нерівності призводить до розкладу в країнах Стародавнього Сходу первіснообщинного ладу і появи держав.

1.2. Спільні риси держав Стародавнього Сходу.

Отже, перші держави виникають ще в IV тис. до н.е.; кожна із них має власну історію виникнення, розвитку, падіння, характерні особливості права. Але можна виділити спільні риси, притаманні усім державам Стародавнього Сходу, а саме:

- збереження значних пережитків первіснообщинного ладу, зокрема, сусідської (територіальної) общини; значною була питома вага праці самих общинників у виробництві;

- відсутність на перших етапах розвитку приватної власності на землю;

- наявність колективного рабоволодіння (храмів, общин);

- домашній характер рабства, при якому раби мають майно, сім'ю тощо;

- створення деспотичної форми правління, тобто державного ладу, який характеризується необмеженою владою монарха. Це пояснюється необхідністю тримати в покорі рабів, захищати землі від нападів чужинців та самим нападати на них, особливим способом виробництва, необхідністю створення міцних оборонних споруд;

- наявність трьох відомств, які здійснювали управління державою: відомства внутрішніх справ (фінансового), публічних робіт та військового. Відомство внутрішніх справ займалося управлінням країною, стягненням податків, здійсненням правосуддя, охороною внутрішнього правопорядку. Військове відомство організувало оборону країни від нападів агресорів. Відомство публічних робіт організувало будівництво іригаційних каналів, водосховищ, вирубування лісів, будівництво пірамід тощо. Усю систему органів управління очолював фараон, цар.

Стародавні цивілізації існували протягом величезного проміжку часу, з IV-III тисячоліть до н.е. і до середини I тисячоліття н.е. За своєю суттю це були рабовласницькі суспільства, основою яких став поділ на вільних і рабів. І хоч види рабської залежності були досить різноманітними і зустрічалися в ці часи різні форми власності на раба (державна, храмова, общинна, приватна), сутність рабства була єдиною - експропріація особи раба, зведення його до рівня засобів виробництва. Рабство, навіть у тих країнах, де кількість рабів була порівняно невеликою, мало значний вплив на статус різних груп вільного населення (підвладних членів сім'ї, різного роду боржників, представників нижчих каст тощо), навіть на становище селян-общинників, робочою силою яких могла розпоряджатися держава. Рабство залишало глибокий слід в ідеології, політичній та правовій свідомості вільного населення. Дуже значним був вплив рабовласницьких відносин на форми держави і державний лад, на діючі системи права.

Не всі народи земної кулі пройшли стадію класового рабовласницького суспільства і держави. На більшій частині нашої планети в цю епоху продовжував ще зберігатися родоплемінний лад, але рабовласницькі держави протягом усієї своєї історії значно впливали на первіснообщинну периферію, яка їх оточувала, прискорюючи в ній процес класоутворення.

В історичному розвитку держав Стародавнього світу можна побачити як єдині, загальні для всіх них закономірності, так і значну своєрідність, особливості, притаманні кожній окремій державі. Усі вони, наприклад, за своєю суттю були рабовласницькими, однак характер рабства був різним. Повсюди існував апарат державного примусу, але форми правління, структура органів влади і управління, принципи організації державного апарату були неоднаковими. Істотні розбіжності мали і діючі в цих країнах системи права. У зв'язку з цим в історико-правовій науці всі стародавні держави світу поділяють на дві групи: держави Стародавнього Сходу і держави античного світу.

1.3. Виникнення давньосхідної держави

Відомості, що стосуються походження і розвитку держави в країнах Стародавнього Сходу, мають для нас особливе значення. Інтерес до них пояснюється передусім тим, що історія цих найбільш ранніх цивілізацій, де процес виникнення держави, як правило, не був ускладнений взаємодією з уже існуючими розвиненими політичними структурами, дає можливість з найбільшою повнотою розкрити сам механізм становлення державності взагалі.

Ще в далекій давнині в долинах таких великих азійських та африканських річок, як Тигр і Євфрат у Месопотамії, Ніл у Єгипті, Інд і Ганг в Індії, Хуанхе і Янцзи в Китаї, а також у Закавказзі та Середній Азії, з'являються перші паростки цивілізації. Родючі землі, хороші кліматичні умови, великі повноводні ріки зумовили швидкий перехід людства від кочового до осілого, землеробського способу життя. Разом з тим розвивалися скотарство, ремесло, обмін. Саме в таких регіонах, найсприятливіших для життя людини, виникали нові форми господарства і культури, зароджувалося рабство, з'являлася приватна власність. Первіснообщинний лад вступав у стадію свого розкладу, розвивалися необхідні передумови для виникнення і успішного розвитку класового суспільства.

Археологічні матеріали, які мають відношення до Стародавнього Єгипту, фіксують уже в V-IV тисячоліттях до н.е. появу тут приватної власності, наявність полонених-рабів, початок соціального розшарування вільних общинників. У Стародавній Месопотамії розвиток продуктивних сил на кінець IV - початок III тисячоліття до н.е. досяг рівня, необхідного для виникнення класового суспільства. В Індії це відбувалося дещо пізніше - в середині III тисячоліття до н.е. Наприкінці III - на початку II тисячоліття до н.е. первіснообщинний лад вступив у період свого розкладу і в Китаї. У Закавказзі подібні зрушення відбувалися в XIII-IX століттях до н.е.

Процес соціальної стратифікації спостерігається в цих країнах усе більш виразно. Швидко розповсюджується рабство, неухильно зростає приватна власність. Усе це вносить у життя людей значні зміни. Прагнення до збагачення стає визначальним моментом у їх діяльності. Гонитва за чужим добром веде до війн між сусідніми общинами і племенами, поступово

утворюється соціальна верхівка, яка тепер протистоїть усій масі вільних общинників.

Важливим моментом у переході від родового суспільства до класового був розвиток на останньому етапі первіснообщинного ладу особливої організації управління, яка дістала назву військової демократії, її основні елементи у вигляді народних зборів чоловіків-воїнів, ради родових старійшин і верховного воєначальника можна знайти в усіх країнах Стародавнього Сходу на певному рівні їх розвитку. Верховна влада тут також належала народним зборам, основою колективу були кровні зв'язки. Військові вожді (раджан в Індії, лугаль в Месопотамії і т.д.) обиралися народними зборами.

Організація управління у вигляді військової демократії формується в умовах, коли з'являються приватна власність і зародки експлуатації. А це веде до розхитування підвалин родового ладу. Отже тут уже помітні не тільки риси родової організації, але й початок її руйнування, перші зародки державної влади.

Виникнення в Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї та Месопотамії публічної влади, відокремленої від народу, і відбувалося на основі розвитку тих зародків державної організації, які містила в собі військова демократія.

Піднесення військового вождя в процесі становлення державності було характерною рисою для країн Стародавнього Сходу. Поряд з військовими обов'язками такий вождь привласнює і господарські функції. Так, лугаль у Стародавній Месопотамії очолює роботу по будівництву храмів, міст, іригаційних споруд і т.д. Одержує лугаль і економічну базу у вигляді великого власного господарства. Виділялися своїм багатством і раджани Стародавньої Індії, які отримали право "карати тих, хто заслуговує кари, і підтримувати тих, хто заслуговує підтримки". Посада такого вождя стає спадковою.

Навколо нього утворюється новий, тепер уже державний апарат управління, тоді як народні збори і рада родових старійшин відходять на другий план. У Єгипті, Індії, Месопотамії до такого державного апарату управління входили, з одного боку, найближчі родичі правителя, з другого - особисті його слуги.

Поступово оформлявся і другий елемент державності - розподіл населення за територіальною ознакою. У цих країнах з'являється поняття територіальних одиниць, усередині яких живуть люди, які не зв'язані родинними стосунками.

Таким був шлях виникнення держави в країнах Стародавнього Сходу.

Ще на зламі IV-III тисячоліть до н.е. склалася давньоєгипетська державність, яка існувала до I століття до н.е. Виникають міста-держави в Месопотамії: Еріду, Ур, Латані та інші. Перша успішна спроба об'єднати країну була зроблена Саргоном - правителем Аккада (XXIV ст. до н.е.). Потім підноситься місто Ур, а в XVIII столітті до н.е. виникає одна з найвеличніших держав давнини - Вавилонське царство. VII тисячолітті до н.е. з'являється держава в Китаї. В епоху Чжоу (XI-III ст. до н.е.) давньокитайська держава розпадається на декілька ворогуючих між собою самостійних царств.

Роздробленість була ліквідована в III столітті до н.е., коли утворилася могутня централізована імперія Цінь. В Індії в III-II тисячоліттях до н.е. в долині Інду виникає і розвивається культура Хараппи - самобутня цивілізація, яка вже знала державну владу. Однак у середині II тисячоліття до н.е. ця культура зникає, і в XIII-XII століттях до н.е. починається новий етап в історії Індії, який був пов'язаний з проникненням на її територію племен арійців. Процеси класового розшарування, що відбувалися в цей час у арійців, обумовили виникнення в середині I тисячоліття до н.е. ряду невеликих держав у долині Гангу. З утворенням 332 року до н.е. імперії Мауріїв було досягнуте політичне об'єднання країни. У IX столітті до н.е. в Закавказзі на Вірменському нагір'ї в районі озера Ван виникає держава Урарту.

1.4. Джерела і система права.

Право в країнах Стародавнього Сходу і Право давньосхідних країн забезпечувало експлуатацію рабів і нижчих верств вільного населення, відверто проголошуючи нерівність людей.

Спершу джерелом права був звичай, який відповідно до інтересів соціальної верхівки поступово перетворювався на звичаєве право. Проте досить рано з'являються правові збірники. З розвитком держави дедалі більшого значення набуває таке джерело права, як закон, хоч пережитки родового устрою, релігійні, моральні настанови ще довгий час зберігаються в нормах давньосхідного права.

Вже для Стародавнього Єгипту характерним було видання не тільки окремих законів, але й розробка цілих збірників права. До них можна віднести, наприклад, своєрідний кодекс Сеті I (XIV ст. до н.е.), кодекс царя Бокхоріса (VIII ст. до н.е.), який складався з восьми книжок, та ін. У Месопотамії XXI століттям до н.е. датуються закони Ур Наму, XX століттям до н.е. - правовий збірник з міста Ешнуни, в XVIII столітті до н.е. з'являються Закони царя Хаммурапі. В Китаї в IV столітті до н.е. сановник царства Вей, якого звали Лі Куй, підготував Книгу законів - Фацзін, що складалася з шести глав.

З цього переліку правових джерел найвідомішим збірником є Закони вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.).

За наказом Хаммурапі закони, спочатку записані на глиняних табличках, наприкінці його царювання були вирізьблені на чорному базальтовому стовпі висотою у 2,25 м. Такий базальтовий стовп і було знайдено в 1901 році французькою археологічною експедицією у м. Сузи в Ірані на місці колишньої столиці Еламського царства. Мабуть, стовп було вивезено туди як трофей.

Текст Законів царя Хаммурапі складається з вступу, епілогу і 282 статей (нумерація статей була зроблена істориками в пізніші часи).

Це винятково важливе джерело з історії держави і права Стародавнього Вавилону Закони дають можливість зрозуміти суспільно-економічні, політичні і правові відносини у Вавилонському царстві XVIII століття до н.е.

Закони Хаммурапі регулюють різноманітні правові відносини і мають певну внутрішню систему. Так, можна виокремити в Законах такі групи статей: суд і судочинство, форми власності, шлюб і сім'я, злочини проти особи, праця і знаряддя праці.

Причинами появи Законів царя Хаммурапі скоріше всього були: необхідність встановити єдині закони на території всієї держави, бажання закріпити суспільний лад держави і прагнення правителя згладити гострі соціальні суперечності, які на той час виникали в суспільстві.

Своєрідно відбувався правовий розвиток Індії. Звичаєве право заступили тут не державні закони, як це було в інших країнах Стародавнього Сходу, а релігійно-правові збірки, які склалися різними брахманськими школами у вигляді наказів благочестивій людині. Тому тут норми права переплітаються з побутовими, моральними, релігійними настановами. Зразком таких релігійно-правових збірок, санкціонованих державною владою, можуть бути дхармашастри Гаутами і Апастамби (друга половина I тисячоліття до н.е.). Закони Бріхаспаті (III-IV ст. н.е.), Закони Наради (IV-V ст. н.е.), а найвідомішими серед таких збірок дхармашастр є Закони Ману (II ст. до н.е. - II ст. н.е.). У надзвичайно цікавому пам'ятнику права "Артхашастрі" ("Наука політики") містяться дані про методи управління державою, систему судочинства, різні правові норми. Вважають, що ці настанови по управлінню державою розробив для царя головний радник Чандрагупти брахман Кауталья.

Право власності. Аналіз правових збірників дає можливість розглянути розвиток форм власності і зокрема становлення в країнах Стародавнього Сходу приватної власності на землю, рабів та інше майно.

Передусім приватна власність виникає на рухоме майно. Досить рано з'являється поряд з державною приватна власність на рабів. Складнішим був розвиток приватної власності на землю. У країнах Стародавнього Сходу протягом тривалого часу переважала общинна земельна власність. Поступово розвивалася державна (двірцева) власність на землю. Великими землевласниками в Єгипті та Вавилоні стають храми. Індивідуальне володіння землею поступово перетворюється на приватну земельну власність. Так, у Китаї в У I столітті до н.е. приватна власність на землю отримує в ряді царств офіційне визнання. "Артхашастра" дозволяла торговельні операції з землею, до розряду нерухомості включала поле, сад, зрошувальні споруди. Приватну власність на землю визнавали і вавилонські закони.

Закони царя Хаммурапі взагалі дуже показові у визначенні форм власності. Вони розрізняли власність двірцеву, храмову, общинну і приватну, включаючи в перелік об'єктів приватної власності поле, сад, дім, рабів та інше майно. У Законах Хаммурапі розглядається і особливий правовий режим так званого майна "ілку". Таке майно у вигляді поля, саду, дому, надавалося царським воїнам за умови їхньої обов'язкової служби. Воїн володів і користувався майном "ілку", але не мав права його продати або обміняти.

Згідно з Законами царя Хаммурапі документ чоловіка, який купив поле, сад чи дім редума, баїрума (тобто воїна), "слід розбити і цей чоловік втрачає своє срібло, а поле, сад, дім повертаються воїну (ст. 37).

Якщо хтось купить у редума волів або овець, подарованих редуму царем, - він "втрачає своє срібло" (ст. 35). Однак і сам воїн "не може відписувати з своїх поля, саду чи дому, зв'язаних з його повинністю, своїй жінці або дочці", а також віддавати за свій борг (ст. 38). Якщо редум чи баїрум під час перебування на царській службі буде забраний у полон, а його син може нести повинність, слід віддати синові поле і сад. Якщо син малолітній, то слід віддати $\frac{1}{3}$ поля і саду його матері, і мати виростить його. Водночас, якщо воїн не піде в царський похід або, найнявши найманця, пошле його замість себе, - "цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім" (ст. 26).

В Індії Закони Ману передбачали сім законних способів набуття власності: купівля, дарування, спадкування, знахідка, здобич, оплата за виконану роботу, позика під відсотки.

Особлива увага приділялась у цих законах власності на раба. У Вавилоні на людину, яка вивела за міську браму чужого раба, сховала утікачів - раба або рабину, - чекала страта. Цирульнику, який видалив рабу його тавро, відрізали пальці. За Законами Хаммурапі, якщо раб скаже хазяїну: "Ти не мій пан", йому слід було відрізати вухо. Проте раб мушкенума або палацу мав право оженитися на вільній дівчині, мати дім, рухоме майно.

1.5. Стародавня Індія

Великий Індійський півострів у доісторичні часи мав населення темної барви. Його останками є дравіди, що дотепер живуть у південному Декані. Але в різні часи напливали сюди різні племена із Середньої Азії, так що расовий характер Індії є доволі мішаним. У II тис. до н.е. на індійські низини вдерлися з півночі народи індоєвропейського походження. Називалися вони "арія", що означає "шляхетно уроджені". Це були скотарі, що жили зі своїх стад худоби, але також охоче займалися хліборобством. Ділилися на роди й племена та підлягали королям, що мали спадщину владу. Дуже скоро утворилися суспільні класи: жерців - "брахманів", войовників - "кшатрія" та хліборобів - "вайшія". Місцевих жителів вони частково винищили, та завоювали і зробили невільниками - "шудра". Пізніше цей класовий поділ став ще різкішим, так що перехід від одної касты до іншої був заборонений, а темношкіре населення вважали нечистим - "парія". Повторилися й різні другорядні класи, кожен з яких мав свої окремі права, вірування і звичаї. Вони створили стародавню культуру, стародавню цивілізацію. Період з II тисячоліття до першої половини I тисячоліття до н.е. дістає назву Ведійський. З посиленням суспільної нерівності людей очолює - "раджа", який спочатку обирається всім населенням а потім ця посада стає спадковою. Деяка роль належить народним зборам які поступово трансформуються у збори знаті.

Органи племінної організації перетворюються в державні органи. Помічником раджи стає жрець. Тимчасова дружина переростає у постійне військо. Вирішується проблема з податкообкладанням.

Таким чином на базі родоплемінних колективів виникають державні утворення, не великі за територіальною ознакою, форма правління монархія, абсолютна республіка. Суспільний устрій характеризується нерівністю.

Арії шанували спочатку одного найвищого бога, що звався Діаус або Діауспіта (те саме, що й грецький Зевс і римський Юпітер). Пізніше найбільшої шани зазнавала трійця богів - "трімурті":

Брахма - що уявляв собою все життя;

Вішну - опікун людей;

Шива - божество, що все нищить і потім наново творить життя.

Індійські жерці уявляли собі божество як духовну силу, що проникає весь світ, творить його й усе наново відроджує. Такий світогляд названо пантеїзмом (або теопанізмом, як це означають деякі дослідники). З ним в'язалися вірування в мандрівку душ. По смерті людини душа переходить у якесь друге єство - другу людину, звіра, рослину. Ступінь підвищення чи пониження залежить від суми добрих чи лихих справ померлого, що зветься "карма". тільки по довгому часі людина кінчає своє коло життя - "самсару" - доходить до визволення - "нірвани". Віра в мандрівку душ поглибила різницю між суспільними класами Індії: брахмани вважали себе за священний стан, що найскоріше досягає спасіння, інші верстви мусили проходити довгу мандрівку, - чим хто нижчий тим довшу. Життя й релігію Індії в найдавніші часи пізнаємо із старовинних пісень, званих веда ("знання"). Найстаріша їх частина зветься "Рігведа" - ("знання пісень").

Згідно релігійного вірування бог-творець - брахма створив брахманів із своїх уст, шатрїв з рук, вайшїв з стегон і шудри із ступнів. Для кожної варни були своя драхма (закон життя).

Офіційна наука брахманів - брахманізм - зустріла реакцію в новій релігії буддизмі. Засновником нової релігії був сідхартха (560-480 рр. до н.е.) - син князя країни Сакія. Він зростав у багатствах і розкоші, рано одружився і мав уже сина. Але розкішне життя не давало йому задоволення. За прикладом аскетів - йогів, яких в Індії було багато, він подався на мандрівку, осїв у віддаленій місцевості й віддався постам і духовним вправам. По кількох роках він виступив як Будда ("освічений") із новою наукою.

Будда не цікавився метафізичними питаннями та визнавав повний атеїзм і акосмізм - це значить заперечував існування божества, душі й навіть світу. Бог, світ і людина - це тільки сума фізичних і психічних явищ у постійнім, нескінченнім переплив! ("самсара"). Цей рух без відпочинку є найбільшим стражданням світу. Кінець його знаходиться у відпочинку нірвани, до якого людина повинна стриміти. Будда проголосив "чотири благородні правди":

- все життя є страждання

- люди з несвідомості прив'язуються до життя;

- до мети доходить, той хто вирікається любові до життя;
- шлях до спасіння веде восьма стежинами (чесний погляд, чесна воля, чесне слово, чесне діло, чесне життя, чесне змагання, чесна думка, чесне заглиблення в себе).

Для звичайних людей Будда давав прості моральні накази: не вбивати ніякої живої істоти, не красти, не говорити неправди, не вживати п'яних напоїв, не провадити розгнужданого життя, бути прихильним до всіх. Але за найвищий ідеал він уважав мудреця, що уникає любові й радості та

Індійські жерці уявляли собі божество як духовну силу, що проникає весь світ, творить його й усе наново відроджує. Такий світогляд названо пантеїзмом (або теопанізмом, як це означають деякі дослідники). З ним в'язалися вірування в мандрівку душ. По смерті людини душа переходить у якесь друге єство - другу людину, звіра, рослину. Ступінь підвищення чи пониження залежить від суми добрих чи лихих справ померлого, що зветься "карма". тільки по довгому часі людина кінчає своє коло життя - "самсару" - доходить до визволення ~ "нірвани". Віра в мандрівку душ поглибила різницю між суспільними класами Індії: брахмани вважали себе за священний стан, що найскоріше осягає спасіння, інші верстви мусили проходити довгу мандрівку, - чим хто нижчий тим довшу. Життя й релігію Індії в найдавніші часи пізнаємо із старовинних пісень, званих веда ("знання"). Найстаріша їх частина зветься "Рігведа" - ("знання пісень").

Згідно релігійного вірування бог-творець - брахма створив брахманів із своїх уст, шатріїв з рук, вайшів з стегон і шудри із ступнів. Для кожної варни були своя драхма (закон життя).

Офіційна наука брахманів - брахманізм - зустріла реакцію в новій релігії буддизмі. Засновником нової релігії був сідхартха (560-480 рр. до н.е.) - син князя країни Сакія. Він зростав у багатствах і розкоші, рано одружився і мав уже сина. Але розкішне життя не давало йому задоволення. За прикладом аскетів - йогів, яких в Індії було багато, він подався на мандрівку, осів у віддаленій місцевості й віддався постам і духовним вправам. По кількох роках він виступив як Будда ("освічений") із новою наукою.

У цей же час постала друга релігійна секта - джайни. Її творцем був Вардгамана (540 - 468 рр. до н.е.), званий Магавіра, тобто "великий герой". Він походив із лицарського стану, дванадцять років віддавався аскетичним вправам і врешті почув себе вільним від страждань, став "переможцем" "джина" (демон - персонаж східної міфології, звідси і назва його прихильників). Він наказував суворі покути й навіть поручав добровільну голодову смерть.

Нові релігії поширилися серед нижчих класів бо не визнавали суспільної нерівності й навіть паріїв приймали за своїх визнаців. Але вищі верстви залишилися при вигідному положенні.

Основною виробничою одиницею була сільська община в яку об'єднувалася значна частина вільного населення. Процес майнової диференціації проходить і в общині. Поряд з тими хто сам обробляє землю формується панівна верхівка, що експлуатує найманих робітників.

Стародавня Індійська держава виникає як рабовласницька, проте в праві відсутнє чітке розмежування положення людей і рабів. Це мало свій прояв у тому, що закони говорили більш чітко про положення каст ніж відмінність у положенні вільних і рабів. Праця рабів не набула вирішального значення в економіці стародавньої Індії. Суттєвою особливістю рабства у стародавній Індії було законодавство, що обмежувало свавілля власників по відношенню до рабів.

Основна посадова особа - цар. Посада ця спадкова. Ще за свого життя цар призначає одного з своїх синів (не обов'язково старшого). Цар має законодавчу владу, виконує управління, є верховним суддею, главою фіскальної адміністрації. Оскільки при царському дворі частими випадками були заколоти то особливу уваги приділяють охороні царя.

Основний сановник царський жрець представник знатного роду. Цар очолює військо. Одним з органів управління була рада царських сановників яка називається паричад. Крім управлінських функцій паричад можна розглядати як орган який має певне політичне забарвлення. Таємна рада - малочисельний орган, особам яких цар довіряв найбільш. В разі крайньої необхідності ради могли збиратися разом. Сабна - збори знаті має найбільш церемоніальне значення.

Територія у стародавній Індії поділяється на провінції з яких 4 основні мали надзвичайний статус їх очолювали сини царя -царевичі. Поряд з поділом на провінції існує поділ на області і округи. Найнижчою територіальною одиницею було село. Високе положення займали чиновники по охороні кордонів (прикордонники). В деяких зберігалися автономні поліси, що зберігали стару політичну організацію (самоуправлінські).

Закони Ману - закони були складені в I ст. до н.е. авторами законів були брахмани. Норми викладалися у поетичній формі, формі 260 строф, вони нараховували 2685 статей, мова сантскрипт зміст виходить за рамки права це і політика, і релігія, і мораль. Збірник ділиться на 12 глав.

Право власності: Закони встановлюють 7 можливих способів виникнення права власності: 1) наслідування; 2) дарування; 3) купівля; 4) завоювання; 5) лихварство; 6) одержання милостиню; 7) виконання певної роботи.

Закони визначили 10 засобів існування: 1) знання; 2) ремісництво; 3) робота за певну плату; 4) спунування (опанування); 5) скотарство; 6) торгівля; 7) землекористування; 8) задоволення; 9) мислотиня (мисливство); 10) лихварство.

Серед основних видів власності закони називають землю. Земельний фонд країни складають: 1) царські; 2) обшинні; 3) приватні.

За незаконне привласнення чужої власності накладався штраф. Закони Ману встановлювали, що якщо не власник засіяв чуже поле своїми Семенами він не має право одержати врожай.

Всі речі поділялися на 2 категорії:

1) нерухоме - земля

2) рухоме - раби, худоба, інвентар

Серед договорів закони Ману розрізняють:

1) договір займу; 2) використання найманої праці; 3) договір оренди землі; 4) договір купівлі-продажу; 5) договір дарування.

Сімейно-шлюбні відносини

Характерна патріархальна сім'я. Майно належить сім'ї але розпоряджатися може лише чоловік тому, що закони визначають жінку в такий спосіб: жінка повинна бути під владою чоловіка. В дитинстві під владою батька в молодості чоловіка, після смерті чоловіка синів.

Закони Ману проголошують взаємну вірність, але чоловік може мати кілька дружин. За зраду закони карають тільки жінку - це смертна кара. Розлучення для жінки не можливе навіть коли чоловік продав її іншому. Розлучення для чоловіка можливе тоді, коли жінка не народжує на 8р. або народжує тільки мертвих дітей на 10р., а на 11 тільки дівчаток, а негайно коли жінка була сварливою.

Кримінальне право

Кримінальне право відрізняється від свого часу досить значним рівнем розвитку. Закони Ману розрізняють навмисні і необережні, рецидив у скоєнні злочинів, співучасть. Проте хоче Таліон не був характерний для індійського права проте деякі встановлювали. Зберігаються ордалії. Зберігається об'єктивне втілення відповідальності за злочин всією общиною. Серед майнових злочинів перш за все розрізняють крадіжку. Злодія треба вбити на місці злочину, а якщо ні то хазяїна. Крадіжка відрізняється від грабежу. Покарання також накладаються на тих хто бачив, але не попередив.

Найтяжчий це державний злочин: 1) зрада; 2) заколот; 3) ламання міських воріт та стін.

Види покарань: одруження замість смерті, смертна кара, садовіння на кол, топлення, відрубання голови, спалення на вогнищі або на розпеченому ліжку, цькування собаками, топтання слонами, тілесні ушкодження відрізанню руки, ноги, пальців, штраф, заслання, вигнання. Кровна помста не застосовувалась.

Судовий процес

Відокремлення суду від адміністрації не було. Верховним судом правив цар і брахмани. Особливості процесу: не існувало різниці між кримінальним і цивільним процесом. Основні докази: заяви свідків (жінка не могла бути свідком).

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Охарактеризувати предмет і завдання курсу історії держави та права зарубіжних країн.
2. Яке значення має історія держави і права як науки та її місце в системі юридичних дисциплін.

3. Визначить періодизацію історії держави і права зарубіжних країн за формаційним та цивілізаційним підходом.
4. На чому базувалася влада у первісному суспільстві?
5. Які загальні причини виникнення держави?
6. Які ознаки відрізняють державу від первісного суспільства?
7. У чому полягає вплив географічного середовища на формування державних систем Стародавнього Сходу?
8. Якими рисами характеризується давньосхідна деспотія?
9. Які функції мали давньосхідні держави?
10. Що виступає специфікою права у Стародавньому Сході?
11. Чим відрізняється суспільний лад і державний устрій у Єгипті, Індії, Вавилоні та Китаї?
12. Охарактеризуйте джерела і систему права Стародавньої Індії.

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. - К., 2001.-с.5-36
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. - Харків, 1999. -с.7-31
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.-с.12-46
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.-с.12-46.

ЛЕКЦІЯ 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ.

План

- 2.1. Гомерівська Греція.
- 2.2. Становлення держави і права Стародавніх Афін
- 2.3. Розвиток Афінської державності та її падіння.
- 2.4. Суспільний лад, державний устрій Афін періоду демократії.
- 2.5. Джерела та риси Афінського права.

2.1. Гомерівська Греція.

Історія Греції розвивається майже одночасно з державами Стародавнього Сходу. Уже в III тис. до н.е. на Балканському півострові існувало відносно розвинене суспільство, культура, писемність. У цей період відбуваються постійні переміщення народів (мігрували дорійці, ахейці, іонійці та ін.). Найбільш відчутним було переселення-завоювання частини Балканського півострова плем'ям дорійців. У I тис. до н.е. древньогрецькі племена остаточно переселилися й сформувалися. Перший період у розвитку Греції іменується Гомерівським (за ім'ям імовірного автора епосів "Іліада" та "Одіссея" Гомера).

Дорійське завоювання Балкан прискорило розклад первіснообщинного ладу як у завойовників, так і у завойованих. Переможені народи масово переселялися на узбережжя Малої Азії, Північної Африки, у Крим, на Кавказ. Греція у цей період проводила колонізацію ще й з огляду на нестачу придатних для заселення та обробітку земель (Балкани є гористою територією, на схилах гір можливо було лише вирощення оливок, винограду, фруктів, а хліб доводилося ввозити); навіть виникала необхідність обмежувати дітонародження. Розвивалися ремесла, мореплавство, морська торгівля, рибальство; досить багато було корисних копалин (залізо, мідь, срібло, золото, глина, будматеріали тощо).

Упродовж XII-XI ст. ст. до н.е. виникають колонії греків у східній, північній, західній частинах Середземномор'я, а потім - і у віддалених частинах світу, наприклад, на узбережжі Чорного моря. Були організовані колонії в Італії та на о. Сицилія (Велика Греція) з такими містами як Кротон, Сіракузи, Агрігент. На березі проливу Боспору був побудований Візантій майбутній Константинополь). У Криму виникло місто Пантікапей (Керч), Херсонес Корсунь-півострів), Ольвія (недалеко від упадання Дніпра в море). В Єгипті утворилася колонія мілетських купців.

У XI-IX ст.ст. до н.е. греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення ділилося на роди, роди об'єднувалися у фратрії, фратрії-у племена (філи). Членів філ пов'язувала спільність походження, ведення господарства, спільність релігійного культу. Племена об'єднувалися у невеликі народи.

Людина, яка не належала до якогось роду, була поза суспільством і ніким не захищалася. Зберігався звичай кривавої помсти. Земля була у власності роду, але була розбита на ділянки, якими володіли окремі сім'ї; ці ділянки спочатку розподілялися за жеребом щороку, а потім закріпилися за сім'ями назавжди, перейшовши ще пізніше в приватну власність. З'являється рабство, але воно мало на печатках ще не класичний, а патріархальний характер. Населення займалося не лише землеробством, але й скотарством, ремеслами, торгівлею. Виникають численні укріплені міста. Але господарство у цілому носить ще натуральний характер, продукція виготовляється, головним чином, для власного вжитку.

Серед вільних людей поступово поглиблюється майнова нерівність. Верхівки родів поступово перетворюються у родову знать. До них попадає залежність щораз більше людей. Але знать у гомерівський період ще не зовсім відокремилася, її представники особисто працюють у господарстві, виконують важкі роботи.

Органи влади Гомерівської Греції

Держави у цей період ще не було, але певні органи управління суспільством існували, а саме:

Рада старійшин (Буле). До неї входили старійшини роду (усі або за вибором). Рада вела переговори з іншими племенами, складала клятви від

імені общини, здійснювала судочинство. Спочатку сюди входили літні поважні люди, але з часом їх витіснила заможна знать.

Народні збори (Агора). Це збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії, племені. Їх скликав Базилевс або Рада старійшин за потребою, напр., при вирішенні проблем війни й миру, щодо ходу військових походів, боротьби зі стихією. Кожен громадянин міг виступити на зборах, беручи до рук спеціальний жезл - знак того, що він виконуватиме публічну функцію. Голосування не було, а народ висловлював свою волю криком. Збори, як правило, закінчувалися до заходу сонця.

Вождь (Базилевс). Його обирали чоловіки роду, фратрії, племені. Це - військовий керівник, воєначальник, правитель із необмеженою владою. Він був рівним серед своїх воїнів, спав і харчувався разом із ними, у битвах із ворогами виступав у перших рядах свого війська. Його накази були обов'язковими до виконання. На війні він мав необмежене право життя й смерті над своїми воїнами. Він ніс також повну відповідальність за результати битви. Зате у разі перемоги він діставав кращі трофеї більше, ніж його воїни, рабів, трофеїв. У мирний час влада Базилевса носила швидше "батьківський" характер: він розглядав і вирішував різні в справи, конфлікти, управляв життям колективу, приносив жертви богам керував релігійними обрядами тощо.

Зародження грецької державності

Подальший розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь праці і засобів виробництва, посилення експлуатації рабів призводять до остаточного розкладу первіснообщинного ладу. У VIII-VII ст.ст. до н.е. зростають привілеї родової Уявляється боргове рабство. Дедалі більше майнове розшарування породжує гострі соціальні й політичні суперечності між родовою аристократією та простим населенням (демосом), яке було спадкоємцями рядових общинників гомерівської доби. Демос, особливо міський, починає активно добиватися своєї (II управління суспільством і обмеження влади родової аристократії. У цей період розпочинається зародження грецької державності.

На території Балкан виникає багато т.зв. міст-полісів, здебільшого з тиранічними формами правління. Тирані - це одноособові правителі, вихідці із аристократії, які примкнули до демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфіскували частину її земель, виганяли або вбивали прихильників старих порядків. Тобто, тиранія була агресивною як на той час формою влади. Щоправда, тирані проводили непослідовну політику, чим настроювали демос проти себе. Ось тому ранні тиранії були недовготривалими. Поваливши владу аристократів і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою владу, ставали непотрібними.

Після повалення тиранії виникають перші форми демократії (demos - народ, kratos - влада), тобто правління вільних корінних жителів усього по-

ліса. У деяких полісах, де майнове розшарування було дуже відчутним, і виникла олігархія (влада небагатьох багатих).

Отже, у Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато невеликих держав. Природні умови не сприяли їх об'єднанню (дикі гори, урвища ускладнювали спілкування між ними). Серед грецьких міст-держав найвпливовішими були Афіни і Спарта.

Основними містами-полісами були Афіни, Корінф, Мегари, Спарта, Фіви.

Грецький поліс являв собою місто із прилеглими до нього сільськими територіями.

Найбільший афінський поліс розташувався на площі 2500 кв. км., тоді як більшість полісів займали площу близько 250 кв. км.

Греки називали себе еллінами на честь свого стародавнього божества Елліна, а греками їх називали римляни. Усі інші народи були для них варварами, тобто "чужими" і менш вільними.

2.2. Становлення держави і права Стародавніх Афін

Утворення Афінської держави

Афінська держава виникла на південній частині Балканського півострова, т.зв. Аттиці - кам'янистому півострові майже без родючих земель, але з корисними копалинами; природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва, скотарства. Тут поселилися племена іонійців і виникло багато міст-полісів, які вели між собою постійні війни. Серед міст наймогутнішими були Афіни. Тут, як і в інших містах, діяли Рада старійшин, Базилевс, Народні збори. У X-IX ст. до н.е. тут розгорнулася гостра боротьба між ще досить міцною родовою аристократією та народом. На вимогу аристократії було утворено дві нові посади:

- архонт (начальник, старший), його обирали на Народних зборах із середовища знаті;
- полемарх (військовий вождь).

Посада Базилевса не була скасована, але стала другорядною. За ним зберігалися лише релігійні функції. На новостворені посади почали обирати виключно представників знаті спочатку на 10 років, а потім-лише на рік. З VII ст. до н.е. обирали вже не одного, а дев'ять архонтів, які створили колегію. Орган влади почав називатися Колегією архонтів. До неї входили і Базилевс, і Полемарх. Колегію переобирали щороку.

Рада старійшин (Буле) була замінена новим органом - Ареопагом. Його хоч і обирали на Народних зборах, але він складався з представників знатних, найбагатших сімей. Усі архонти після року діяльності автоматично входили в Ареопаг. Ареопаг вирішував найважливіші питання управління суспільством, контролював за діяльністю службових осіб, обирав архонтів. Однак, держави на цей час ще не було.

Реформи Тезея

Першим кроком до утворення держави стали реформи Тезея (VII ст. до н.е.). Тезей об'єднав чотири найбільших племені (філи) в один народ із центром в Афінах. Кожне з чотирьох племен було поділене на три фратрії (усього 12 фратрій), кожна з 12 фратрій ділилася на 30 родів (тобто, було 360 родів).

Тезей поділив усіх вільних повнолітніх чоловіків на три розряди:

- 1) благородні (евпатриди); це родова знать, яка управляє суспільством;
- 2) землероби (геомори);
- 3) ремісники (деміурги).

Отже, влада у суспільстві закріпилася за знаттю. Усі справи, що стосувалися всього народу, вирішувалися центральними органами влади. Зароджується спільне для всіх афінське право.

Суспільство все більше ділиться за майновим критерієм. Колегія архонтів, Ареопаг - це вже не органи усього суспільства, а органи знаті. Евпатриди захопили найкращі землі, а геоморам залишили невеликі неродючі ділянки в основному на схилах гір. Геомори, щоб вижити, мушили брати позики в евпатридів, які потім не могли віддати, а тому втрачали свою землю або ставали борговими рабами. Така ситуація ще більше загострила відносини між аристократією і народом (демосом); вона могла у будь-який момент призвести до перевороту, революції. Поступкою аристократів була згода укласти збірник права, бо його відсутність давала їм можливість судити народ за вигідними для них правилами (Закони Драконта, 621 р. до н.е.).

Реформи Солона

Проте запис законів не змінив становище народу. У цей час на політичну арену вийшов філософ Солон - один із "семи мудреців". Він належав до евпатридів, але стояв на боці народу. Солон був поетом, людиною середнього достатку, багато подорожував, займався торгівлею. У 594 р. до н.е. його було обрано на посаду архонта з надзвичайними повноваженнями. Мислитель твердо стояв на боці демосу, був чи не першим, хто виступив на захист народу.

Солон провів реформи, які можна розділити на економічні та політичні.
Економічні реформи Солона:

- 1) сисахфія або "скидання тягара", тобто анулювання будь-яких боргів, які мала людина на цей момент;
- 2) ліквідація боргового рабства; відтоді не дозволялося заставляти особу;
- 3) Солон ужив заходів, щоб за рахунок громадських коштів викупити громадян, проданих у рабство за межі Аттики;
- 4) установлено свободу заповітів, тобто якщо в спадкодавця не було дітей, він міг заповісти своє майно будь-кому або віддати його на суспільні потреби;

5) запровадив нову, єдину для всіх племен монету, нову систему мір і ваги;

6) заборонив на деякий час вивозити з країни продовольство, крім олії; видав закон про обов'язок батька навчити сина будь-якого ремесла, а в іншому випадку син мав право відмовитися допомагати батькові чи утримувати його в похилому віці. Це було зроблено для подальшого успішного розвитку ремесел і торгівлі;

7) видано закон проти неробства.

Політичні реформи Солона:

1) скасував владу родової аристократії (геронтократію) і встановив владу, що базувалася на майновому цензі (т.зв. тимократію);

2) аристократію було позбавлено привілеїв;

3) усіх вільних чоловіків було поділено на 4 розряди за майновим критерієм (1 мендими = 50 кг. або літрів сільськогосподарської продукції): усі політичні права почали залежати від майнового стану, а не від родової знатності. Бути архонтом, членом Ареопагу могли тільки особи з першого розряду. Особи з четвертого розряду не могли бути обрані на жодну посаду, а тільки брали участь у Народних зборах;

4) створено новий орган влади - Рада-400. Кожне з чотирьох племен обирало щороку по 100 представників з числа громадян 1-3 розрядів від 30 років. Рада-400 готувала справи для їх подальшого обговорення на Народних зборах;

5) засновано суд присяжних (Геліея). Це найвищий судовий орган, до якого обиралися чоловіки з чотирьох розрядів;

6) прийнято закон про політичну активність громадян. Його суть полягала в тому, що люди на Народних зборах мали відкрито говорити "так" чи "ні", а не відмовчуватися;

7) прийнято закони щодо фізичного виховання молоді, проти марнотратства жінок та ін.

Значення реформ Солона:

- Він розпочав еру політичних революцій, які давно назрівали в афінському суспільстві;

- Остаточо ліквідував первіснообщинний лад;

- Фактично створив Афінську державу.

Народ в цілому не був задоволений реформами: родова аристократія втратила свою колишню силу, а народ сподівався на рішучіші дії (переділ земель, конфіскація землеволодінь знаті тощо). Отже, знать вважала реформи надмірними, а народ - недостатніми. Солон зрікся влади і покинув на 10 років Афіни, взявши із громадян обіцянку не змінювати реформ, а часом перевірити їх ефективність.

Цей крок Солон не зупинив боротьби між аристократами та демосом. У 584 р. було збільшено кількість архонтів до десяти, причому евпатриди погодилися, що троє із них будуть геоморами і двоє - деміургами. Але й це

не розрядило ситуацію. У 560 р. до н.е., спираючись на міську бідноту, владу захоплює тиран Пісістрат. Реформ Солона він не змінив, але провів додаткові заходи:

- 1) конфіскував частину земель у евпатридів на користь селян;
- 2) запровадив державний довгостроковий кредит селянам і ремісникам;
- 3) ввів інститут роз'їзних суддів, щоб люди не були змушені їздити у судових справах до Афін;
- 4) встановив єдиний поземельний податок;
- 5) встановив єдиний поземельний податок;
- 6) сприяв утворенню афінських колоній, насамперед в Криму та на Кавказі;
- 7) провів масштабне будівництво в Афінах.

У 527 р. до н.е. Пісістрат помер і тиранами стали двоє його синів, політика яких була дещо іншою, а саме: посилювався терор, збільшилися податки, чинилися розправи над інакодумцями. Незабаром одного із братів убили, а другий у 510 р. до н.е. зрікся влади. З новою силою розгортається боротьба демосу з аристократією, яка на цей раз завершується перемогою народу. На чолі Афін став вождь демосу Клісфен. У 509 р. до н.е. він проводить ряд реформ:

- 1) сприяв утворенню афінських колоній, насамперед в Криму та на Кавказі;
- 2) провів масштабне будівництво в Афінах.

У 527 р. до н.е. Пісістрат помер і тиранами стали двоє його синів, політика яких була дещо іншою, а саме: посилювався терор, збільшилися податки, чинилися розправи над інакодумцями. Незабаром одного із братів убили, а другий у 510 р. до н.е. зрікся влади. З новою силою розгортається боротьба демосу з аристократією, яка на цей раз завершується перемогою народу. На чолі Афін став вождь демосу Клісфен. У 509 р. до н.е. він проводить ряд реформ.

Реформи Клісфена

Внаслідок цих реформ:

1. Ліквідовано залишки родового ладу і сформовано афінську демократію.

2. Ліквідовано 4 родових племені і введено поділ на 10 територіальних філ. Кожна філа ділилася на три триттії, тобто було 30 триттії. Кожна триттія ділилася на 3-4 деми, всього налічувалося 100 демів. Кожного громадянина було приписано до якогось дему, приналежність до дему була спадковою. Кожен громадянин поруч із своїм ім'ям повинен був указувати назву дему. Отже, на цей час було 10 філ, 30 триттії, 100 демів.

3. Органами управління новими територіальними одиницями були Народні збори (Агора) як найвищий орган влади, колегія трьох епімететів; кожна філа мала свого опікуна (бога або легендарного героя). Демами управляв демарх (щорічно обраний староста), триттіями - Народні збори, які щорічно обирали начальника.

4. Утворено нові державні органи. Рада-400 була ліквідована у зв'язку з ліквідацією чотирьох племен. Замість неї утворено Раду-500, в яку обирали по 50 осіб від кожної з 10 філ. Створено Колегію 10-ти стратегів - по одному стратегу від кожної з 10 філ. Такі органи як Геліея, Ареопаг, Колегія архонтів продовжували діяти.

5. Запроваджено остракізм (суд черепків). Його суть полягала у тому, що один раз на рік народ збирався на збори, щоб вирішити, чи є в країні особа, яка своєю діяльністю шкодить демократії. Якщо на це запитання відповідь була ствердною, то присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшістю голосів таку людину виганяли з Афін на 10 (пізніше на роки без позбавлення громадянських чи будь-яких майнових або спадкових прав.

2.3. Розвиток Афіньської державності та її падіння

У першій третині V ст. Афіньській державі довелося пережити нелегкі часи, пов'язані із агресивною політикою Персії, яка вже підкорила багато стародавніх держав. Перські царі називали себе царями чотирьох сторін світу і претендували на світове панування. Грецькі держави розглядалися Персією як наступний об'єкт завоювання. Перший напад датується 492 р. до н.е. перським царем Дарієм I. Над Грецією нависла реальна загроза поневолення. Врятувалася Греція випадково, бо перський флот потрапив у шторм і більша частина суден була потоплена. Перси тимчасово відступили. Перський цар відрядив до грецьких держав послів з вимогою добровільно підкоритися, але в Афінах послів скинули зі скелі, а у Спарті - утопили у колодязях. Це зумовило другий грецький похід, датований 490 р. до н.е. Афіняни перші пішли у наступ і здобули блискучу перемогу. Бій, який відбувся у Марафонській долині увійшов в історію, як приклад нечуваного героїзму, прагнення народу до свободи. У 480 р. до н.е. перська армія прорвалася у Аттику. Афіни були спустошені, усі воїни героїчно загинули. Афіни були спустошені, але не підкорені. Загроза перського поневолення була відвернена у 479 р. до н.е.

Наслідком греко-перських воєн було зміцнення Афін, ріст їх економічної та політичної могутності. Афіни стали організатором великого морського союзу грецьких держав, стали втручатися у справи сусідніх держав, поширювати на них дію свого права. Афіни поступово стали могутньою, хоч і невеликою державою. Збільшується населення Афін, кількість рабів, притік іноземців.

Найвищого розвитку досягла культура. Афіни вважалися центром філософської думки. Політичний лад стає дедалі демократичнішим. Були ліквідовані політичні функції Ареопагу. Знизився майновий ценз для посадових осіб.

На посаду першого стратега було обрано знаменитого політичного діяча, оратора, переможця олімпійських ігор Перікла. Він був відданий демократичним ідеям, піклувався про покращення умов афіньського демосу. Пе-

ріод його правління вважається "золотим віком" Афін, тобто епохою найвищого розквіту.

Реформи Перікла

Внаслідок цих реформ:

1. Усіх громадян було зрівняно в політичних правах; політична посада не була пов'язана з майном.

2. Введена оплата за державну та військову службу: навіть за участь у Народних зборах почали платити.

3. На усі державні посади почали обирати шляхом жеребкування, щоб кандидати були у рівному становищі.

4. Сприяв розвитку науки та мистецтв. Організував оборонне будівництво у Афінах.

У V ст. до н.е. вибухнула війна демократичних Афін зі аристократичною Спартою. Війна тривала близько 30 років. За цей час під впливом Спарти демократія в Афінах була ліквідована. Народ був усунений від влади (олігархічний переворот 411 р.). Ліквідовано демократичні інститути, усі виплати та допомоги громадянам, оплату за державну службу скасували, кількість повноправних громадян зменшено. Олігархи пробували керували Афінами за допомогою терору, але це закінчилося невдачею. У 403 р. до н.е. війна закінчилася капітуляцією цієї грецької держави.

У другій половині IV ст. до н.е. грецькі держави стикаються із македонською загрозою. Македонія, маючи потужну армію, захоплює грецькі держави одну за одною. Майже усі вони, крім Спарти, увійшли до складу імперії Олександра Македонського. У 323 р. до н.е. ця імперія розпалася і Греція (у т.ч. й Спарта) була захоплена Римом.

2.4. Суспільний лад, державний устрій Афін періоду демократії.

Населення ділилося на дві групи: вільні та раби. Вільні ділилися на громадян і негромадян (чужинці, метеки, вільновідпущеники).

Повноправним громадянином був тільки той, чий батьки були афінськими громадянами і перебували у законному шлюбі. Право громадянства вважалося священним. Дієздатність афінського громадянина наступала у 18 років, коли їх вносили до списків членів дему, у якому числився й їх батько. За недостойні вчинки позбавляли громадянства. Позбавлення громадянства (накладення атімії (безчестя)) означало для особи та її нащадків позбавлення права з'являтися в публічних місцях, служити у війську, бути позивачем чи відповідачем у суді, у них могли конфіскувати майно. Громадяни мали всі політичні, економічні права. Серед найважливіших прав: право брати участь у Народних зборах, право бути обраним на різні посади (з 30 років), право на військову службу (з 20 років), право на державну допомогу, на отримання трофеїв. За важливі державні заслуги громадянина звільняли від літургій чи податків, наділяли почесними правами. Зберігався після реформ Перікла поділ громадян на чотири розряди, критерієм належності до яких був річний

грошовий прибуток: 1 - й розряд - 6 тис. драхм, 2-й розряд - 3 тис. драхм, 3-й розряд - 1 тис. драхм, 4-й розряд - менше 1 тис. драхм.

Як вважають дослідники, повноправними громадянами була лише 1 /10 частина громадян Афін. Обов'язком громадянина була військова служба й літургії. Від військової служби звільняли лише членів Ради-500, державних урядовців, власників кораблів, які служили державі. Отже, усією повнотою економічних та політичних прав користувалися тільки громадяни-чоловіки. Жінки-афінянки політичних прав не мали.

Метеки - це чужинці, які постійно проживали в Афінах. Займалися в основному торгівлею, ремеслами, але купувати землю не могли. Політичних та економічних прав не мали. Шлюб метека з афінянкою вважався незаконним, діти від такого шлюбу громадянства не набували. Це були особисто вільні люди, які мали право вільного пересування, поселення. Метек мав мати опікуна серед громадян Афін, який представляв (переважно за оплату) його інтереси. Деяким метекам за заслуги перед Афінами надавали додаткові права, афінське громадянство. Метек сплачував спеціальний податок, за несплату якого його могли перетворити на раба. Майнове становище метеків різнилося. Вільновідпущеники - це звільнені на волю раби. Їх правове становище було подібним до метеків. Раби - це основна маса трудового населення. Громадянину Афін вважалось ганебно самому працювати. Раба вважали живим знаряддям праці, розуміючим інструментом. Головним джерелом рабства був військовий полон. Жодних прав раб не мав, він навіть не вважався людиною. Джерелами рабства були війни з негрецькими племенами і варварами, купівля рабів за кордоном, народження від батьків-рабів, віддача у рабство за злочини, а до реформ Солона - ще й за борги.

Було дві групи рабів: державні та приватні. Державні були у кращому становищі: могли мати своє господарство, сім'ю, укладати угоди; вони працювали на рудниках, у поліції (таку службу афіняни вважали ганебною), деколи були воїнами. За заслуги перед державою їх могли відпустити на волю. Приватні раби були у значно гіршому становищі. Убити раба господар не міг. Тільки суд міг засудити раба до смерті. Середнього достатку афінянин мав 12-15 рабів, заможний - близько 50 рабів. Популярною була здача рабів в оренду. м дозволяли шукати захисту від жорсткостей господаря у спеціальних улках для рабів, міг просити суд продати його іншому господареві.

Державний устрій у період демократії

Структура органів влади:

Народні збори - це найважливіший орган влади. У зборах брали участь тільки чоловіки від 20 років, громадяни Афін. На збори збиралося близько 6-8 тис. осіб. Скликалися збори спочатку раз на місяць, а потім - чотири рази на місяць, у разі потреби скликалися позачергові збори. Голосували криком, а згодом - підняттям руки, чорними та білими камінцями. За порядком стежили 30 наглядців, які мали у розпорядженні поліцейський загін. Перед початком зборів приносили жертви, читали . Збори розглядали

будь-які питання щодо внутрішньої та зовнішньої безпеки, були найвищою судовою інстанцією (антидержавні злочини, справи про хабарництво державних урядовців).

Рада-500 (Буле). Це своєрідний уряд країни. Рада попередньо заслуховувала і обговорювала усі питання, які виносилися на обговорення Народних зборів. Без рішення Ради-500 Народні збори не могли прийняти жодного закону, постанови. Рада мала широкі повноваження у фінансовій сфері. Рада відала випуском грошей, наглядала за військом, флотом. Вона здійснювала дипломатичні відносини з іншими державами. Рада піклувалася про храми, громадські будівлі, влаштовувала свята.

Службові особи. Їх обирали на ці посади на Народних зборах чи зборах племен. Обраний на посаду не міг відмовитися від неї. Службових осіб обирали голосуванням чи жеребкуванням на один рік. Не можна було займати одну і ту ж посаду два рази підряд або дві посади одночасно. Усі службові особи проходили спеціальну перевірку, в ході якої з'ясовувалися їх професійні здібності, моральність, відсутність боргів. До службових осіб відносилися командир кінноти, державний скарбник, завідувач театральними виставами та ін. Службові особи були підзвітні, їх постійно контролювали. До рис афінських урядовців відносилися: безоплатність (до реформ Перікла), колегіальність, виборність, підзвітність, коротко терміновість.

Колегія архонтів. Деякий час були найвищими посадовими особами. Спочатку архонт був один, потім - дев'ять, потім - сорок. Їх компетенція зводилася до релігійних, культових функцій, судочинства. Вони приймали, справи до розгляду і потім передавали їх у відповідні суди.

Колегія стратегів. Входило 10 осіб. Спочатку були тільки військовими вождями, а потім стали найвищими посадовими особами в державі. Стратеги мали право судити своїх воїнів.

Суд присяжних (Геліея). Складалася із 6 тис. осіб, чоловіків, громадян Афін від 30 років. В кожній із 10 філ було по 600 суддів (500 основних, 100 - запасних). Геліея контролювала діяльність службових осіб, могла змінити законопроект, який вже прийнятий Народними зборами. Це був суд найвищої інстанції.

Ареопаг. У ранню епоху був найважливішим органом Афін, але потім був перетворений на судовий, і частково - у релігійний орган. Ареопаг стежив за громадською мораллю, дотриманням звичаїв.

2.5. Джерела та риси Афінського права.

Відомі основні джерела права:

1. Фрагменти законодавства грецьких міст-держав, численні договори.
2. Твори Гомера "Іліада", "Одіссея", твори істориків Геродота, Ксенофонта, твори філософів Платона, Аристотеля.
3. Судові промови ораторів - Демосфена, Лізія та ін.

4. Звичаї.

5. Закони. Перші писані закони - "Закони Драконта" (621 р. до н.е.). Вони були дуже суворими. Навіть за крадіжку овочів карали смертю. Історики образно говорили, що Драконт писав свої закони не чорнилом, а кров'ю. З V ст. до н.е. закони стали основним джерелом права. Їх приймали Народні збори і закони були обов'язковими до виконання усіма. Крім законів були псефізми - це закони, обов'язкові до виконання лише конкретними особами. Повністю правоздатними і дієздатними були чоловіки-афіняни від 18 років. Жінка завжди була під опікою батька, чоловіка чи найстаршого сина; вона мала обмежену дієздатність. Метеки, чужинці, вільновідпущеники були обмежені в правах.

Право власності

Спочатку приватної власності не було, а тільки общинна, колективна. У V ст. до н.е. вона набуває значного розвитку. Приватну власність розглядали як сукупність майна і благ, наданих державою. Відомий поділ речей на рухомі та нерухомі. Власником рухомої речі міг бути як афінянин, так і чужинець, а власником нерухомої - тільки афінянин, а чужинець - за спеціальним дозволом. Громадянин міг набути (придбати) нерухомість без будь-яких обмежень у межах свого дему.

Набути власність можна було первинним і похідним способами. Первинний - це коли річ ніколи не була чиеюсь власністю, а похідний - це купівля, обмін, дарування. Набування власності похідним способом здійснювалося на підставі публічної угоди, укладеної при відповідному урядовцеві, або реєстрували факт ;, набуття речі у спеціальних реєстрах.

Право власності охоронялося кількома видами позовів:

1) позов власника майна до користувача, напр., орендаря про сплату домовленої ціни чи стягнення прибутків за користування майном; доказами у цьому позові служили й свідки або письмова угода;

2) позов про власність;

3) спеціальний позов про порушення володіння його майном з боку інших осіб, напр., такий позов пред'являв власник поля, якщо хтось заважав йому обробляти поле чи збирати врожай.

Сторона, яка програла справу, сплачувала додатково ще й штраф на користь держави.

Зобов'язальне право

Розрізняли два види зобов'язань: вільні та примусові (впливали з договорів чи правопорушень). Поняття договору розкрив філософ Аристотель у своєму творі "Риторика". Він наголошував, що договір - це спеціальний закон, який пов'язує між собою особи. Спочатку не існувало спеціальної форми укладення договорів, а достатньо було лише згоди сторін. Але у подальшому з метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали застосовувати письмову форму. Текст договору підписували усі його сторони при свідках. Договір можна було укласти в присутності урядовця, зареєст-

рувати його у спеціальних книгах. Зазвичай, форму укладення договору обирали самі сторони. На ранніх стадіях розвитку афінського права велике значення мало виголошення певних слів, формул.

Невиконання договірних зобов'язань до реформ Солона тягнуло особисту відповідальність боржника, його перетворення на боргового раба; після проведення цих реформ, була встановлена виключно майнова відповідальність, з'явилися такі способи забезпечення виконання зобов'язань, як завдаток, застава, поручительство.

Завдаток - це сума, яку виплачувала одна сторона договору іншій при укладенні угоди або незабаром після її укладення в рахунок майбутніх платежів і на підтвердження укладеного договору.

Застава - це передача боржником кредитору рухомих та нерухомих речей, які зберігаються у кредитора до сплати боржником боргу; при невчасній сплаті боргу, кредитор міг продати заставлене майно, компенсуючи собі позичене, а решту - віддати боржникові.

Поручительство - це взяття третьою, сторонньою, особою на себе відповідальності за своєчасну сплату боргу боржником.

Розглянемо окремі види договорів, врегульованих афінським правом.

Договір купівлі-продажу. Предметом цього договору могли бути як рухомі, так і нерухомі речі, не вилучені із обігу, а також раби. Продаж чужих речей без дозволу їх власника заборонявся. Річ переходила у власність покупця лише після повністю виплаченої її вартості. Щоправда, допускалася виплата вартості речі по частинах. При продажу землі та будівель, сторони повідомляли про свій намір органи влади, які вивішували відповідне оголошення на агорі або про це доводили до відома громадськості через спеціальних посадових осіб - герольдів. У такий спосіб виявляли, чи не має хтось претензій до продавця або майна, яке він збирається продати. Існував закон, який передбачав відповідальність продавця за продаж хворого раба.

Договір позики. Укладався у письмовій чи усній формі при свідках. Жінка без згоди опікуна не могла бути стороною такого договору. Предметом договору були, найчастіше, вино, гроші, зерно. У більшості випадків цей договір передбачав сплату відсотків -12-18% на рік, хоч часто розмір відсотків доходив до 30. При невчасній виплаті відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки. Безвідсоткова позика надавалася для викупу з полону, оплати штрафу. Взятє у позику боржник повинен повернути у вказаний у договорі строк, у іншому випадку кредитор мав право на судовий позов до боржника, його поручителя (якщо такий був).

Договір найму. Предметом такого договору були рухомі, нерухомі речі та найм послуг. Найчастіше наймали рабів, худобу, судна, будівлі, землі. Як правило, договір укладали письмово при свідках. Згідно із договором, наймодавець зобов'язувався надати на певний час у користування наймача якусь річ, обов'язково якісну. Наймодавець не міг продати цю річ до закінчення строку договору. Боржник мав вчасно вносити обумовлену платню,

напр., за нерухомість 7-8,5% річних від вартості нерухомості. При несвоєчасній сплаті орендної плати власникові надавали право звертатися до суду або самому вживати заходів до недобросовісних наймачів (розібрати дах, зняти вікна чи двері тощо). Наймач за договором зобов'язувався повернути річ у такому ж стані, в якому позичив її. Договір був строковим, або безстроковим. Наймач навіть міг передавати найняті речі у спадок. Такий різновид цього договору, як особистий найм, практикувався рідко, бо в Афінах здебільшого використовували працю рабів, а не найманих робітників.

Договір підряду. Суть цього договору полягала у тому, що особа чи група осіб укладала договір на виконання громадських робіт, напр., проведення каналу, будівництво дороги, осушення болота. Ця особа (група осіб) могла у свою чергу наймати фахівців, робітників, забезпечувати їх будматеріалами, але не вони несли відповідальність перед замовником за якість і своєчасність виконаної роботи, а підрядчик.

Договір зберігання (поклажа). За цим договором одна особа віддавала іншій на безоплатне зберігання якусь річ без права користування нею. Особа, що прийняла річ, мала добросовісно берегти її, повернути власнику за першою ж його вимогою. Зберігач міг вимагати відшкодування збитків, яких він зазнав, зберігаючи річ.

Договір товариства. В Афінах громадяни об'єднувалися на підставі договору у товариства й утворювали спільний майновий фонд. Усі члени товариства робили фінансові внески й за розміром цього фінансового внеску ділили прибутки. Члени товариства несли один перед одним відповідальність за збитки, спричинені несумлінним, безгосподарним веденням справ. Відомими були товариства торговельні, корабельні, банківські, співтрапезників (неодружені, вдівці об'єднувалися для організації спільного харчування), релігійні товариства, товариства поетів тощо.

Шлюбно-сімейне право

Вступ у шлюб був обов'язковим. Небажання одружуватися не каралося, але розглядалося як лихо, бо безшлюбність призводила до припинення роду. Безшлюбність не давала можливості займати певні посади (архонта, стратегів тощо). Законним був шлюб між повноправними афінянами. Одруження з чужинцями, негромадянами засуджувалося. Шлюбний вік: для чоловіків - 18 років, для жінок - 14 років.

У гомерівський період шлюб укладали у вигляді договору про купівлю дівчини між батьком нареченої і нареченим. Наречений платив худобою, золотом, а батько, у свою чергу, робив нареченому дарунок. Пізніше договір зберігається, але при його укладенні обов'язково мали бути свідки; наречену згоди не питали; при укладенні угоди обов'язково узгоджували розмір приданого дівчини. Доповненням до угоди була шлюбна процедура релігійного характеру.

Існувала й інша форма укладення шлюбу - в суді або в органах влади. Перешкодою для укладання шлюбу був близький родинний зв'язок (брат - сестра). Дівчина-спадкоємниця (якщо у батька не було синів) мусила вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею земля та інше майно не потрапили до чужого роду.

Афінська сім'я була моногамною. Для чоловіка допускалося співжиття з рабинею, бо ці відносини не породжували правових наслідків. Дружина проживала в окремій, жіночій, частині будинку; її інтереси обмежувалися колом домашніх справ, управлінням рабнями. Жінки могли виходити з дому тільки зі служницями.

Припинення шлюбу наступало:

- 1) через смерть одного із подружжя;
- 2) через розлучення;
- 3) унаслідок позбавлення громадянських прав (накладення атімії).

Для чоловіка розлучення було простою справою. Він міг у будь-який момент повернути дружину її батькам разом із приданим. Якщо ж розлучення було спричинене негідною поведінкою дружини, то приданого чоловік їй не повертав. Чоловік міг пробачити вину дружині, але тоді йому загрожувала атімія. Якщо ж розлучитися бажала дружина, то вона мала звернутися з письмовою скаргою до спеціального архонта. Чоловік (за згодою дружини) міг видати її заміж за іншого.

Влада батька над дітьми була дуже широкою. Навіть перебуваючи у шлюбі, афінянка підлягала крім влади чоловіка, ще й владі батька (опікуна). Протягом перших п'яти днів після народження дитини батько вирішував, чи його це дитина. Тільки після визнання дитини батьком, вона ставала членом сім'ї. До реформ Солона існувало право батька продати або віддати своїх дітей у рабство за борги, проте збереглося право батька вигнати дитину із сім'ї за неповагу, право віддати дитину на виховання в іншу сім'ю. Навіть дорослі діти, які мали свої сім'ї, були зобов'язані слухатися батьків.

Громадянам, які мали тільки дочок або були бездітними, дозволялося усиновлення (удочеріння). Не мав права всиновлювати громадянин, який сам був усиновленим. Коли в усиновителя згодом народжувався син, то усиновлення все одно залишалося дійсним, усиновлений був рівний у правах з рідними дітьми, спадкував майно батька нарівні із ними. Усиновлення могло бути розірване тільки за взаємною згодою обох сторін. Усиновлений міг зробити це й в односторонньому порядку, але тільки тоді, коли залишав названому батьку свого сина.

Поширеною була опіка, яка встановлювалася над неповнолітніми, жінками й душевнохворими шляхом запису у заповіті або урядове (державою). Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечити його навчання, здобуття професії, захищати його інтереси, управляти майном. Опікуна за недобросовісне виконання обов'язків притягали до відповідальності. Опіка

тривала до 18 років або до одруження дівчини. Протягом п'яти років після припинення опіки підопічний міг оскаржити дії опікуна.

Спадкове право

Спочатку спадкували тільки за законом. Реформи Солона ввели заповіт. Спадкували у першу чергу сини, між якими порівну ділили майно. Дочки при наявності синів не спадкували, але їх брати мали забезпечити своїм сестрам за рахунок спадщини придане. При відсутності синів спадкували дочки. Спадкоємці не могли відмовитися від спадку. Позашлюбні діти не спадкували. Якщо померлий не мав дітей, то спадкували, в першу чергу, його брати та племінники (при їх відсутності - сестри та племінниці), в другу чергу - дядьки, двоюрідні брати та їх діти.

Заповідати майно міг тільки громадянин, у якого не було синів. Заповіт мав відповідати таким умовам: заповідач повинен бути дієздатний та правоздатний, при здоровому глузді, повинен скласти заповіт без фізичного чи психічного примусу, не мав мати синів. Не мали права заповідати жінки, неповнолітні, усиновлені сини, особи, які займали державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж доки їх звіти не будуть затверджені. Заповіт укладали у присутності світків в усній або письмовій формі. Письмовий заповіт передавали на зберігання довірній особі або властям. Заповідач міг у будь-який момент анулювати свій заповіт.

Кримінальне право

Під поняттям "злочин стародавні греки довгий час вважали дію, яка викликала будь-які негативні наслідки. До уваги не бралось, учинений злочин умисно чи з необережності. Але вже Драконт у своїх законах розрізнив навмисне вбивство та вбивство з необережності. Загалом у кримінальному праві зберігалось чимало пережитків первіснообщинного ладу, напр., ініціатива у порушенні кримінальної справи належала потерпілому чи його родичам, а не органам держави, за норму вважалась матеріальна компенсація за вбивство родича. Позов носив приватний, а не публічний характер, допускався самосуд. Держава була ініціатором порушення кримінальної справи тільки при таких злочинах, як зрада, втеча до ворога, розголошення державної таємниці, ухилення від військової служби.

У V – IV ст. ст. кримінальне право досягло значного розвитку й у ньому вже почали розрізняти такі види злочинів:

- 1) антидержавні (зрада державі, шкода демократії, перехід на бік ворога); каралися смертною карою з конфіскацією майна й викиданням тіла злочинця за межі держави, атімією злочинця й членів його родини;
- 2) проти порядку управління (розтрата державних коштів, зловживання владою); карали відшкодуванням шкоди у 10-кратному розмірі;
- 3) проти релігії (зневіра в існуванні богів, невиконання обрядів); карали смертною карою або вигнанням із конфіскацією майна;
- 4) проти особи (вбивство, підпал, тілесні ушкодження);
- 5) проти честі особи (образа словом чи ділом);

- 6) проти моралі (подружня зрада);
- 7) проти майна (крадіжка, пошкодження майна).

Види покарань:

- 1) смертна кара (скидання в провалля, отруєння, вішання, забивання камінням, розпінання на хресті);
- 2) продаж у рабство; цей вид покарань не застосовувався до громадян Афін;
- 3) тілесні покарання (побиття батогами, відрубання рук, ніг);
- 4) штрафи, конфіскація майна;
- 5) ув'язнення;
- 6) атімія (позбавлення людини прав), яка часто супроводжувалася конфіскацією майна;
- 7) тимчасове або пожиттєве вигнання (напр., при остракізмі).

Судовий процес

Порушити судову справу могли тільки чоловіки-афіняни, за жінок це робили чоловіки, за рабів - їх господарі, за метеків - їх представники.

Адвокатів не було, але були помічники у написанні промов {логографи} і т.зв. оратори-помічники. Обидві сторони процесу промовляли кілька вступних фраз, а усе решту за дозволом судді промовляв оратор. Час виступу ораторів обмежувався і визначався за водяним годинником - клепсидрою. Але в особливо складних справах судове слухання проводилося без обмеження у часі - без води.

Свідків-рабів могли допитувати із застосуванням тортур (підвішування, вливання у ніздрі оцту, припалювання тіла розпеченим предметом тощо).

Поділ злочинів на тяжкі та легкі увів Солон.

Було два різновиди процесів:

- 1) приватний (порушувався тільки за заявою потерпілого чи його представника);
- 2) державний (порушувався за ініціативою державних органів). Приватний процес потерпілий міг перервати у будь-який момент, а державний мусив доводити до кінця (під загрозою штрафу в тисячу драхм).

Позивачі в приватному процесі платили суду мито, а позивачі в публічному звільнялися від сплати мита. Виклик обвинуваченого в суд здійснював сам потерпілий при свідках. Якщо обвинувачений не з'являвся, справу розглядали без його участі.

Доказами були: власне зізнання, документи, покази свідків, у т.ч. й рабів, присяга сторін.

Після закінчення попереднього слідства усі докази вміщували в спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази вже до уваги не бралися. Після цього призначали день суду. На суді виступали сторони, яким надавався однаковий час. Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням суддів чорними та білими камінцями щодо вини обвинуваченого, а потім вибирали

покарання. Судові рішення можна було оскаржувати в найвищому суді - Гелію, рішення якої були остаточні.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Що загальне у суспільному ладі та системі державних органів міст-держав?
2. Чим відрізнялися стародавньо-грецькі поліси?
3. Які форми правління та політичні устрої існували у полісах Стародавньої Греції?
4. Які етапи можна виділити у становленні держави в Афінах?
5. Яку структуру мало афінське суспільство?
6. У чому полягала мета реформ Солона - Клісфена?
7. Яка компетенція державних органів і посадових осіб в Афінах?
8. Чим обумовлена своєрідність структури суспільного ладу у Спарті?
9. Як можна охарактеризувати форму організації влади у Спарті?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Історія стародавнього світу. – К.: Атіка, 2001.- с.37-55
2. История древней Греции. – М.: Высшая школа, 1986.
3. Страхов М.М. Всесвітня історія держави та права. Вип. 1. Держава та право Стародавнього Світу. – Харків, 1994. -с.32-71
4. Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран. – М.: Юридическая литература, 1984.- с.34-43.
5. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К.: Вентурі, 1995. - с. 16-29.
6. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.96-125

ЛЕКЦІЯ 3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

План

- 3.1. Утворення Римської держави
- 3.2. Римська держава в період республіки
- 3.3. Римська держава в період монархії
- 3.4. Джерела та основні риси Римського права.

3.1. Утворення Римської держави

Періоди історії розвитку держави:

- 1) період розкладу родоплемінних відносин і становлення держави і права (753 р. до н.е. - середина VI ст. н.е.)

2) період республіки (середина VI ст. н.е.-27 р. до н.е.). У ньому виділяють ранню, розвинену, пізню республіку.

3) період монархії (27 р. до н.е. - 476 р. н.е.) У цьому періоду виділяють два етапи:

- принципат (27 р. до н.е. - 284 р. н.е.);

- домінат - абсолютна монархія (284 р. н.е. -476 р. н.е.).

Виникнення Риму. Найдавніші археологічні пам'ятки датуються початком I тис. до н.е. Загалом про це нема достатньо історичних відомостей, а є легенди, перекази. Легенда про заснування Риму пов'язує цей факт із Троянською війною. Згідно з легендою, після цієї війни до Італії приплив троянець Еней і поріднився з місцевим правителем Латином через одруження із його дочкою. Нашадки Енея - Ромул і Рем, яких нібито вигодувала вовчиця, заснували у 753 р. до н.е. м. Рим. Рем під час будівництва Риму загинув, а Ромул завершив будівництво, давши місту своє ім'я. Ромул поділив населення на три общини (триби), триба складалась з 10 курій, кожна курія - з 10 родів, в кожному роді -10 сімей.

Розкопки підтверджують, що у VIII ст. до н.е. на лівому березі Тибру з'явилися перші поселення, а згодом заселяються усі сім пагорбів, на яких розташований Рим.

Суспільний лад додержавного Риму Населення додержавного Риму можна розділити на такі суспільні верстви:

Квірити - це римські громадяни. У давнину римляни називали себе дітьми бога Квірина. Вони об'єднувалися у роди, мали спільні свята, землі, могли приймати у свій рід чужинців. Роди поступово ставали замкненими, але з розкладом первісного ладу родові зв'язки слабнуть і посилюється римська сім'я. Сім'я це не тільки подружжя та їх діти, але й усиновлені діти, клієнти (про них - далі), близькі та залежні від сім'ї люди, раби. На чолі сім'ї стояв батько з необмеженою владою (мав право життя і смерті над членами сім'ї). Усі підпорядковані йому особи називалися агнати (напр., дружина, рідні діти, усиновлені діти, дружини синів, онуки). Крім цього, існували когнати, тобто кровні родичі, що вийшли з-під влади батька (напр., заміжня донька, яка пішла в іншу сім'ю, де стала агнатом). Рабів спочатку було дуже мало. Рабство мало патріархальний характер.

Клієнти (від лат. - слухняний). Це суспільна верства, утворена з чужинців, відпущених на волю рабів, незаконно народжених дітей. Клієнти перебували у залежності від повноправних громадян, т.зв. патронів. Клієнт діставав від патрона землю, худобу, інвентар, йшов з ним на війну (проте у війську не служив). Клієнти були вільними, могли розпоряджатися майном, але набувати нерухомості не могли.

Плебеї (від лат. - простий народ) - це вільне, але другорядне населення, яке складалося з жителів підкорених Римом латинських общин. Вони не брали участі у зборах общини, не мали жодних політичних прав. Володіли невеликими земельними ділянками на праві власності, сплачували податки,

служили у війську, самостійно набували майно, захищали в суді свої інтереси. Отже, вони не потребували патронів. Але вони не могли брати шлюб з патриціями, їх не обирали на громадські посади, вони не одержували своєї частки землі під час поділу захоплених територій. Це викликало обурення плебеїв, бо вони несли такі ж обов'язки, як і патриції. Впродовж усієї історії Риму відбуваються повстання плебеїв проти патриціїв за рівність в правах.

Органи управління римським суспільством у додержавний період: держави у цей час ще не існувало, але певні органи-управління суспільством були:

Народні збори. Скликалися для вирішення найважливіших питань. Брала участь у зборах тільки чоловіки-громадяни Риму; жінки, клієнти, плебеї, чужинці та раби у них участі не брали. Народ збирався не весь, а по куріях, тому збори називалися куріатнгиши коміціями. На зборах вирішувалися питання війни і миру, обиралися службові особи, [приймали нові общини до складу римського народу. Голосували не кожен особисто за себе (як це було в Афінах), а одна курія (їх було 30) мала один голос. Для цього кожна курія збиралася окремо і за більшістю голосів приймала рішення, яке потім від імені курії висловлював її старійшина.

Рекс (цар). Це не спадкова, а виборна посада. Обирали царя, очевидно по життєво на Народних зборах і вони ж могли зняти царя з посади, притягнути до відповідальності. Рекс був верховним суддею, воєначальником, жерцем здійснював поточне управління суспільством. Над ним стояли Народні збори та Сенат, а тому його влада не була необмеженою. Символами царя були пурпурова мантия, золота діадема, крісло зі слонової кістки. У разі смерті чи зміщення рекса, тимчасове виконання його функцій покладалося на спеціальних службовців, які призначалися з числа сенаторів й мали завданням підготувати вибори нового рекса. Близько 509 р. до н. е. посада Рекса була скасована і замість нього почали обирати двох консулів. Римські легенди розповідають про правління сімох рексів.

Сенат (означає старійшина) Його створив засновник Риму Ромул у кількості 100 осіб, потім кількість сенаторів була збільшена до 300 (за кількістю родів). Цей орган був нібито Радою старійшин, яка існувала у попередніх державах. Рекс мав узгоджувати зі Сенатом усі важливі рішення. У Сенаті попередньо обговорювалися всі основні питання, які виносилися на Народні збори. Сенат оберігав традиції, укладав мир, договори з іншими народами.

Жрецькі колегії. Жерців вважали виразниками волі богів. При рексі були створені такі колегії жерців: авгурів, понтифіків, феціалів.

Реформи Сервія Туллія

Родоплемінний устрій поступово занепадав, чому сприяла поява приватної власності, майнової нерівності, рабства, боротьба між патриціями та плебеями. Назрівав соціальний вибух незадоволених громадян. Тодішній римський цар Сервій Туллій (578-534 рр. до н.е.) провів реформи, нанісши удар родовій організації та привілейованості патриціїв. Ці реформи за зміс-

том і значенням можна прирівняти до реформ Солона та Клісфена в Афінах. Їх суть:

Усе чоловіче вільне населення (патриціїв та плебеїв) розділив на 5 розрядів за обсягом володіння землею (інше майно до уваги не бралось). Відповідно, від розряду залежали політичні та військові права. Плебеї, серед яких було чимало заможних людей, були фактично зрівняні в правах із патриціями, за ними визнавалися майже повні політичні права (брати участь у Народних зборах, голосувати, бути обраними на більшість (не на усі) політичні посади, брати участь у розподілі державних та захоплених рабів, земель тощо). Отже, права людини почали визначатися не знатністю, а майном.

Армія ділилася на 5 розрядів. Кожен із 5 розрядів мав виставити певну суть військових одиниць - центурій. Воїни озброювалися за власний кошт. Воїни кожної центурії ділилися на два розряди за віком - юніори (17-45 років, призначалися для бойових походів), сеньйори (46-60 років, виконували гарнізонну службу). Усього було 193 центурії громадян. Центурії були не тільки військовими, але й політичними одиницями. На Народних зборах кожна центурія мала один голос. Кожна центурія мала лише один голос при голосуванні, який вав центуріон.

Було проведено перепис громадян (переписано 80 тис. громадян). Тим, хто ухилився від перепису, загрожувало рабство або смерть.

Чітко визначено межі поселення римського народу. Людей за територіальним принципом поділено на 21 трибу, з яких 4 були міські, а 17 - сільські. Триби проводили свої Народні збори.

3.2. Римська держава в період республіки

Реформи Сервія Туллія ліквідували первіснообщинний лад і остаточно утворили державу. Ці реформи заклали основи поділу суспільства не за родовою ознакою, знатністю походження, а за майновим і територіальним типами. Але залишки родового ладу не були ліквідовані повністю.

Царська влада поступово занепадає і в Римі встановлюється у 510-507 рр. до н.е. республіка. Посаду рекса скасували, натомість увели посади двох консулів, яких щороку обирали на Народних зборах із середовища патриціїв. До них перейшли всі функції царів, крім жрецьких.

Римська держава в період республіки

У 494 р. до н.е. плебеї в знак протесту навіть залишили Рим, маючи намір заснувати своє, плебейське, місто. Оскільки плебеї становили більшість армії та торговців, то патриції пішли їм на деякі поступки. Зокрема, плебеї могли на зборах триб обирати своїх уповноважених (народних трибунів), які відстоювали інтереси плебеїв. Ще однією великою перемогою плебеїв було прийняття у 450 р. до н.е. перших писаних законів - "Законів XII таблиць", закону про легалізацію шлюбів між патриціями та плебеями.

Плебеїв допустили в Сенат, ліквідували щодо них боргове рабство. Так завершилася боротьба плебеїв з патриціями за зрівняння в правах

Суспільний лад в період Республіки

Люди ділилися на вільних та рабів. Вільні ділилися на громадян та негромадян. Громадяни ділилися на повноправних і неповноправних. Усіма цивільними та політичними правами користувалися спочатку тільки патриції. Навіть після реформ Сервія Туллія патриції не втратили свого впливу.

Вільне населення Риму і завойованих територій ділилося на кілька груп за ступенем правоздатності. Повну правоздатність мали тільки громадяни Риму, вільно народжені. Для цього необхідно було відповідати трьом статусам: статусу волі, статусу громадянства та сімейному статусу. Статус волі передбачає, що особа не є рабом. Дуже важливим був статус громадянства.

Повна правоздатність означає: право на шлюб; цілковита можливість розпоряджатися своїм майном; право виступу в органах влади; право висувати свою кандидатуру на різні державні посади.

До неповноправних громадян входили вільновідпущеники. Вони не мали права на шлюб з повноправними громадянами, не могли голосувати. Чужинці спочатку вважалися потенційними ворогами, а тому жодних прав і мали. Пізніше чужинці отримують обмежену правоздатність. Чужинці отримали статус "клієнта", тобто могли користуватися захистом римлянина і без нього укладати угоди. Були дві групи чужинців:

- 1) латини; вони не мали громадянства Риму, не мали політичних прав. Могли виступати в суді, мали майнові права. Згодом їм була надана можливість отримати громадянство.
- 2) переґрини. - це:
 - жителі провінцій, підкорених без бою Римом;
 - жителі держав, залежних від Риму, які мали в Римі майнові права;
 - римські громадяни, засуджені на вигнання з втратою громадянства.

Рабство виникло ще до утворення держави. Спочатку рабство мало патріархальний характер, кількість рабів була незначною. Раб не мав жодної правоздатності. Він перебував у державній чи приватній власності. Власник мав право життя і смерті над рабом; держава у відносини господарів з рабами не втручалася, ніяких гарантій захисту рабів не встановлювала, а навпаки, підтримувала політику терору та насильства щодо них.

Державний устрій Риму в період Республіки

Рим був аристократичною республікою, оскільки незважаючи на реформи Сервія Туллія патриції відігравали керівну роль, але римляни називали свою державу республіка - справа народу. Існували такі органи влади:

Народні збори. Їх називали коміціями, яких було три види:

- куріатні коміції існували ще до виникнення держави. Вони затверджували усиновлення, здійснювали деякі релігійні обряди. З часом вони зникли.

- центуріатні коміції були зборами війська; вони виникли внаслідок реформ Сервія Туллія. Воїни збиралися за межами міста, на т.зв. Марсовому полі. Усі присутні на зборах воїни шикувалися за центуріями. Оскільки було 193 центурії, то за якесь рішення подавалося 193 голоси. Від імені воїнів центурії голосував їх командир - центуріон, попередньо обговоривши питання на зборах центурії. Ці збори вирішували всі найважливіші питання, а саме: обирали вищих магістратів, оголошували війну та укладали мир, приймали нові народи, общини до складу Риму, надавали громадянство, приймали закони, розглядали скарги на вироки судів про смертну кару. Ухвали з винесених питань приймалися більшістю голосів. Викликали ім'я центуріона кожної центурії й він подавав голос "за" чи "проти". Згодом центурій було вже не 193, а 373.

- трибутні коміції виникли внаслідок реформ Сервія Туллія. Це збори громадян за територіальним принципом. Було два види трибутних зборів - спільні - (для патриціїв та плебеїв) і плебейські. Спочатку трибутні збори у порівнянні з центуріатними були другорядними, але їх роль постійно зростала. Вони скликалися у самому Римі; Голосування проходило за трибами; кожна триба мала один голос. З 287 р. до н.е. до них перейшла вся законодавча діяльність, крім питань війни і миру, рішення цих зборів стали обов'язковими для усіх (за Законом Гортензія).

Сенат. Відігравав у Римі найважливішу роль. Складався з 300 осіб, бо було 300 родів. Призначали сенаторів консули, а з IV ст. - цензори. Обирали Сенат на 5 років з числа багатих, знатних громадян. Ця знать згодом виділилася в окрему верству - "сенаторський стан". Головував у Сенаті перший сенатор. Довший час сенаторами могли бути тільки патриції, а приблизно з 444 р. - і плебеї. Призначали засідання Сенату і головували на ньому консули чи претори, а з IV ст. до н.е. - ще й плебейські трибуни. Сторонніх осіб на засідання не допускали. Рішення Сенату для вищих магістратів не були обов'язковими. Сенат затверджував прийняті закони, видавав розпорядження щодо громадської безпеки, складав 5-річний бюджет внутрішніх державних витрат і 1-річний бюджет військових витрат, мав зовнішньополітичні повноваження, керував будівництвом храмів, призначав релігійні церемонії, вводив надзвичайний стан у державі. У сфері зовнішньої політики Сенат вів переговори з іншими державами та народами, приймав і відправляв посольства, укладав мирні угоди (які щоправда вимагали схвалення центуріатних зборів). Значення Сенату постійно посилювалося за рахунок зменшення ролі Народних зборів.

Магістратура. Вона з'явилася після реформи Сервія Туллія. Магістрати - це службові особи держави, урядовці різних рівнів. Магістер у перекладі - начальник. Магістрат стоїть на чолі народу, його образа прирівнюється до образу всього римського народу. Під час перебування на своїй посаді магістрат не міг бути притягнений до відповідальності або усунутий, зміщений з неї. Магістри не були наділені законодавчою владою, бо це право належа-

ло лише Народним зборам. Магістри ділилися на дві групи: ординарні (звичайні) та екстраординарні (надзвичайні).

У найдавніший період судових органів не було, а здійснювався самосуд. З VII ст. до н.е. судила жрецька колегія понтифіків, Народні збори, Сенат, цар. Суд над членами сім'ї здійснював глава сім'ї, а над рабами - їх господар та поліція безпеки.

У I ст. н.е. з'являється християнство. Раннє християнство характеризується як релігія рабів, бідняків, поневолених. Християнство скасувало жертвопринесення. Римській знаті видаються небезпечними заклики християн до рівності, милосердя, відмови від матеріальних благ. Розпочинаються масові переслідування християн.

У 104 р. до н.е. відбулося кілька повстань рабів, які були жорстоко придушені. Виникають дві політичні партії - оптимати та популари, між якими велася постійна боротьба. На чолі оптиматів стояв Луцій Корнелій Сулла, який прославився як видатний військовий полководець. У 82 р. до н.е. Суллі було надано статус диктатора на необмежений строк. Він міг видавати закони, призначати службовців, керував зовнішньою політикою, вносив смертні вироки, конфіскував майно тощо. Республіка припинила своє існування і Сулла почав правити як одноособовий правитель, керуючи в інтересах знаті. Сенат був перетворений формально на вищий державний орган і складався з 600 осіб. Були розширені судові функції Сенату. Збільшилася кількість магістратів. Народні збори збиралися, але тільки для того, щоб без обговорення схвалити законопроекти Сулли. Народ залякували терором. Сулла був необмеженим володарем Риму, але через хворобу у 79 р. до н.е. склав повноваження диктатора, а у 78 р. до н.е. помер.

Після смерті Сулли почалися заворушення противників диктатури. У 74 р. до н.е. почалося найбільше в історії Стародавнього світу повстання рабів, очолюване Спартакком. Армія Спартака досягла 100 тис. осіб. У 71 р. до н.е. повстанці були розбиті, Спартак загинув, 6 тисяч рабів розп'яті, а більшість повстанців були вбиті на полі бою. Повстання спричинило велику шкоду економіці, сільському господарству. У цей період до влади приходять такі діячі як Помпей, Цезар, Красс. Вони уклали між собою союз, який зобов'язував їх допомагати один одному. Це об'єднання отримало назву Перший тріумвірат ("союз трьох"). Їх опорою були вершники, народ, армія. Вища знать поставилася до цієї угоди вороже. Поки Цезар перебував у військових завойовницьких походах, між Помпеєм і Крассом розгорілися суперечки. Це призвело до розриву стосунків з Цезарем, який у 48 р. до н.е. здобув остаточну перемогу над колишніми союзниками. У 44 р. до н.е. Цезар був обраний на посаду пожиттєвого диктатора. Він впорядкував в інтересах народу податкову систему, видав закон проти розкоші, закони, які оберігають особу боржника, провів реформу календаря (т.зв. юліанський календар). Уся його політика мала намір задовольнити інтереси усіх верств народу, примирити соціальні верстви. Його популярність в армії була надзвичайна. Цезар воло-

дів почесним титулом "батько вітчизни". Його було проголошено імператором.

Але серед верхів римського суспільства було багато незадоволених порушенням республіканських традицій. У 44 р. до н.е. було вчинено замах на Цезаря. У своєму заповіті Цезар проголошував своїм спадкоємцем Гая Октавія (Октавіста). Гай Октавій не відважився правити одноособово, і у 43 р. до н.е. був утворений т. зв. Другий тріумвірат. Він довго не проіснував і почала встановлюватися монархічна форма правління Римом.

3.3. Римська держава в період монархії

Принципат. 27 р. до н.е. Октавіану було надано титул першого сенатора. Звідси походить назва форми правління -принципат. Октавіану присвоюють божественне ім'я Август, що означає "звеличений божеством". Він стає главою римської церкви, верховним полководцем, найвищим магістром, здійснює судочинство, управляє провінціями, видає закони. Його особа була недоторканою. У державі, крім принцепса, існували такі органи влади:

- Сенат у складі 600 осіб.
- Народні збори. На них приймали закони, пропонувані принцепсом.
- Консули. У період монархії їх було вже не два, а кілька. Вони стають виконавцями розпоряджень Сенату та принцепса.
- Народні трибуни. Їх влада діяла впродовж одного року. Вони перейшли у розпорядження принцепса і не мали права вето на його рішення.
- Претори. Діяли у кількості 18 осіб. Вони розглядали тільки цивільні позови, бо розгляд кримінальних переходить до принцепса.
- Едилі. Їх функції обмежилися наглядом за громадським порядком і торгівлею.

Крім цих органів при принцепсі були створені ним такі органи влади:

- Прибічна рада (консиліум). Цей орган влади з часом заміняє Сенат.
- Префект Риму. Посадова особа, яка забезпечує порядок в місті.
- Префект Преторію. Командував військом, фактично був заступником принцепса.

- Імператорська канцелярія.

Суспільний лад:

Сенаторський стан;

Вершники (торговці, лихварі);

Плебс (народ); Муніципальна знать;

Раби.

Після смерті Августа Римом правлять Тіберій, Цезар, Нерон та ін. Влада імператорів міцніє, а Сенату і магістратів слабшає. Знову частішають повстання рабів,

Домінат. З 284 р. н.е. починається новий період в історії Римської держави - епоха пізньої імперії - домінат. Імператора визнано абсолютним

монархом і він стає владикою. Усе населення перетворюється на його підданих. Остаточно встановлюють, що імператор - особа божественна. Щоправда після визнання християнства державною релігією імператори вже не вважалися богами, але їх влада розглядалася як божественна інституція, а вони самі - як представники бога на землі.

Імператор Діоклетіан за походженням - син вільновідпущеника. У молодості ворожка нагадала Діоклетіану, що він стане імператором, якщо вб'є вепра. У 284 р. солдати вибрали Діокла імператором з тим, щоб він помстився за смерть Нумеріана (імператор), що він і зробив, вбивши префекта преторіанців Апра (лат. вепр), якого підозрювали у вбивстві молодого імператора. Після того як Діокла проголосили імператором, він став називати себе Діоклетіаном.

Діоклетіан керував державою 21 рік - з 284 по 305. З часів його правління імператор вважався втіленням божества. Під час його появи люди ставали на коліна, падали долілиць, цілували край одягу, взуття; поява імператора супроводжувалася складним і пишним церемоніалом, голову імператора увінчувала золота діадема. Діоклетіан одразу ж приступив до реформ державного устрою, системи органів влади, збройних сил, фінансів тощо.

Складність управління великою державою примушують Діоклетіана обрати собі співправителя, яким став його соратник Марк Аврелій Валерій Максиміан. Кожен із імператорів призначав собі особистих заступників із титулами цезарів. Держава була поділена на Західну (управляв Максиміан) та Східну (управляв Діоклетіан). Діоклетіан та Максиміан вважалися рівноправними. Їх влада нагадувала владу двох консулів у республіканському Римі. Імператори спільно вирішували важливі справи, проте ця колегіальність була суто умовною, бо Діоклетіан вважався основним імператором, мав більший авторитет і більший вплив у вирішенні усіх справ, у тому числі й у Західній Римській імперії.

Поділ держави на дві частини у той час ще мав досить умовний характер. Це були частини єдиної держави зі спільним законодавством, закони видавалися від імені обох імператорів, чим також підкреслювалася єдність держави.

Крім імператорів, органами влади були Сенат та магістратура, які збереглися з республіканського періоду. Сенат справами законодавства, управління та судочинства вже не займався, а організовував святкування, видовища, контролював виконання різних повинностей сенаторами; на усі його ухвали потрібна була санкція імператора. Народні збори зовсім не скликалися.

3.4. Джерела та основні риси Римського права

Встановленого порядку опублікування законів у Римі не існувало. Іноді у центрі Риму вивішували дошки з текстами законів. Зберігалися тексти законів у храмах і державній скарбниці. У ранній республіканський пері-

од законів було видано чимало, але вони ще не об'єднувалися у кодекси, була відсутня конституція; закони врегульовували правове становище населення, судовий процес, власність на рабів, але лише в період розвиненої республіки та імперії з'явилися закони щодо договорів, спадкування, сервітутів.

Періодизація історії римського права не співпадає з періодизацією історії римської держави. Властивість права полягає в тому, що воно закріплює зміни, що відбуваються у суспільному і державному розвитку країни.

Джерелами римського права були Закони XII таблиць, народних зборів, постанови сенату, едикти преторів, консультації юристів, а з I ст. н.е. — розпорядження імператорів.

Закони XII таблиць

Найдавнішою пам'яткою права Стародавнього Риму є Закони XII таблиць, складені за традицією в 451 - 450 р. до н.е. спеціальною комісією десятицівців (десяти мужів).

Текст законів був написаний на XII дерев'яних (бронзових) дошках, які були виставлені на форумі перед будинком сенату.

Закони були, здебільшого, записом панівних на той час звичаїв, оснащених юридичними санкціями.

У законах є ряд статей, що зберігали пережитки римської патріархальної общини. Так, в її руках залишалося розпорядження землею. Земельний наділ не можна було заповісти храмам і навіть богам. Земля не повинна була виходити з-під контролю общини, вона мала залишатися її власністю. Таким чином, приватна власність на земельні ділянки була обмеженою. Купівля-продаж, успадкування, дарування важливих об'єктів власності - землі, приміщень, робочої худоби - перебували під контролем общини.

Зазначені об'єкти належали до манципованих, їх відчуження супроводжувалось звичаєм, у якому брали участь, крім продавця і покупця, вагоутримувач та п'ять свідків, які були римськими громадянами. На вагу клали злиток міді, покупець торкався рукою придбаної речі та промовляв установлену формулу. Обряд був спрямований на те, щоб ускладнити іноземцям доступ до власності римських громадян. Усі інші речі вважались неманципованими і мали перебувати в майновому обороті без будь-яких обрядів.

Право власності. Володіти землею і розпоряджатися нею на території Риму міг лише римський громадянин. У законах детально йшлося про межі земельних наділів, давність володіння ними і порядок успадкування. Захист прав власника забезпечувався суворими покараннями. Так, винний у нічній крадіжці врожаю належав розп'ято на дереві. За підпал будинку і зерна, що лежало поряд, на злочинця надівали кайдани, а після побиття його спалювали. Вільна людина, яка здійснила злочин, могла відкупитися.

Шлюбно-сімейне право. Як пережиток минулого і турботу про міцність общини слід розцінювати фіксацію в законах охорони римської сім'ї і величезної влади домовласника, глави сімейства. Він мав винят-

кове право розпорядження майном сім'ї, а також майже необмежену владу над дружиною і всіма нащадками, включаючи внуків. Батько сімейства міг убити дитину-виродка, тричі продати свого сина, прогнати дружину. Закон забороняв шлюби між патриціями і плебеями.

Із стародавніх часів у Римі існували три форми укладання шлюбу: дві стародавніх і одна порівняно нова. Стародавні здійснювались в урочистій обстановці і віддавали жінку-наречену під владу чоловіка. У першому випадку шлюб здійснювався в релігійній формі, в присутності жерців, супроводжувався з'їданням спеціально випечених пирогів і урочистою клятвою дружини слідувати скрізь за чоловіком: "Де ти, Гай, там знайдеш і мене". Друга форма шлюбу полягала в купівлі нареченої (у манципаційній формі).

Але вже Закони XII таблиць передбачають безформальну форму шлюбу - "сине ману", тобто "без влади чоловіка". При цій формі жінка мала свободу розлучення і могла забрати своє особисте майно, яке вона принесла в дім як посаг, а також майно, придбане нею під час шлюбу.

Специфічною особливістю шлюбу "сине ману" було те, що його слід було поновлювати щорічно. Для цього дружина в установлений день на три дні йшла з будинку чоловіка (до рідних, друзів) і тим самим переривала строк давності. Під час шлюбу чоловік міг розпоряджатись посагом дружини.

Розлучення було можливе для чоловіка при всіх формах шлюбу, для жінок - тільки в шлюбі "сине ману".

Спадкове право. Після смерті домовласника майно сім'ї переходило агнатам за законом, а якщо небіжчик залишав заповіт, то його слід було суворо дотримуватись. Заповіт мав затверджуватись куріатною або навіть центуріатною коміцією (якщо батько позбавляв сина права на його частину спадщини). Вдова небіжчика в усіх випадках одержувала якусь частину майна як для себе, так і на утримання малолітніх дітей.

Спадкоємці могли і не ділити майно, а вести господарство спільно.

Зобов'язальне право. Особливо детально регламентується в Законах XII таблиць договір позики. Крім звичайних позичкових операцій, пов'язаних з процентами, заставою та ін., відомий був і так званий нексум, або самозастава боржника. Це положення було скасовано в 326 р. до н.е. законом Петелія, і боржник став відповідати перед кредитором тільки своїм майном.

Крім зобов'язань із договорів, були відомі і зобов'язання із завдання шкоди та противоправних дій взагалі - крадіжки, отрави.

Кримінальне право. Кримінально-правові постанови Законів XII таблиць були дуже суворі. Смертною карою карався той, хто отравив або зібрав врожай з "обробленого плугом поля". Злодія, захопленого вночі або захопленого зі зброєю в руках, будь-хто міг вбити на місці злочину. Злодій, затриманий на місці злочину вдень, підлягав фізичному покаранню і видавався потерпілому, що тягло за собою обернення в рабство.

Закони XII таблиць розглядають крадіжку чужого майна не стільки як злочин, що посягав на інтереси держави, скільки дію, що завдавала приватну майнову шкоду.

Про державні злочини Закони XII таблиць говорять небагато: встановлюється неправомірність і караність нічних зібрань, підмова ворога до нападу на Рим, порушення постанов, що стосувались громадського порядку, харбарництва суддів.

Про навмисні вбивства не згадується взагалі.

Для свого часу Закони XII таблиць були надійною опорою для регулювання порівняно простих товарних, сімейних, спадкових та інших відносин. Звідси і та зовнішня повага, яка виявлялась до Законів XII таблиць у більш пізній час, коли їх практичне застосування або ж зовсім виключалось, або стало мінімальним.

У результаті постійних війн Рим виходить за межі своєї території, завоювавши Італію, а потім й інші європейські та азіатські землі.

Протягом цього часу відбувається безперервний зріст ремісничої і торговельної діяльності Риму. Формується стан I вершників, чиєю професією стає торговельна і промислова діяльність.

На новій економічній основі виростає нове право, бо право таблиць стало в багатьох випадках непридатним. У цих історичних умовах на сцену виступають претори як тлумачі і творці права. Вони заклали основи римської класичної юриспруденції, яку розробляли як поряд з ними, так і після них римські "класичні" юристи - Ульпіан, Цельз, Папініан та ін.

Відходить у минуле юридичний формалізм, що пронизував закони таблиць. Одержують визнання принципи рівності сторін правовідношення, справедливості, доброї совісті. Коли право суперечить справедливості, говорив Ульпіан (помер у 288 р. н.е.), слід надати перевагу останньому, і, таким чином, справедливість має перевагу перед жорстким розумінням права.

На думку римських юристів, усю сукупність правових настанов слід поділити на дві частини: приватне і публічне право. До права публічного вони відносили всі ті норми, які "належать до положення римської держави" як цілої; навпаки, приватне право має справу з тим, що стосується "користі окремих осіб".

Таким чином, храми і публічні дороги, наприклад, були оголошені сферою публічного права, тоді як відносини, пов'язані з правом власності або володіння, сімейного і спадкового права, зобов'язань - сферою права приватного.

Право власності. Сервітут.

Визначення права власності, запозичене багатьма буржуазними кодифікаціями, було дане римськими юристами. Вони розуміли під ним найбільш повне, найбільш абсолютне право користуватися і розпоряджатися речами з тими лише обмеженнями, які встановлені договором Чи правом.

Особливою формою обмеження права власності є сервітут, тобто "право на чужу річ". Розрізнялись речові та особисті сервітути. Право проведення води через чужу ділянку, викликане господарською необхідністю, є прикладом речового сервітута.

Під особистим сервітутом розумілось право довічного користування чужою річчю при зберіганні самої речі. Так, Спадкодавець може надати в довічне користування кімнату в будинку, яку займає стара служниця.

Зобов'язальне право. Типи договорів.

Визначаючи зміст зобов'язання, римський юрист Павло (III ст. н.е.) писав:

"Суть зобов'язання полягає в тому, щоб зв'язати другого перед нами, щоб він що-небудь дав, зробив чи надав".

Будь-яке зобов'язання виникає, зі слів Гая, "або з договору, або з делікту", що означає - нанесення шкоди. Невиконання договору в строк, вказаний у договорі, тягне за собою право на позов.

Для дійсності договорів необхідно:

1) згода сторін, які зобов'язуються, але згода не повинна досягатись шляхом насильства чи обману;

2) відповідність договору права (закону).

Стародавнім типом договору був договір словесний, вербальний (лат. "вербум" - слово). Для його дійсності вимагалось виголошення певних слів: "даю", "зроблю".

Із зобов'язання строго словесного стало виникати і набирати силу зобов'язання письмове. Ця форма одержала назву "літеральних" (лат. "літера"). Спочатку це були розписки, а потім виникає і письмовий договір у його звичній формі.

В особливу групу контрактів були виділені такі, які стали називатися "реальними". При таких договорах обов'язок виконання і пов'язана з цим відповідальність настають не з моменту згоди, а з моменту передачі речі. Назва договору від "рес" - річ.

Останньою за часом виникнення і найважливішою з економічної точки зору була група так званих контрактів консенсуальних ("консенсус" - згода).

За даними договорами відповідальність наставала з моменту укладання угоди.

Забезпечення зобов'язань. З утвердженням майнової відповідальності відчутно зросло значення застави як найбільш ефективного способу забезпечення зобов'язань. Але офіційне визнання застава одержує тільки в кінці республіки. А на початку імперії було встановлено, що при невиконанні зобов'язання застава річ надходила у продаж з тією умовою, що боржнику повертались надлишки, які були виручені проти суми боргу.

Крім того, засобами забезпечення позики були порука третьої особи і завдаток. При поруці поручитель мав право регресивної вимоги до боржника.

Шлюбно-сімейне право.

Панівною формою шлюбу в період імперії стає шлюб без влади чоловіка. Обов'язковою умовою встановлення шлюбних відносин признається вільна згода нареченого і нареченої. При цьому панівне становище чоловіка в сім'ї (хоч і позбавлене колишніх атрибутів влади) визнається як у праві, так і в звичаях.

Відокремленість майна подружжя стає загальною, але чоловік має право розпоряджатися прибутками, які приносить майно дружини. При розірванні шлюбу з вини чоловіка посаг повертається дружині.

Змінюється на краще і становище дітей. Влада батька над ними слабшає. Вбивство дітей признається злочином.

Спадкове право.

Найсуттєвішим у спадковому праві даного періоду може вважатися визнання права на спадщину і за тими кровними родичами (когнатами), які раніше його не мали.

Першими, звичайно, успадковували діти, а коли їх не залишалось - онуки. Коли не було ні тих, ні інших, до спадкування призивались брати спадкодавця, дядьки, племінники. Якщо і їх не було, претор надавав право спадкування всім кровним родичам померлого аж до шостого коліна. Ближчий ступінь рідства виключала наступну. Були внесені норми, що обмежували свободу заповітних розпоряджень. Ближній родич померлого, якщо його обійшли спадщиною, мав, зрештою право на 1/4 частину того майна, яке він одержав би при відсутності заповіту. Таким чином, у право вводиться принцип обов'язкової частки спадкування, що зберігся до наших днів.

Сам заповіт став складатись у письмовому вигляді і завірятись свідками.

Кримінальне право.

Складалось із маси законів, включаючи Закони XII таблиць, постанов народних зборів і сенату. Значна кількість кримінальних законів була видана за ініціативою диктаторів та імператорів.

Закони не виключали свавілля як імператорів, так і магістратів, і у визначенні того, що слід вважати злочинним, і в тому, за що і як карати.

При диктатурі Сулли особи, занесені в особливі, так звані проскрипційні списки, оголошувались ворогами народу і могли бути видані органам влади кожним, кому це вдавалося.

Особливої уваги заслуговує закон про "образу величі римського народу". Закон спеціально був сформульований невизначено, щоб його можна було застосувати проти будь-якої особи, яка була незгодна з політикою або виражала незадоволення нею.

Велику увагу римський законодавець приділяє злочинам проти порядку управління: хабарництву, привласненню державних коштів, розкраданню державного майна.

Винні в цих злочинах переважно карались смертною карою, вигнанням.

Покарання залежало від того, яке суспільне становище займав злочинець.

Що стосується теорії, то римські юристи добре розрізняють навмисний і необережний злочин, підмовництво, співучасть.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Яким був принцип організації римського народу в царській період?
2. На які групи населення поділялося римське суспільство?
3. Чим відрізнялося їхнє правове становище?
4. Які були причини боротьби патриціїв і плебеїв?
5. У чому полягала необхідність реформ Сервія Тулія (509 р. до н.е.)? У чому їх значення?
6. Які різновиди народних зборів були в період республіки?
7. Внаслідок яких чинників відбулося перетворення республіки в імперію?
8. Які були головні елементи влади імператора?
9. Якими були основні галузі та інститути римського права?
10. Яке загально - історичне значення римського права?

Рекомендована література:

1. Галанза П.Н. Государство и право Древнего Рима. – М., 1963.
2. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. -с.55-77
3. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків, 1999. -с.37-44, 55-71
4. Тишик Б. Й., Орач Є. М. Основи римського приватного права. – Львів: 1994.
5. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.125-178
6. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.59-69

ЛЕКЦІЯ 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО ФРАНКІВ

План

- 4.1. Основні етапи розвитку феодальної держави і права.
- 4.2 Виникнення Франківської держави та формування її державного апарату.
- 4.3 Джерела та основні риси права франків.

4.1. Основні етапи розвитку феодальної держави і права.

Загальна характеристика епохи феодалізму

Термін "феодалізм" виник перед Великою Французькою революцією і означав "старий порядок"(абсолютна монархія, панування дворянства тощо). У марксизмі феодалізм розглядався як соціально-економічна формація, яка передувала капіталізму. У сучасній історико-правовій науці феодалізм аналізується як соціальна система, яка існувала лише у Західній Європі в епоху Середньовіччя, хоча окремі риси феодалізму можна виявити й у інших регіонах світу, і в різні епохи. В основі феодалізму-міжособистісні відносини: між васалом і сеньйором, підданим і сюзереном, селянином й великим земельним власником. Феодалізму притаманна станово-ієрархічна нерівність, закріплена правом, рицарська воєнна організація. Ідеологічною та моральною основою феодалізму стало християнство, яке визначало характер середньовічної культури.

Формування феодалізму охопило V - IX ст.ст., після завоювання Римської імперії варварами. У період його розквіту (XII-XIII ст.ст.) економічно і політичне укріплюються міста і міське населення, оформляються станово-представницькі установи (англійський парламент, французькі Генеральні штати тощо), станова монархія вже вимушена рахуватися з інтересами не лише знаті, але й інших верств. Протистояння папства та світської монархії створювало простір для утвердження особистої свободи, яка поступово підточувала станово-ієрархічний лад феодалізму. Розвиток міської економіки підірвав натурально-господарські основи панування аристократії, а ріст вільнодумства призвів до переростання ересів¹ у Реформацію XVI ст. Протестантизм з його новою етикою і системою цінностей сприяв розвитку підприємницької діяльності капіталістичного типу, а революції XVI - XVIII ст.ст. ознаменували в основному завершення феодалізму.

Головною галуззю феодальної економіки було сільське господарство, тому панівним класом суспільства був клас землевласників.

Визначальними ознаками феодалізму були:

- панування натурального господарства;
- особиста залежність селянина від землевласника;
- наділення безпосереднього виробника засобами виробництва та землею.

Феодальному способу виробництва властиві низький рівень техніки, незначний розподіл праці, слабкий розвиток обміну, поєднання сільськогосподарського виробництва з домашніми ремеслами.

Феодальний порядок характеризується злиттям двох понять - "власність", та "суверенітет": власник землі мав усі або частину прав, сукупність яких складають суверенітет.

Територія держав поділена на володіння, які називаються по-різному: напр., сеньйорії у Франції, менори у Англії. У кожному з володінь верховним був свій правитель, якому підкоряється населення його володіння та на

користь якого відбуває різні повинності. Основною формою повинності є феодална рента, яка складається з трьох елементів:

1. відробітна рента (панщина);
2. продуктова рента (натуральний оброк);
3. грошова рента (грошовий оброк, податок).

Феодалні власники (сеньйори, лорди) залежали не тільки від короля, але й один від одного. Отже, феодалний порядок характеризується ієрархічною структурою, яка зв'язувала у єдине ціле панівний клас, забезпечуючи йому можливість панувати над селянами та дрібними ремісниками.

Феодална держава у своєму розвитку пройшла кілька етапів:

1. Ранньофеодална монархія, яка характеризувалася тим, що органи, які направляють діяльність феодалного монарха є феодална курія і з'їзди феодалів;
2. Станова-представницька монархія, за якої влада монарха обмежується станово-представницькою установою (парламентом);
3. Абсолютна монархія, тобто влада повністю належить лише феодалному монарху.

Дофеодална держава

Держави, що утворилися на території Римської імперії, були дофеодалними. Вони характеризувалися одночасним поєднанням у них у тих чи інших формах трьох типів суспільних відносин - первіснообщинних, рабовласницьких, феодалних.

Первісний уклад перебував вже у стані розкладу, хоча зберігав важливе значення. У деяких частинах дофеодалної держави продовжують існувати родоплемінні відносини, які вже перебувають у стані розкладу.

У феодалній державі продовжують існувати рабовласники та раби. Зародження феодалних відносин веде до виникнення класів феодалів та феодалне залежного населення. Проте основна маса населення спочатку складалася із вільних. З розвитком феодалного укладу рабовласники вливаються у клас феодалів, а раби і вільні селяни переходять у ряди залежного населення.

У політичному ладі дофеодалної держави збереглися деякі риси родоплемінних союзів. Дофеодална держава являла собою з'єднання земель, що перебували на різних стадіях суспільно-економічного розвитку. Глава дофеодалної держави був переважно військовим вождем. Його адміністративні та судові повноваження були обмежені. Протягом тривалого часу у такій державі зберігалася виборна королівська влада. Діяльність глави держави скеровувалася Радою, яка складалася із представників родоплемінної знаті та дружинників. У дофеодалній державі існували у різних формах Народні збори, діяльність яких припинилася із остаточним становленням феодалізму.

4.2 Виникнення Франківської держави та формування її державного апарату

Виникнення Франкського королівства. Правління Хлодвіга I

Франкська держава - варварська держава, заснована у Галлії франками наприкінці V ст.

Франки - група германських племен (хамави, бруктери, усибети, тенктери, сугамбри), що заснували в епоху раннього Середньовіччя Францію та Німеччину. Спочатку населяли низовину Рейна. Підрозділялися на дві групи: салічні (жили поблизу моря) і ріпуарські (проживали вище по берегах Рейна). У середині IV ст. франки стали федератами римлян: салічним франкам була відведена територія в межиріччі Маасу і Шельди, а ріпуарським - між Маасом і Рейном.

На відміну від інших германських племен, франки не залишали насиджених місць, а стали розширювати свої володіння - як на захід, на територію Галлії, так і на схід, у глиб Німеччини. Початок їхнім завойовницьким походам поклав король салічних франків Хлодвіг I (правив у 481 -511), що згуртував франків у єдине королівство і розширив кордони своєї держави до Піренеїв, знищивши залишки Римської імперії в Галлії і відтіснивши бургундів і вестготів. Жорстокий і безпринципний, Хлодвіг зарекомендував себе як обдарований воєначальник. У 486 р. при Суассоні він здобув перемогу над Сиагрієм, останнім римським намісником у Галлії, установивши контроль над межиріччям Сомми і Сени. Через десять років він здобув перемогу над алеманнами при Цульпіху біля Кельна і зайняв верхню Рейнську область. Ця перемога, як і вплив його дружини-християнки Клотільди, привели до обертання Хлодвіга і ще трьох тисяч франків (за деякими даними-з тисячею) у правірно християнство (бл. 498р.). Представники духовенства вітали його як захисника істинної віри, чим Хлодвіг не забарився скористатися.

Прийняття християнства забезпечило йому підтримку духовенства і галло-римського населення в боротьбі проти інших германських племен, що у своїй більшості сповідували аріанство. Поступово влада франків поширилася на долину Рони і центральну Німеччину. Хлодвіг належав до династії Меровінгів, згадки про яку йдуть від легендарного короля Меровеха. До середини VIII ст. ця династія виродилася й поступилася тронем Каролінгам, раніше спадкоємним майордомам (Майордом (від середньовіч. лат. та)ог аоти5 - старший у домі) (палатний мер) - вища посадова особа у Франкському королівстві при Меровінгах (кін. V- сер. VIII ст.ст.). Зі середини VII ст. майордами значною мірою зосередили у своїх руках державну владу. Майордом Піпін Короткий у 751 р. поклав початок династії Каролінгів, яка витіснила династію Меровінгів.).

У першій половині VI ст. Франкське королівство являло собою велике політичне об'єднання. Франкський король здійснював управління у центрі і на місцях через своїх слуг. Королівські управлінці, які спостерігали за пра-

вільним надходженням у королівську казну внесків - відрахувань із торгових операцій, судових штрафів тощо - перетворилися в органи державного управління та витіснили старовинні виборні посади. Основну масу населення Франкського королівства в період його утворення становили вільні франки і галло-римляни. Нижче на суспільній драбині стояли літи, вільновідпущеники гараби. Родової знаті у салічних франків в часи Меровінгської династії не було, але дуже швидко виділилася служива знать із числа королівських дружинників і довірених слуг, яких за вірну службу наділили великими землеволодіннями.

Після смерті короля Дагоберта I в 639 р. між представниками могутньої аристократії почалися безперервні міжусобні війни. При цьому кожен із них оточував себе васалами, правив як маленький державець, втягуючи у міжусобні чвари залежні від нього прошарки населення. В кожній із трьох частин, на які розділилася Франкська держава - в Бургундії, Нейстрії та Австразії - були особливі начальники палаців - майордоми, які будучи представниками знаті, фактично керували зовнішньою та внутрішньою політикою держави, ігноруючи королівську владу і воюючи між собою. На початку 640-х рр. від Франкського королівства відокремилися Тюрингія, Алеманія та Баварія, близько 670 р. стала самостійною Аквіпанія

У процесі міжусобної боротьби представників аристократії лідерські позиції зайняв майордом Австразії Піпін Геристальський, котрий став у 687 р. єдиним майордомом усі трьох частин Франкської держави. За королями дому Меровінгів був залишений титул, а уся фактична влада перейшла до майордомів. Опіраючись на свої велетенські земельні багатства і величезну кількість васалів з числа вільних, Піпін та його спадкоємці примусили коритися знать, посилили воєнну міць Франкського королівства. Сам Піпін успішно здійснював походи проти германців на сході, знову утвердив франкський вплив в Алеманії та Баварії.

Держава франків періоду правління Карла Мартелла

Карл Мартелл - син Піпіна Геристальського і спадкоємець його посади майордома об'єднаного Франкського королівства. Він одноособове управляв державою з 715 по 741 рр., не підпорядковуючись номінальним царюючим королям із династії Меровінгів. У перші роки свого правління він був змушений вести боротьбу із повсталими проти нього феодалами Нейстрії, з герцогами Провансу та Аквітанії. Повстання були придушені, а землі феодалів-бунтівників - конфісковані. Цей земельний резерв дозволив Карлу провести бенефіціальну реформу. Ділянки землі надавалися феодалам у пожиттєву власність і тільки за умови військової служби феодала у королівській армії. При невиконанні служби землі вилучалися. Спадкоємці могли одержати бенефіцій лише на цих же умовах. Цей підхід надовго змінив практику дарування землі у абсолютну власність.

Коли земельні фонди у черговий раз вичерпалися, Карл Мартелл провів часткову секуляризацію церковних земель і продовжив роздачу бенефі-

ців уже за рахунок церкви. Ті церковні ієрархи, які проявили незадоволення, були Карлом усунені. Бенефіціальна реформа дозволила Карлу створити потужну армію, яка була у цей час украй необхідна з огляду на загрозу арабського завоювання.

Війни з арабами, які вторглися у 720 р. у Галлію з території захопленої Іспанії, показали недієздатність франкського війська, яке складалося із піхоти, а не з кінноти. Залізне спорядження вершника дорівнювало приблизно вартості 45 биків і воїн сам мав його купувати. З метою створення кінної армії, Карл Мартелл передав багато церковних та монастирських земель представникам франкської знаті, які в свою чергу мали роздати ці землі якомога більшій кількості осіб з умовою, щоб вони відбували кінну військову службу. У 732 р. франкська кіннота нанесла арабській настільки потужний удар, що араби повернулися до Іспанії й припинили своє просування на північ від Піренеїв. Франки, таким чином, захистили Європу від арабського завоювання. Вважається, що саме після цієї битви Карл одержав прізвисько "Мартелл" - Молот.

Син Карла Мартелла, Піпін Короткий остаточно вигнав арабів із Галлії, продовжував закріплювати успіхи франків за Рейном. Він завершив підкорення Тюрингії, діючи при цьому за прикладом батька у тісному союзі з церквою. За підтримки папи цей франкський майордом ув'язнив у монастирі останнього короля з династії Меровінгів і в 751 р. сам зайняв трон. Від нього пішла нова династія - Каролінгів.

Розвиток Франкського королівства за Карла Великого

Карла Великого (правління 768-814 рр.) Франкська держава досягла найвищого рівня розвитку. Його завоювання (завоював Ланго-бардське королівство і багато інших територій Італії, в Іспанії відтіснив маврів від Піренеїв на південь до ріки Ебро, приєднав до своїх володінь Баварію, у тривалих і запеклих війнах розгромив саксів і аварів) призвели до утворення великої імперії. Політика Карла Великого (покровительство церкви, судові та військові реформи тощо) сприяли формуванню феодальних відносин у Західній Європі. У історичній літературі Карл Великий прославлений як видатний завойовник, законотворець та просвітник. Метою його діяльності було створення впорядкованої християнської держави; він ставив за мету утворення єдиної держави шляхом злиття норманських племен із романськими на базі християнства. Війни Карла Великого ставили за мету розширення християнського світу.

За період його царювання франки здійснили 53 походи, з яких 27 - очолювані безпосередньо Карлом. За період його правління Франкська держава збільшилася вдвічі. Найтривалішою була війна із саксами, у результаті якої Саксонія була насильницьки християнізована та включена у склад Франкської держави. Походи в Іспанію проти арабів у 778-810 рр. призвели до створення у Франкській державі Іспанської марки на північному сході Піренейського півострова. Перший похід 778 р. виявився невдалим, ар'єргард

війська був розбитий при відступі загоном басків. Командуючий ар'єргардом граф Роланд загинув; ця подія стала основою для створення пізніше "Пісні про Роланда". У 787-796 рр. були завойовані заселені аварами території сучасних Австрії та Угорщини. У 773-774 рр. на запрошення папи Адріана I Карл Великий здійснив походи в Італію, розбив лангобардів, коронувався італійською короною. У 800 р. Карл придушив повстання проти папи в Римі й у цьому ж році в Соборі Св.Петра папа Лев III коронував Карла імператором. Візантійське керівництво відмовлялося визнати за Карлом цей титул, але після війни 809-814 рр. погодилося на це.

Облаштування держави Карла Великого ознаменувало собою розквіт феодалізму. Вища знать країни, пов'язана із Карлом ленною присягою, була зобов'язана являтися у військові походи разом із підвладними їм людьми. З 789 р. Карл Великий неодноразово видавав укази, які наказували кожній вільній людині знайти собі сеньйора, під керівництвом якого він повинен служити. Збільшилася чисельність залежних селян. Імперія ділилася на округи на чолі із графами, призначеними монархом із місцевої знаті. Контроль за діяльністю графів та суд від імені правителя здійснювали роз'їзні "посланці правителя". Щороку у травні скликалися з'їзди вищої світської та церковної знаті, на яких Карл представляв укази та капітулярії, які врегульовували усі аспекти життєдіяльності, у т.ч. й церковне життя.

Залишаючись до кінця життя неграмотним, Карл Великий приділяв значну увагу освіті. У 787 р. ним виданий указ про створення шкіл при монастирях, а в 789 р. - про обов'язкову освіту усього вільного чоловічого населення (залишився невиконаним). При дворі Карла Великого сформувався вчений гурток, іменований Академією. Усіляко культивувалася латинська словесність, що дало привід історикам назвати епоху правління Карла та його найближчих наступників Каролінгським Відродженням.

Карл пережив двох своїх законних синів і залишив трон третьому Людовіку Благочестивому. Імперія Карла Великого розпалася у 843 р. в результаті Верденського договору. Верденський договір поклав початок самостійному існуванню Франції, Німеччини, Італії.

4.3 Джерела та основні риси права франків

Джерелами права у державі франків були звичаї і постанови королів законодавчого характеру (т.зв. капітулярії). Завойоване населення Галлії жило за римським правом. Збірником звичаєвого права франків була "Салічна правда", яка виникла приблизно у 510р.

Право власності

Юридичні звичаї, що зафіксовані у "Салічній правді" стосувалися найперше способу життя і побуту франкського села. Земля належала сільській громаді і поселитись на ній чужинцеві було неможливо, якщо проти цього виступав хоч один член громади. Проте, коли чужинець уже прожив хоча б рік, його не можна було виселити.

У подальшому право власності на землю поступово переходить від громади до особи. Проте деякі пережитки минулого збереглися. Головним із таких пережитків був поділ земель на дві групи: 1) родові; 2) благонабуті. Родові землі не могли відчужуватися без згоди усіх членів сім'ї, а благонабутими власник міг розпоряджатися на свій розсуд.

Зобов'язальне право

Зобов'язальне право було найменш розвинене. Для дійсності договору, окрім згоди сторін, необхідно було дотримуватися різноманітних обрядів, напр., при продажі лісу - передати гілку дерева, при продажі будинку - передати двері.

Шлюбно-сімейне право

Давні сімейні звичаї дозволяли одруження через укладення договору про купівлю дружини. Влада батька не була широкою і його опіка над синами закінчувалася по досягненню ними 12-річного віку. Розлучення спочатку дозволялися, але під впливом церкви з 744 р. були заборонені. Церква також вела боротьбу проти шлюбів між близькими родичами, проти викрадення жінок, проти позашлюбних зв'язків.

Кримінальне право

"Салічна правда" свідчить про існування у франків пережитків кривавої помсти. Наприклад, коли злодій чинив опір, то потерпілий мав право його вбити. Згодом замість кривавої помсти був введений викуп, розміри якого були передбачені "Салічною правдою". Штрафи за вчинене вбивство були великими і якщо злочинець не міг сплатити штраф за вбивство, то він мав заплатити своїм життям. Штраф за вбивство вільного франка становив 200 солідів, королівського службовця - 600 солідів. Розміри штрафу за крадіжку залежали від вартості украденої речі.

Судовий процес

Розгляд справи у суді починався за заявою потерпілого. Потерпілий мав сам сформулювати звинувачення і подати докази насамперед своєї невинуватості. Таким доказом могли бути т.зв. співприсяжники, які могли підтвердити добру репутацію позивача. Доказом вини або невинуватості також були ордалії - тобто випробовування людини розпеченим залізом, киплячою водою. Практикувався також судовий поєдинок, коли сторона, що перемагала в поєдинку, визнавалася такою, що виграла справу.

У ранній період існування франкської держави судочинство здійснювалося на зборах вільних людей округу. На цих зборах головував виборний керівник - тунгін. Рішення або вирок здійснювалося виборними засідателями - рахімбургами. З посиленням королівської влади судочинство здійснює граф разом із виборними засідателями. Вищою судовою інстанцією був король. Також судочинство здійснювала церква. Юрисдикція церкви поширювалася на духовенство, вдів, сиріт. Всі ці категорії осіб перебували під захистом церкви.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Якими шляхами йшло виникнення феодалізму в Європі?
2. Що поєднувала в собі основа феодальної держави і феодального права?
3. У чому полягають загальні риси феодального типу держави? Права?
4. Чим забезпечувалася влада феодала над залежними селянами?
5. На чому ґрунтувалася децентралізація влади у феодальній державі на ранньому та початку розвиненого періодів феодалізму?
6. В яких історичних умовах відбувається виникнення держави у франків?
7. В яких формах відбувалося становлення феодальної залежності і чому саме відбувався цей процес?
8. Які державні органи та посади існували у франкській державі?
9. Які риси державного управління існували в державі франків?
10. Чим була викликана реформа Карла Мартела?
11. У чому відмінність бенефіція від алоду і феоуду?
12. Які норми „Салічної правди” можна вважати перехідними від звичаєвого права?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. -с.77-93
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків, 1999. - с.72-89
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.224-230
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с. 69-77

ЛЕКЦІЯ 5. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА ТА АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ

План

- 5.1. Феодальна держава в країнах західної Європи.
- 5.2. Сеньйоральна монархія.
- 5.3. Станово-представницька монархія у Франції, Німеччині, Англії
- 5.4. Міські республіки
- 5.5. Абсолютна монархія у Франції.
- 5.6. Особливості англійського абсолютизму.
- 5.7. Своєрідність абсолютизму в Німеччині.
- 5.8. Судові і правоохоронні органи в механізмі феодальної держави.

5.1. Феодальна держава в країнах західної Європи.

На рубежі першого й другого тисячоліть феодалізм вступив у новий етап свого розвитку, який відрізнявся:

1) пануванням крупної земельної власності, незначною роллю міського ремісництва, торгівлі й товарно-грошових відносин при збереженні натурального господарства;

2) наявністю натурального господарства, при якому були відсутні міцні економічні зв'язки;

3) заміною народного ополчення феодальним, що призвело до посилення окремих феодалів, які ставали багатіше ніж королі і таким чином послаблювали королівську владу;

4) повним злиттям дружинної знаті й феодалів-землевласників;

5) перетворенням королів на перших серед рівних;

6) існуванням колективних органів феодальної олігархії: королівських курій або рад, з'їздів феодалів, княжих з'їздів та ін.

Зв'язок по вертикалі від короля до простого лицаря забезпечувався ієрархією власності й політичної влади, встановленням васальної залежності менш знатних феодалів від більш знатних, наявністю системи сюзеренітету-васалітету. Побудовані на цьому принципі особливі договірні відносини стали єдиним засобом організації й підтримки державної влади в умовах феодальної роздробленості. Середньовічна держава, що перетворилася в Західній Європі в IX-XIII ст.ст. у безліч держав-маєтків і відрізнялася крайнім ступенем економічної й політичної децентралізації, прийняла форму сеньйоральної (ленної) монархії.

5.2. Сеньйоральна монархія.

Сеньйоральна монархія у Франції

У IX-XII ст.ст. в умовах політичної децентралізації, яка призвела до глибокої територіальної роздробленості, королівська влада втратила своє минуле значення. Король розглядався ралами як "перший серед рівних". Фактично влада короля поширювалася лише на територію його домену, але й там йому доводилось вести завзяту боротьбу з непокірливими васалами. Поза межами королівського домену влада належала значним землевласникам (герцогам Бургундії й Нормандії, графам Фландрії, Тулузи, Шампані й ін.). Політична влада в ній, фактично розділена між королем і феодалами різного рівня, пов'язаними сеньйорально-васальними відносинами, і набула самим приватноправового характеру.

Становлення сеньйоральної монархії у Франції (IX-XI ст.ст.) означало спад центральної державної влади, підрив внутрішньої єдності країни, ослаблення її зовнішньополітичного положення. Все це визначило в головному структуру й правомочності окремих органів влади.

У IX-X ст.ст. у Франції, коли королівська влада була особливо слабкою, король обирався верхівкою світських і духовних феодалів, хоча і з дотриманням династичного принципу. При перших Капетингах виборність короля зберігалася, але майбутній спадкоємець правлячого короля обирався ще за життя останнього. У XII ст. затвердився порядок передачі трону в спадщину.

Спочатку функції королівської влади були вкрай обмеженими, хоча формально за королем зберігалися деякі традиційні привілеї. Він вважався главою французького війська, законодавцем, здійснював суд. Але при перших Капетингах королівське законодавство (видання капітулярів) фактично припинилося. Інші королівські повноваження також існували лише в теорії. На короля покладалися обов'язки "захисту королівства й церкви", а також "підтримки миру" у країні, але він не мав реальної влади для їхнього здійснення. Судову владу король мав тільки в межах свого домену.

"Виконавча" влада зберегла палацево-вотчинні риси періоду Франкської монархії. Палацові управителі були одночасно й міністеріалами, що завідували справами домену. Вони призначалися королем і були відповідальні тільки перед ним.

Єдиним загальнодержавним органом, що мав можливість впливати на стан справ у більшій частині країни, була Велика рада або Королівська курія. Це був з'їзд найзначніших феодалів країни, що епізодично збирався під головуванням короля. Тут розглядалися, а в ряді випадків вирішувалися найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, що найчастіше королю нав'язувалися васалами.

На даному етапі розвитку середньовічного суспільства у Франції ця форма правління найбільш точно відбивала існуючу соціальну політичну реальність. В умовах економічної й політичної децентралізації окремі феодали більш ефективно здійснювали державні функції, ніж це робила королівська влада.

Проте політична роздробленість не могла зупинити поступового розвитку суспільства у Франції. Коли в XII-XIII ст.ст. почали визрівати нові економічні потреби, пов'язані з розвитком міст і товарно-грошового господарства, політична децентралізація поступово долалася, поступаючись місцем протилежній тенденції - неухильному посиленню королівської влади. У XIII ст., особливо після ряду реформ, проведених Людовиком IX, центр політичної влади в сеньйоральній монархії поступово перемістився до короля, який вже реально починав виступати як сюзерен усіх феодалів у Франції.

На відміну від Франції, де послідовна зміна форм правління придбала досить чіткі, класичні риси, в інших країнах Західної Європи сеньйоральна (ленна) і наступні форми правління мали свої специфічні риси.

Ленна монархія у Німеччині

Як вже було відзначено, Німеччина як самостійна феодална держава, утворилося на землях східних франків після розпаду Франкської держави. Її

територія охоплювала п'ять основних племінних герцогств - Саксонію, Франконію, Швабію (Алеманію), Баварію і відвойовану у Франції Лотарингію, а також приєднані пізніше французькі, італійські й слов'янські землі, міста Північної Італії, Богемію, Австрію та ін.

Початок становлення тут ленної (сеньйоральної) монархії відбувся пізніше ніж у Франції. Після періоду відносної єдності й існування в X-XII ст.ст. в Німеччині періоду ранньофеодальної монархії почався закономірний процес феодальної роздробленості. Проте на відміну від Франції він прийняв тут незворотний характер. Це пояснюється цілою низкою причин, серед яких більш значною була зовнішньополітична. Об'єднання німецьких герцогств, слов'янських земель і Північної Італії в одну державу за своєю суттю було штучним і перешкоджало процесу його консолідації.

Німецькі імператори успадкували не тільки титул "короля франків", але й коронувалися в Римі як "імператори римлян", одержуючи корону з рук папи й претендуючи тим самим на духовне й світське лідерство в християнському світі. Дещо пізніше, в XV ст., германська держава отримала офіційну назву - "Священна Римська імперія германської нації" що вказувало на те особливе значення, яке придбали в історії Німеччини взаємовідносини між державою й церквою, у тому числі її центром у Римі.

Оскільки основною тенденцією розвитку Німеччини залишалася тенденція до децентралізації, періодизація історії феодальної держави Німеччини представляє певні труднощі. Зміна форм феодальної держави прослідковується тут не стільки в масштабі всієї імперії і власне Німеччини, скільки по окремих німецьких князівствах, землях. З XIII ст. вони поступово перетворювалися в самостійні держави, лише формально пов'язані між собою імператорською владою. Аж до XIX в. Німеччина не являла собою єдиної держави і зберігала форму сеньйоральної монархії з окремими елементами станово-представницької монархії, про що мова йтиме далі.

У той час, коли в інших західноєвропейських державах почався процес політичного об'єднання, у Німеччині оформлялися територіальні князівства й заглиблювався політичний розпад. Феодальна роздробленість Німеччини була закріплена Золотою буллою 1356 р., виданою за часів правління імператора Карла IV. Відповідно до цього документу імператор Германії обирався колегією курфюрстів, якій передавалося рішення всіх важливих державних справ.

У XV ст. незалежність окремих земель встановилася настільки міцно, що вони вже не боялися передачі імператорської корони в руки однієї династії. Ця була династія Габсбургів, які були змушені відмовитися від спроб до відновлення єдності Німеччини, обмежуючись політикою збільшення володінь свого домену.

У силу цієї специфіки розвитку феодальної держави в Німеччині різноманітні державні форми, властиві іншим західноєвропейським країнам,

можуть бути виявлені тут тільки в межах локальних територій, держав-князівств.

Сеньйоральна монархія в Англії

Нагадаємо, що Англія як ранньофеодальна Держава виникла в IX ст. у результаті об'єднання семи англосаксонських королівств під верховенством Уесекса. Нормандське завоювання в 1066 р. і проголошення герцога Вільгельма англійським королем мало сильний вплив на подальшу історію англійської держави. Вона розвивалася за тими ж законами, що й середньовічні континентальні держави, але в той же час мала свої особливості:

- 1) ранню централізацію;
- 2) майже відсутню феодальну роздробленість;
- 3) швидкий розвиток публічних початків королівської влади.

Ранній централізації сприяла політика Вільгельма Завойовника, який, використовуючи як своє положення, так і англійські політичні традиції, прагнув до зміцнення основ королівської влади. Зокрема, король проголосив себе верховним власником землі й зажадав від усіх вільних землевласників присягання йому на вірність. Така присяга зробила феодалів усіх рангів васалами короля, зобов'язаними йому насамперед військовою службою. Принцип "васал мого васала не мій васал", характерний для континенту, в Англії не затвердився. Тут, навпаки, пануючим став принцип "васал мого васала мій васал".

Заходи нормандських королів сприяли державній централізації й збереженню державної єдності, незважаючи на феодалізацію суспільства, що поглиблювалися. Проте до кінця XII ст. централізація забезпечувалася в основному за рахунок сеньйоральних, приватних прав англо-нормандських королів і залежала від їхньої спроможності виступати авторитетним главою феодально-ієрархічної системи й місцевої церкви. Судові й фіскальні права корони відносно своїх підданих були лише правами вищого сеньйора стосовно своїх васалів і ґрунтувалися на присязі вірності. Вони регламентувалися значною мірою феодальним звичаєм, хоча вже почали переростати його рамки.

Відповідно вони могли бути в будь-який час оскаржені незадоволеними васалами. Свідченням цьому у XI-XII ст.ст. є заколоти баронів, які звинувачували корону в зловживаннях своїми сеньйоральними правами. З моменту нормандського завоювання і протягом усього XII ст. королі змушені були постійно підтверджувати свою прихильність споконвічним звичаям та вольностям англосаксів, а баронам і церкві дарувати "хартії вольностей". Ці хартії містили положення про мир, про викорінювання "дурних" і підтримку стародавніх, "справедливих" звичаїв, про зобов'язання корони дотримуватися привілеїв і вольностей феодалів, церкви й міст. Проте із середини XII ст. спроби зв'язати королівську владу рамками феодального звичаю й власної присяги почали натикатися на посилення публічних початків у державному управлінні.

До другої половини XII ст. в Англії не було професійних адміністративно-судових органів. Центр управління - королівський двір (курія) - постійно переміщувався й досить довгий час був взагалі відсутнім в Англії, оскільки король частіше жив у Нормандії. У своєму розширеному складі королівська курія являла собою збори безпосередніх васалів і наближених короля. Під час відсутності короля Англією фактично правив головний юстиціарій - духовна особа, знавець канонічного й римського права. Його помічником був канцлер, що керував секретаріатом. Центральну владу на місцях представляли "роз'їзні посланці й шерифи з місцевих магнатів, що нерідко виходили з-під контролю центру. Управління ними зводилося в основному до надання їм виконавчих наказів.

Зміцнення прерогатив корони, бюрократизація й професіоналізація державного апарату, що дозволили зробити централізацію в Англії незворотною, пов'язано в основному із заходами Генріха II (1154-1189 рр.). Реформи Генріха II, що сприяли створенню загальнодержавної бюрократичної системи управління і суду, не пов'язаних із сеньйоріальними правами корони, можна умовно звести до трьох головних напрямків:

1) приведення в систему й надання більш чіткої структури королівській юстиції (вдосконалення форм процесу, створення поряд із традиційними й середньовічними судами системи королівського роз'їзного правосуддя й постійно діючих центральних судів);

2) реформування армії на основі поєднання принципів ополченської системи і намісництва;

3) установа нових видів податкового обкладення населення.

Реформи підвищили авторитет і розширили юрисдикцію королівських судів; дозволили різко збільшити чисельність відданих королю військ і підірвати вплив найбільш крупних феодалів на них; дістати кошти на утримання професійного чиновництва.

Таким чином, на цьому етапі розвитку феодальної держави в Західній Європі ми маємо справу з декількома різновидами сеньйоральної монархії. З огляду на вищенаведені для кожної держави характерні риси, умовно розподілимо їх на класичну - у Франції, децентралізовану - в Німеччині і централізовану - в Англії.

5.3. Станово-представницька монархія у Франції, Німеччині, Англії

Економічне піднесення у XIII-XV ст.ст., пов'язане з ростом міст і розвитком торгового обігу, із накопиченням капіталу, породило стану консолідацію західноєвропейського суспільства. В нових умовах стало можливим поступове територіальне об'єднання держав на національній основі, посилення королівської влади, яка шукала підтримки у представників станів.

Поступово сеньйоральна монархія еволюціонувала в нову якість - станово-представницьку монархію. Під такою формою правління розуміють

феодалну монархію, в якій формально повновладний монарх, здійснюючи владу, змушений був залучати для вирішення питань як дорадчого органу збори представників різних станів. Виділяють такі ознаки станово-представницької монархії:

а) на чолі держави стояв монарх, якому цілком підпорядковувався строго централізований, розгалужений апарат центральної і місцевої виконавчої влади;

б) в той же час влада монарха обмежувалась станово-представницьким органом (зборами), який виник у результаті розвитку товарно-грошових відносин і подолання феодалної роздробленості.

Подивимося, якими були причини встановлення станово-представницької монархії у західноєвропейських країнах, які зазначені вище ознаки виявилися в них.

Станово-представницька монархія у Франції

Процес оформлення станово-представницької монархії у Франції був складним і суперечливим. Він почався з посилення королівської влади, що було нерозривно пов'язано з подоланням феодалної роздробленості. Усе це стало можливим у силу цілої низки причин:

1) ще більшого зміцнення соціально-економічних основ союзу королівської влади й міст. Зростання міської промисловості і торгівлі дозволило містам надавати монархії допомоги значно більшої, ніж було можливим раніше;

2) навколо королівської влади згуртувалися основні групи середнього і дрібного дворянства, тобто переважна частина панівного класу. В умовах піднесення антифеодалного руху селянства дворяни вже були не в змозі захистити свої інтереси силами локальних лицарських ополчень. У сильній королівській армії вони бачили єдину опору зберігання свого привілейованого положення. Монархія могла також дати їм нові джерела прибутку, надавши службу в армії й державному апараті;

3) сильна королівська влада потрібна була також для боротьби із зовнішнім ворогом. У цей період Франція зазнала іноземної навали, що ставило її часом на межу національної катастрофи.

Ліквідація феодалної роздробленості й посилення королівської влади хоча і досягали значних успіхів, але були ще далекі від свого завершення. Збереглися великі, фактично незалежні феодалні володіння, такі як, наприклад, герцогство Бургундське (його правителі неодноразово воювали зі своїми сюзеренами - французькими королями). Значне число могутніх васалів хоча й скорилося королю, але при сприятливих умовах намагалося відновити втрачену незалежність.

Об'єднання країни могло бути успішно завершено лише в оновленій державно-правовій формі, що забезпечувала консолідацію всіх інших сил які виступали за об'єднання країни. Почали скликатися збори представників від станів. Королі одержали можливість звертатися за підтримкою до станів, минаючи правителів найбільших сеньйорій.

Станово-представницькі збори у Франції склалися із представників трьох станів:

- 1) духовенства,
- 2) дворянства,
- 3) представників так званого третього стану (купців, ремісників, середніх землевласників).

Це колишні, як правило, дорадчі органи при монархові, що займалися законодавчою діяльністю й контролем за фінансами. Зборам пропонувалися для обговорення найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики і, насамперед, введення нових податків. З їхньою допомогою королівська влада вперше вводила постійні загальнодержавні податки. Регулярні грошові надходження дали можливість уряду сформуванню професійну, найману армію замість лицарського ополчення, так само як і централізований бюрократичний апарат управління.

Перші збори станового представництва - штати (від франц. "etat" - стани) виникли ще в XIII ст. в окремих провінціях. Це були збори вищого духовенства, сеньйорів, мерів міст відповідної провінції, які скликалися періодично. Штати розглядали різноманітні питання, головним із яких було затвердження одноразових грошових зборів - "допомог". Спочатку провінційні штати скликалися місцевими правителями і сприяли консолідації окремих областей. Але досить скоро вони опинилися під контролем короля.

У 1302 р. уперше були скликані загальнофранцузькі збори станів. Їх стали називати Генеральними штатами на відміну від штатів в окремих провінціях.

Події наступних десятиліть (Столітня війна, селянські і міські повстання) перетворили Генеральні штати в найважливіший орган держави. Тоді й склалася їхня структура.

Кожний стан був поданий окремою палатою. Перша палата складалася з вищого духовенства. У другу обиралися виборні від дворянства. Причому найбільш знатні (герцоги, графи) до складу палати не входили. Вони, як безпосередні васали короля, брали участь у розробці рішень у складі королівської курії. Третій стан обирав своїх депутатів. Як правило, у виборах брав участь міський патриціат, депутатами були мери й ешевени (члени міських рад). Усі питання розглядалися окремо по палатах, де рішення приймалися простою більшістю голосів. Затверджувалося рішення всіма палатами, причому кожна палата, як колись у Стародавньому Римі, мала тільки один голос. Таким чином, привілейовані стани завжди мали гарантовану більшість.

Генеральні штати скликалися за рішенням короля. Але оскільки введення нових податків і одноразових грошових зборів потребувало попередньої згоди Генеральних штатів і, зокрема, згоди "третього стану", королі змушені були звертатися до них досить часто. Духовенство й дворянство від

податків звільнялось (мали "податковий імунітет"). Вони давали лише згоду на обкладення "третього стану".

Королівська влада часто домагалася від Генеральних штатів потрібного їй рішення. Але були моменти, коли "третій стан" міг бачити в них дещо більше, ніж затвердження нових податків. У березні 1357 р., коли країна переживала одну з найбільш глибоких політичних криз у своїй історії (Столітня війна - 1337-1453 рр.; паризьке повстання 1356-1358 рр.), було видано ордонанс (указ), що став згодом відомий як - "Великий березневий ордонанс 1357 р.". Відповідно до цього документу сесії Генеральних штатів мали проводитися два рази на рік. Для їх скликання не було потрібно попередньої санкції короля. Генеральні штати не тільки мали виняткове право на введення нових податків за цим ордонансом, але і контролювали витрати уряду. Тільки з їхньої згоди можна було укласти мир і оголосити війну. Вони призначали спеціальних радників короля. "Великий березневий ордонанс" був вершиною тимчасового зростання повноважень Генеральних штатів. Домігшись від них згоди на введення постійних податків, уряд зробив усе, щоб ордонанс не було перетворено у життя. І це йому вдалося.

Переможне закінчення Столітньої війни, що сталося незабаром, сприяло подальшому зміцненню королівської влади. В її розпорядженні була велика наймана армія, бюрократичний управлінський апарат, що утримувалися за рахунок постійних податків, які стягували тепер попереднього схвалення Генеральних штатів. Влада короля поширювалася на територію, майже рівну сучасній Франції. З погляду правлячих кіл Генеральні штати виконали роль, що призначалася їм. Починаючи з XV ст.. Генеральні штати перестають скликатися (у XVII і XVIII ст.ст. вони були скликані усього по одному разу).

Таке становище генеральних штатів була результатом ряду обставин, що обумовлювалися далеко не подоланою у Франції феодальною роздробленістю, зокрема:

- протиріччями між інтересами двох привілейованих станів і третього стану;

- тим, що депутати генеральних штатів ще не могли піднятися не тільки до розуміння загальнодержавних інтересів, але навіть до розуміння інтересів свого стану в масштабі всієї країни.

Замість них уряд почав інколи, на свій розсуд, скликати збори нотаблів (славетних підданих). Але ця установа мала чисто дорадчі функції.

До центральних органів станово-представницької монархії крім Генеральних штатів відносились: король, державна рада, що здійснювала за вказівками короля управління і контроль за окремими ланками управління, рахункова палата - фінансове управління.

Серед посадових осіб найбільше значення мали: канцлер, який здійснював поточне управління й контроль за діяльністю посадових осіб, під час відсутності короля головував у державній раді, під його керівництвом

склалися проекти ордонансів; конетабль - командир кінного лицарського війська, із XIII ст.- командир королівської армії; камерарій - скарбник; палатини - королівські радники, що виконували окремі, особливо важливі, доручення короля.

Посадові особи, що склали новий державний апарат управління, були, як правило, люди незнатні, зобов'язані своїм призначенням королю і тому від нього залежні. Серед них було чимало осіб, які закінчили університетський курс юриспруденції, включаючи римське право. Таких людей називали легистами (від лат. "leges" - закон). Вони зарекомендували себе як найбільш послідовні прибічники централізації і посилення королівської влади. Легисти склали найбільш впливову групу посадових осіб. Королі з їхньою допомогою усунули імениту знать від основних важелів державного управління.

З посиланням на відомий принцип римського права легисти підтверджували, що король сам є верховним законом, а отже, може створювати законодавство з власної волі. Для прийняття законів королю вже не потрібні були скликання васалів або згода королівської курії. Була висунута також теза: "усяке правосуддя виникає від короля", відповідно до якого король одержав право розглядати будь-яку судову справу самотійно або ж делегувати це право своїм слугам.

Таким чином, станово-представницька монархія у Франції затвердилася на певному етапі централізації країни, коли не були до кінця переборені автономні права феодалних сеньйорів, католицької церкви, міських корпорацій тощо. Вирішуючи важливі загальнонаціональні завдання і приймаючи на себе ряд нових державних функцій, королівська влада поступово руйнувала політичну структуру, характерну для сеньйоральної монархії. Але при здійсненні своєї політики вона натикалася на потужну опозицію феодалної олігархії, опір якої не могла перебороти лише власними засобами. Тому політична сила короля значною мірою залежала від тієї підтримки, яку він одержував від феодалних станів. Саме на початок XIV ст. остаточно оформився побудований на політичному компромісі, а тому не завжди тривкий союз короля і представників різних станів, у тому числі і третього стану. Політичним виразом цього союзу, в якому кожна зі сторін мала свої специфічні інтереси, стали особливі станово-представницькі установи - Генеральні штати і провінційні штати, виникнення яких поклало початок змінам у формі правління, становленню станово-представницької монархії.

Станово-представницька монархія в Німеччині

Початок становлення станово-представницької монархії у Німеччині припадає на XIV ст. Але цей процес відрізнявся своєю специфікою, суть якої полягала в тім, що така форма правління складалася ніби на двох рівнях. На першому, загальноімперському, поряд із достатньо слабкою владою імператора існував своєрідний станово-представницький орган - рейхстаг - загальноімперський з'їзд, що скликався імператором досить регулярно, по-

чинаючи з XIII ст. Остаточно в структурному відношенні він оформився в XIV ст. Складався рейхстаг з трьох колегій:

1. колегії курфюрстів - невеличкої групи світських і духовних феодалів, які відокремилися з аристократичної знаті;

2. колегії князів, графів (крупних землевласників) і вільних панів (служивої знаті);

3. колегії представників імперських міст - безпосередніх васалів короля. Крім них існувало ще два види міст: вільні міста, що не сплачували податки і користувалися повним самоврядуванням, і княжі міста, статус яких визначався князем, на території якого вони знаходилися. Населення міст було неоднаковим. Верхні прошарки міського населення утворювали патриціат, що складався з купецтва, яке зливалося із земельними власниками. На середньому щаблі стояли ремісники, а в самому низу - плебейські маси: підмайстер'я, поденники.

Характер представництва цих імперських станів, або чинів, відрізнявся від представництва трьох станів інших західноєвропейських держав. Насамперед у рейхстазі були відсутні представники дрібного дворянства, а також бюргерства не імперських міст. Духовенство не утворило окремої колегії і засідало в першій або в другій колегії, оскільки найбільш знатні прелати входили до складу княжого прошарку. Усі три колегії засідали окремо. Разом збиралися іноді тільки палати курфюрстів і князів.

Рейхстаг у даному випадку виступав не стільки як орган станового представництва, скільки як орган представництва окремих політичних одиниць: курфюрсти представляли інтереси своїх держав, князі - князівств, а бургомістри - імперських міст за посадою. Компетенція рейхстагу не була точно визначена, його акти, як правило, не мали обов'язкової сили й носили скоріше характер імперських рекомендацій.

Більш чітко риси нової форми правління проявилися на другому, місцевому рівні. В XIV ст. окремі князівства-держави трансформувалися в станово-представницькі монархії, що відрізнялися різноманіттям форм. У більшості держав сформувалося три замкнуті курії - духовенства, лицарів і городян. Збори цих земських чинів безпосередньо в князівствах називалися ландтагами. Ландтаги дещо обмежували владу місцевих князів і за структурою більше нагадували станово-представницькі установи Франції, ніж рейхстаг. Проте в більшості випадків ландтаги не мали вирішального голосу під час обговорення обласних і державних справ. Правда, їхня згода була обов'язковою при вирішенні фінансових питань. Але в цьому випадку князь завжди міг одержати потрібне рішення за допомогою двох станів, які були вільні від сплати податків, але брали участь у витраті цих коштів - вищого духовенства і лицарства.

Таким чином, якщо на рівні князівств-держав станово-представницька монархія в цілому мала властиві їй ознаки, то про загальноімперський цього сказати не можна. Відсутність сильної центральної влади (професійної бю-

рокрації, постійного війська, достатніх матеріальних коштів в імперській скарбниці) призводило до того, що центральні установи не могли домогтися виконання своїх рішень. До кінця XVIII ст. політичний лад імперії зберігав видимість станової монархії, що прикривала багатовладдя курфюрстів.

Станово-представницька в Англії

В Англії об'єктивні передумови для переходу до нової форми феодальної держави - монархії зі становим представництвом почали складатися на початку XIII ст. Проте королівська влада, що зміцнила свої позиції, не виявляла готовності залучати до рішення питань державного життя представників пануючих станів. Навпаки, при спадкоємцях Генріха II, що терпіли невдачі в зовнішній політиці, зростали крайні прояви монархічної влади, посилювалося адміністративне й фінансове свавілля короля та його чиновників. У зв'язку з цим визнання права станів брати участь у вирішенні важливих політичних і фінансових питань відбувалося в Англії під час гострих соціально-політичних конфліктів. Вони набули форми руху за обмеження зловживань центральної влади. Цей рух очолювали барони, до яких періодично приєднувалися лицарство й маса фригольдерів, незадоволених надмірними поборами й здирством королівських чиновників. Соціальний характер антикоролівських виступів був особливістю політичних конфліктів XIII ст. у порівнянні з баронськими заколотами XI-XII ст.ст. Не випадково ці виступи в XIII ст. супроводжувалися прийняттям документів, що набули великого історичного значення.

Основними віхами цієї боротьби були конфлікт 1215 року, що закінчився прийняттям Великої хартії вольностей, і громадянська війна 1258-1267 рр., які призвели до виникнення станово-представницької монархії в Англії.

Посилення централізаторських настроїв корони суперечило становій відокремленості англійського суспільства, особливо соціальній позиції феодальних магнатів, що хоча і не володіли в Англії такою могутністю, як в континентальних країнах, але, проте з успіхом могли протистояти королівській владі. За часів Іоанна Безземельного (1199-1216 рр.) боротьба баронів набула національного характеру й одержала підтримку інших активних політичних сил країни - дворянства й міської верхівки. Безперспективна війна Іоанна у Франції, конфлікт із могутнім папою римським, що закінчився перемогою останнього, численні побори, стягнуті всупереч феодальним звичаям призвели до невдоволення баронів. Вони разом із лицарями й лондонською верхівкою змусили Іоанна Безземельного 15 липня 1215 р. підписати Велику хартію вольностей. Центральне місце в Хартії займають статті, що виражали інтереси баронів, хоча деякі її положення захищали інтереси інших учасників руху: представників духовенства, лицарства, селянства, городян.

Іоанн Безземельний, поступившись перед збройною силою своїх підданих, згодом відмовився від Хартії. Боротьба феодальних станів проти ко-

роля продовжувалася. Особливої напруги вона досягла в 50-60-і роки XIII ст. Політика Генріха III викликала опозицію, підтриману всіма станами. Приводом до відкритого виступу послужило скликання Великої ради в 1258 році, на якій король зажадав величезної суми грошей для покриття боргу папської курії (мова йшла про збір у скарбницю 1/3 прибутків від рухомої й нерухомої власності).

11 червня 1258 року озброєні барони з'їхалися в Оксфорд, де і пред'явили королю петицію з 29 пунктів. Ці бурхливі збори одержали назву "скаженого парламенту". Поданий проект перебудови державного управління було прийнято парламентом і названо "Оксфордськими провізіями". Цей акт передавав всю владу в руки 15 баронів, що цілком контролювали короля, призначали й усували від влади всіх вищих посадових осіб. Тричі на рік мав скликатися парламент, в якому, окрім ради 15-ті, повинні були засідати 12 баронів, виборних від общини. Під общиною розумілися ті ж барони.

Союзникам були зроблені незначні поступки: обіцянку провести по всій країні розслідування про зловживання королівських чиновників, виборність шерифів, заборона суддям займатися хабарництвом, поверхово було сказано про поліпшення положення Лондона й інших міст. Це викликало невдоволення лицарів, городян та інших прошарків населення.

На противагу Оксфордським провізіям вони, зібравшись у Вестмінстері, проголосили Вестмінстерські провізії. Цей документ встановлював гарантії прав дрібних васалів по відношенню до їхніх сеньйорів і вносив деякі поліпшення в діяльність місцевих органів і в судочинство. Це була перша самостійна загальнополітична програма лицарства й фригольдерських прошарків (Англійське селянство ділилося на дві категорії: Фригольдери - вільні власники землі, що не несли ніяких повинностей феодалам; Копигольдери - нащадки недавніх крипаків, які за свої невеличкі земельні ділянки продовжували нести ряд натуральних і грошових повинностей по відношенню до феодалів. (назва утворилась від копій рішень судів, що засвідчували їхні права на земельні ділянки).

Режим баронської олігархії призвів до феодалної анархії у країні. Між королем і баронами почалася громадянська війна (1258-1267 рр.). Симон де Монфор, що очолював військо баронів, одержав верх над королем і, бажаючи заручитися підтримкою лицарів і городян, скликав у 1265 р. збори, які вважаються першим парламентом Англії, оскільки він відносно повно представляв всю країну. У ньому засідало по два лицарі від кожного графства і два представники від кожного міста.

Тим часом, почалися хвилювання серед селянства, що призвело до розколу серед прихильників Симона де Монфора: частина з них перейшла на бік короля. Почалися нові військові дії, під час яких Симон де Монфор загинув. Незважаючи на військові успіхи, король змушений був піти на компроміс із баронами, лицарями й городянами. Результатом цього компромісу було затвердження парламенту.

У 1295 р. король Едуард I скликав парламент, що одержав назву "зразкового". Крім прелатів і баронів, запрошених особисто, були обрані по два лицаря від кожного графства і по два городянина від кожного міста, що отримали на те право. У цьому парламенті було представлено й духовенство.

З середини XIV ст. парламент став ділитися на дві палати:

- 1) верхню - наліту лордів, де засідали прелати і барони;
- 2) нижню - палату общин (громад), де засідали лицарі і представники міст.

Міцний союз лицарства й міської верхівки в парламенті забезпечив йому великий політичний вплив у порівнянні зі станово-представницькими зборами інших країн.

З XV ст. палата лордів комплектувалася переважно зі спадкових перів. Палата общин - із представників дворянства й міської верхівки (обиралися по два лицарі від кожного графства і по два представники від міста). Духовенство не було особливо як стан представлено в англійському парламенті. Прелати ввійшли в палату лордів. Інше духовенство не отримало в парламенті свого представництва, тому що брало участь в особливих зборах духовенства - конвокаціях.

Серед функцій парламенту першою й найважливішою була фінансова. Вона була джерелом політичного впливу й могутності парламенту. У 1297 р. статутом "про не накладення податей" було встановлено, що обкладання прямими податками не може мати місця без згоди парламенту. У XIV ст. стягування непрямих податків було поставлено в залежність від згоди парламенту. У XV ст. установився порядок, за яким справи, пов'язані з оподаткуванням, спочатку повинні були розглядатися в нижній палаті.

Поступово функції парламенту розширювалися. В XIV-XV ст.ст. оформилася законодавча ініціатива парламенту. Від імені нижньої палати королю подавалася петиція, у якій ставилося питання про видання законів у бажаному для парламенту змісті. Пізніше клопотання парламенту стали висловлюватися у формі готових законопроектів. Надалі встановлювався порядок, за яким постанови, прийняті обома палатами й королем (статути), не могли бути змінені або скасовані без згоди обох палат. Статути набували сили вищих актів державної влади (законів).

Парламентом робилися спроби підпорядкувати своєму контролю державне управління. Здійснювалося це за допомогою "імпічменту", сутність якого зводилася до того, що перед палатою лордів, як вищим судом країни палата общин порушувала звинувачення проти тих або інших радників короля в зловживанні ними своїми обов'язками. Палата общин виконувала функції великого (обвинувального) журі присяжних засідателів.

Парламент втручався й у зовнішню політику, вимагаючи врахування його позиції при вирішенні питань про війну й мир.

Таким чином, із станово-представницьких установ західноєвропейських країн найбільших успіхів у своєму розвитку досяг англійський парламент, який став зразком для створення представницьких органів влади в майбутньому.

5.4. Міські республіки

Зі становим і політичним відокремленням городян від інших класів феодального суспільства пов'язано перетворення середньовічного міста в особливе державне утворення - феодальну міську республіку. Закономірно, що такі державноподібні форми міста одержали в тих країнах, де найбільшого розвитку досяг сам міський уклад життя - в Італії, Німеччині, Франції, Іспанії.

Внутрішнє міське управління в країнах Західної Європи, пов'язаних із державними традиціями Римської імперії, на початку середніх віків традиційно відтворювало основні інститути античного Риму. В містах існували дорадчі ради (із місцевої аристократії, привілейованих громадян, міського патриціату) і консули, що мали виконавчу владу й обиралися іноді довічно.

На хвилі розквіту міського життя в XI-XIII ст.ст. по всій Європі, коли міста ставали центрами торгового й економічного життя своїх країн, городяни почали боротьбу з феодальними сеньйорами за свої права й самостійність. У результаті сеньйори, частіше за все єпископи й королі, надавали містам окремі вольності і привілеї, які закріплювалися в особливих хартіях (перші з'явилися на початку XI ст.). Більш завзята боротьба, іноді збройна, призводила до того, що міста стали визнаватися комунами - самостійними общинами з особливими правами своїх жителів і своєю адміністративною та судовою організацією. Міста-комуни звільнялися від повинностей на користь колишніх сеньйорів. Замість цього вони зобов'язувалися сплачувати щорічну ренту-податок та надавати військову поміч. Місто немовби ставало колективним васалом. Нерідко міста самі стали виступати в ролі феодала відносно селянства: одержувати від вищих феодалів земельні володіння, зобов'язувати сільське населення виконувати повинності на них.

Необхідність самостійно вирішувати внутрішні військові, адміністративні й фінансові справи призводила комуни до утворення установ самоврядування. Спочатку встановилася виборність традиційних посадових осіб - консулів. Їх було від 5 до 24 у різних містах, і обирали їх за різною системою терміном на рік. Вони командували місцевою міліцією-ополченням, контролювали ринки, правила ремесла й торгівлі, вершили суд. Іноді став утворюватися спеціальний міський суд. З посиленням впливу торговельно-ремісничого населення і падінням положення міського патриціату, власницької аристократії у містах зросло значення народних зборів: міських, поквартальних, професійних; з'явилися й представництва - міські ради.

У Німеччині представницькі ради виростили з міських судів, що раніше складали раду общини при сеньйорі, яка брала участь за феодальним прави-

лам у панському суді. На початку XIII ст. міська рада стала основним органом управління, взявши на себе виконання всіх старих сеньйоральних функцій. Члени ради стали зватися міськими радниками (уперше такий чин зафіксований у Любеку). В одних містах радники призначалися довічно, в інших обиралися на рік особливою колегією виборщиків від професійних або територіальних об'єднань. Така міська рада стала історично першим органом міського самоврядування в нових умовах.

Пізніше в містах з'явилася посада бургомістра (у Франції й Англії - мери). Іноді він був головою міської ради. Іноді поруч із ним був особливий голова, а мер-бургомістр відігравав роль старшого міського адміністратора. В малих містах (із населенням до 1-2 тис. громадян) існували тільки ради. Організація й повноваження міського управління фіксувалися цілісними правовими актами. Іноді, наприклад, у Кьольні, такі акти набували виду внутрішньодержавної конституції (Союзний запис 1396 р.). Так стало формуватися цілісне міське право. У XII-XIII ст.ст. місто в Німеччині стало особливим суб'єктом права - по відношенню до інших імперських або земських влад.

Розвиток міського ладу і його судової й адміністративної організації призводило до того, що міське самоврядування переростало свої першопочаткові рамки. Найбільші міста фактично ставали автономними: Любек, Гамбург, Кьольн, Франкфурт. Міста, для зміцнення своєї відокремленості від курфюрстів і навіть імператора, утворювали особливі політичні союзи. Найвідомішими і тривалими в Німеччині були Ганзейський союз на чолі з Любеком (із XIII ст.), причому органи управління й суду Любека ніби стали урядом для всього союзу. Рейнський Союз (із 1254 р.), що об'єднував понад 100 міст. Швабський союз (із 1376 р.), у складі більше як 40 міст.

У рамках міської організації склався ще один вид самоврядування - самоврядування станово-професійних організацій. Іноді воно пристосовувалося як би до міського, створюючи його нижній, другий "рівень". Іноді станово-професійне самоврядування переважало в містах, а загальноміські установи, ради й магістрати, цілком залежали від територіальних або професійних об'єднань у місті.

Ще до становлення міст як відокремлених комун, торговці і ремісники для охорони своїх загальних (общинних) інтересів стали утворювати союзи, як правило, приймаючи ідейне заступництво будь-кого зі святих християнської церкви й одержуючи на це благословення єпископів. Таке благословення означало дозвіл на деякі привілеї, головним чином у суді. Перші об'єднання купців, ремісників, селян, що займалися торгівлею за їх професійною, а не територіальною належністю, це - гільдії. Гільдія являла собою свого роду професійно-церковну общину, де всі члени товариства були рівні й однаково зобов'язувалися визнавати владу і заступництво общини, владу її представників. Вони виникли на Заході в X ст. та найбільшого розвитку досягли в Англії на початку XIII століття.

З посиленням самостійності міст у гільдії стали об'єднуватися переважно торгові люди - купці одного міста і навіть одного "профілю" (сукнороби, зайняті морською торгівлею, хліботорговці і т.п.). Вони відкуповували в королів право монопольної торгівлі й охороняли своїх членів від конкуренції. Але потім гільдії поступилися своєю першістю іншим, більш складним професійним об'єднанням - цехам.

Цехове самоврядування було невід'ємною рисою всієї організації середньовічного міста. Цехи, як об'єднання - товариства ремісників та інших професіоналів за їхнім місцем проживання стали основною формою організації професійних справ і захисту інтересів торговців, ремісників і осіб інших професій (в італійських містах не рідкість були цехи юристів і суддів, лікарів, ювелірів).

З своєю внутрішньою організацією цехи вже не були общиною рівних. Тут суворо розмежовувалось становище майстрів, підмайстер'їв та інших робітників. Збори майстрів на чолі зі старшиною цеху, що обирався з їхнього числа на черговому річному цеховому святі, було вищим розпорядничим органом цеху. Тут визначалися вимоги до тих, хто вступав до цеху, проводилися професійні іспити, призначалися цехові внески, а головне - тут визначалися професійні вимоги до роботи. З усіх цих питань збори майстрів мали абсолютні і примусові повноваження.

Цех захищав своїх членів від конкуренції з боку чужаків, а згодом навіть одержав право давати згоду на поселення взагалі осіб своєї професії у місті. Збори майстрів володіли й судовими повноваженнями відносно своїх членів, аж до права карних покарань - тілесних і штрафів. Правда, до XV ст. найбільш важливі постанови цехів підлягали затвердженню міськими радами.

Ще одним своєрідним варіантом професійного самоврядування було самоврядування університетів. Університети з'явилися в Західній Європі в XI-XII ст. Найдавнішими з них були університети в Павії, Болоньї, Палермо, Парижі, Оксфорді. Велике розповсюдження отримали університети в Німеччині: Празький (1347 р.), Гайдельбергський (1386 р.), Кьольнський (1388 р.) і ін. Відповідно до традиції університети одержували від своїх феодалних покровителів привілеї на звільнення від податків, власну юрисдикцію. Виконання прав, що впливали з цих привілеїв і функцій стало основою для університетського самоврядування.

Повноправними членами університетів були професори й учні. Професори об'єднувалися у факультети, збори яких вирішували питання викладання, допуску до викладання і, головне, присвоєння вчених ступенів і звань. Делегати факультетів і об'єднань учнів мали право обирати правителя університету - ректора (ректором міг бути представник і професури, і студентства). Ректор мав адміністративну й господарську владу, право дисциплінарного, карного й цивільного суду над усіма "членами й підданими університету", в тому числі над населенням земель, які належали університетам,

міським слободам. Оскільки в обранні ректора брали участь студенти, його влада не поширювалася на наукові питання й на присудження вчених ступенів, на допуск до викладання.

Вищу владу на факультеті представляла рада професорів на чолі з деканом. Факультети мали свій матрикул (свідоцтво), пресу, свою касу. Крім факультетської, в університетах були й інші форми самоврядування: студенти однієї нації об'єднувалися в земляцтва, особливі малі колеш (із власними статутами), вирішували питання цензури для літератури, яка видавалася, а також і наукових суперечок.

Професійна обумовленість основ університетського самоврядування виявилася важливим чинником поширення його на інші види культурного життя. У XVII ст. у Франції, Німеччині почали формуватися перші наукові академії, що також діставали права на самоврядування в адміністративних і фінансових питаннях за зразком університетів. Причому на відміну від цехового самоврядування університетське й наукове зберігалось навіть у періоди абсолютизму.

5.5. Абсолютна монархія у Франції.

Процес подолання феодальної роздробленості, розпочатий у період станово-представницької монархії продовжувався й на етапі пізнього феодалізму. Він відбувався на ґрунті: інтенсифікації виробництва, зростання спроможності сільського господарства виробляти більше продукції, стимулювати розвиток обміну між містом і селом, товарно-грошових відносин, еволюції міст як ремісничих центрів.

Без торгівлі інтенсифікація виробництва ставала для феодала безцільною. Розвиток товарно-грошових відносин відкривало можливість перетворити ренту в засіб задоволення різноманітних потреб і тому потребувало підвищення продуктивності праці й посилення експлуатації селянства в цілому. Селянські війни, що набували значного розмаху, вимагали встановлення сильної державної влади, чому сприяло також зміцнення позицій середнього землеволодіння й поява служивого землеволодіння. Тому об'єднання великих областей у феодальні королівства було потребою як для земельно-дворянства, так і для міст.

У перехідний період, коли старі феодальні стани занепадали, а із середньовічного стану городян формувався клас буржуазії, коли жодна зі сторін, які боролись між собою, не могла взяти верх над іншою й потребувала допомоги королівської влади, встановлювалася абсолютна монархія, де верховна влада цілком і повністю зосереджувалася в руках монарха, збільшувався апарат придушення, ліквідувалися або в повний занепад приходили станово-представницькі установи.

Абсолютна монархія у Франції

Зміни в соціально-економічній структурі французького суспільства обумовили важливу трансформацію держави. На початок XVI ст. в основ-

ному оформилася абсолютна монархія, яка в ході свого розвитку придбала у Франції найбільш закінчену, послідовно виражену форму.

Абсолютизм характеризувався насамперед тим, що вся повнота законодавчої, виконавчої, військової і судової влади зосереджувалась в руках спадкового глави держави - короля. Відповідно йому підпорядковувался весь централізований державний механізм: армія, поліція, адміністративно-фінансовий апарат, суд. Відтепер всі французи, включаючи дворян, розглядалися як піддані короля, зобов'язані йому беззаперечною слухняністю.

Основна частина дворянства, що продовжувало залишатися панівним класом, не тільки змиралася з таким положенням, але і була опорою корони, тому що вона була незалежна від окремих представників цього класу, неухильно і послідовно захищала корінні, загальнокласові інтереси дворянства. Лише за допомогою централізованої державної машини абсолютизму можна було ще забезпечити придушення антифеодальної боротьби селянства, яка продовжувала посилюватися. До того ж значна частина коштів у країні йшла на утримання дворянства.

Важливим чинником, який багато в чому сприяв посиленню відносної незалежності королівської влади, було особливе співвідношення класових сил, що склалося у Франції. В країні затвердилася своєрідна рівновага двох класів: з одного боку дворянства, що почало слабшати, але ще трималось міцно за свої привілеї й командні посади в державі, а з другого - буржуазії, яка продовжувала набирати сили. Остання ще не могла претендувати на політичне домінуючу роль у країні, але в економічній області й зокрема в державному апараті вона могла вже успішно протистояти дворянству. Використовуючи у своїй політиці протиріччя між цими двома класами, королівська влада домоглася значної відносної самостійності.

Важливу роль у становленні абсолютизму зіграв кардинал Ришельє. Протягом майже двадцяти років (1624-1642 рр.) він, підпорядкувавши своєму впливу короля Людовика XIII, фактично безроздільно управляв країною. Його політика об'єктивно була спрямована на захист загальнокласових інтересів дворянства. Шлях до досягнення цієї головної цілі Ришельє бачив у зміцненні абсолютизму. Під його керівництвом значно посилювалася централізація адміністративного апарату, суду, фінансів. За Людовика XIV (1643-1715 рр.) французький абсолютизм досяг найвищого розвитку. Це знайшло відбиток у відомому його висловленні, що "державна - це я!".

Значення абсолютизму для розвитку країни не було однозначним. З XVI по першу половину XVII ст.ст. абсолютна монархія грала відносно прогресивну роль. Вона вела боротьбу проти розколу країни, створюючи тим найсприятливіші умови для її наступного соціально-економічного розвитку. Маючи постійну потребу у нових додаткових засобах, абсолютизм сприяв росту капіталістичної промисловості й торгівлі. Уряд заохочував будівництво нових мануфактур, вводив високі мита на ввезені в країну іноземні товари, вів війни проти іноземних держав-конкурентів у торгівлі, засновував ко-

лонії. Французька буржуазія, не маючи ще сил і можливостей домогтися цього самостійно, вітала всі подібні заходи, хоча їй припадало розплачуватися за них дуже дорогою ціною: податки на торгівлю й промисловість безупинно зростали, вводилися нові примусові платежі й позики.

Приблизно із другої половини XVII ст. капіталізм досяг такого рівню, коли його подальший сприятливий розвиток у надрах феодалізму став неможливим. Абсолютна монархія, захищаючи феодальний лад, втрачала свої обмежено-прогресивні риси, які їй були притаманні раніше.

Концентрація всієї повноти державної влади в руках монарха призвела до припинення діяльності Генеральних штатів. Значно обмежувались права парламентів і, насамперед, Паризького парламенту (у Франції парламенти споконвічне були судовими органами). Едикт 1641 р. зобов'язав його безперешкодно реєструвати всі ордонанси й інші нормативні акти, що виходили від короля. Причому для цього вже не було потрібно його особистої присутності. Парламентом заборонялось приймати до свого розгляду будь-які справи, що стосувалися уряду і його адміністративного апарату.

Світська влада в особі короля посилила свій контроль над церквою. Болонський конкордат 1516 р. надав королю виключне право призначати кандидатів на посади вищих ієрархів католицької церкви у Франції. Дуже скоро наступне затвердження цих кандидатур папою перетворилося у формальність. Як наслідок, висунення на вищі церковні посади фактично стало одним із видів королівського пожалування.

Зміцнення влади короля супроводжувалося різким зростанням і посиленням впливу бюрократичного апарату, якому були властиві деякі особливості. У країні одночасно функціонували державні органи, що умовно могли бути розділені на дві категорії. До першої відносилися установи, успадковані від минулого, із системою продажу посад і частково контрольовані знаттю. В результаті у їх веденні опинилася відносно другорядна сфера державного управління. Другу категорію представляли органи, створені абсолютизмом. Вони накладалися на систему управління першої категорії. Ці установи склалися з чиновників, призначених урядом, і посади в них не продавалися. Вони склали основу управління.

У цілому ж бюрократичний механізм абсолютизму був надзвичайно складним, громіздким, йому була притаманна величезна кількість часом непотрібних установ. Багато органів не мали чітко окресленої компетенції і нерідко дублювали один одного. Усе це сприяло ще більшому зростанню тяганини, корупції й інших зловживань, які в останнє століття абсолютизму прийняли небачені раніше розміри. Державний апарат коштував країні величезних витрат.

Центральні органи державного управління являли собою об'єднання різноманітних установ, створених у різні періоди. До складу Державної ради входили представники вищої придворної аристократії і "дворянства мантиї". Вона фактично перетворювалася у вищий дорадчий орган при королі. Його

доповнювали спеціальні ради: рада фінансів, рада депеш (повідомлення з місць) тощо.

Функціонував і ряд інших органів: таємна рада, веденню якої підлягав, зокрема, касаційний перегляд деякої категорії справ, апарат канцлера - почесного представника короля, що головував у його відсутність у радах. Частина цих органів діяла більш-менш постійно (рада депеш, рада фінансів), інші функціонували від випадку до випадку або не скликалися взагалі. Проте посадові особи цих установ продовжували значитися на державній службі й одержували величезну платню. Таким шляхом монархія "підгодовувала" й залучала на свою сторону знать.

Органи, створені в часи абсолютизму, очолювалися Генеральним контролером фінансів і чотирма державними секретарями з військових, іноземних, морських справ і справ королівського двору.

Компетенція Генерального контролера фінансів була найбільш широкою. Він здійснював управління збором і розподілом грошових й інших матеріальних ресурсів королівства, перевіряв діяльність посадових осіб на місцях. У його веденні знаходилися промисловість, торгівля, фінанси, державні роботи (будівництво портів, фортець, доріг і т.д.), шляхи зв'язку. Генеральний контролер вважався першим міністром. Він і державні секретарі формально були підвідомчими певним королівським радам. Але в дійсності вони підпорядковувалися тільки королю. Наради, які король проводив із ними, стали називатися Малою королівською радою. Там вирішувалися найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики.

Апарат Генерального контролера й державних секретарів нагадував міністерську (відомчу) систему управління. Але повного, чіткого розмежування за галузями управління ще не було. У веденні кожного секретаря знаходилася певна кількість губернаторств, хоча головні завдання, що стояли перед ними, були досить далекими від проблем місцевого управління.

5.6. Особливості англійського абсолютизму

Абсолютна монархія встановилася в Англії, як і в інших країнах, у період спаду феодалізму й розвитку капіталістичних виробничих відносин. Водночас англійський абсолютизм мав свої особливості, завдяки чому одержав у літературі назву "незавершеного".

Основна особливість англійської абсолютної монархії полягала в тому, що поряд із сильною королівською владою в Англії продовжував існувати парламент. Крім того зберігалася місцеве самоврядування, була відсутньою значна за кількістю постійна армія; державний апарат не набув такого високого рівня централізації й бюрократизації як це було на континенті.

Центральними органами влади й управління в період абсолютної монархії в Англії були король. Таємна рада і парламент. Реальна влада зосередилася в цей період цілком у руках короля.

Таємна рада короля, що остаточно сформувалася в період абсолютизму, складалася з вищих посадових осіб держави, представників феодалної знаті, джентрі й буржуазії. Вона мала досить широку компетенцію: управляла заморськими колоніями, регулювала зовнішню торгівлю, за її участю видавалися ордонанси; розглядала деякі судові справи як суд першої інстанції й в апеляційному порядку.

Серед знов створених установ слід перш за все назвати Зоряну палату, яка була відділенням Таємної ради. Зоряна палата заснована для боротьби із супротивниками королівської влади, являлась свого роду політичним трибуналом. При цьому вона розглядала і цивільні, і кримінальні справи. Процес носив інквізиційний характер, припускав застосування катувань. Зоряна палата здійснювала також цензуру друкарських творів. Цю функцію виконувала й Висока комісія, у веденні якої було також безпосереднє управління церквою.

Поряд із зазначеними центральними органами варто назвати і парламент, хоча роль його в цей час була невеликою.

Наприкінці XIV ст. була заснована посада королівського секретаря, яка набула великого значення в XVI ст. У цей час секретарів стає два і через їхні руки проходять найбільш важливі державні справи.

Таким чином, відповідаючи загальним ознакам абсолютної монархії, англійська мала деякі свої особливості, обумовлені незавершеністю англійського абсолютизму. В Англії продовжували зберігатися політичні інститути, властиві попередній епосі, а також були відсутні деякі нові елементи, типові для абсолютизму класичного, французького зразка.

5.7. Своєрідність абсолютизму в Німеччині

У XVI-XVIII ст.ст., коли після релігійних війн кількість самостійних державних утворень у Німеччині ще більше зросла, затверджується так званий княжий абсолютизм. Він відрізнявся від централізованих абсолютних монархій Заходу (як і станово-представницьких монархій) тим, що склався не в межах всієї "Священної римської імперії Германської нації", яка залишалася децентралізованою, а в межах окремих княжих володінь. Крім того, його затвердження - не результат тимчасової рівноваги сил феодалів і буржуазії. Навпаки, княжий абсолютизм являв собою перемогу феодално-консервативних сил над буржуазним рухом і підпорядкування слабкої німецької буржуазії князям.

Не випадково абсолютизм затвердився раніше за все в Баварії (у першій третині XVII ст.), що відрізнялася економічною відсталістю. Княжий абсолютизм не відіграв будь-якої позитивної ролі, надовго закріпивши стан економічної і політичної роздробленості Німеччини.

З майже 300 держав, що входили до складу "Священної Римської імперії германської нації" найбільш значними абсолютистськими державами

були Прусія й Австрія, між якими вже починалося суперництво за політичне верховенство в імперії.

Прусський абсолютизм. Бранденбурзько-Прусська держава була створена на початку XVII ст. на землях колишнього Тевтонського ордену, колонізаторська діяльність й ідеологія якого поклали початок великопруському мілітаризму в Німеччині. Остаточне оформлення цієї держави відбулося в 1701 році, коли бранденбурзький курфюрст домогся титулу короля Прусії.

Глава держави - король Прусії - входив в імперську колегію курфюрстів. Вищим органом державного управління була Таємна рада при королі. Йому підпорядковувалися спочатку три директорії:

- 1) фінансова,
- 2) військових справ
- 3) королівських доменів.

Особливого значення набула директорія військових справ, що відала організацією й озброєнням створеної в 1655 році постійної армії. Прусська армія була однією з найбільших у Європі і славилася своєю муштрою і палочною дисципліною.

У XVIII ст. здійснювалася подальша централізація і мілітаризація державного апарату, узвишся військово-управлінських органів над цивільними. Значна частина повноважень Таємної ради перейшла до генерального військового комісаріату. Відбувається злиття всіх директорій у єдиний військово-фінансовий орган на чолі із президентом-королем. На місцях земські радники - ландрати, що призначалися королем за рекомендацією дворянських зборів, підпадали під жорсткий контроль центральної влади й наділялися широкими військово-поліцейськими повноваженнями. Ліквідовувалося міське самоврядування. Міські ради були замінені колегіями магістратів, що призначалися королем. На весь державний апарат поширювалися військові звання, військова субординація й дисципліна.

Австрійський абсолютизм. Австрія на відміну від Прусії не являла собою централізованої держави. Вона була багатонаціональною країною. В Австрії панувало католицьке віросповідання. З XV ст. королі Австрії ставали німецькими імператорами й Австрія вважалася їхнім доменіальним володінням.

Система центральних органів Австрії не була повністю упорядкованою і постійно перебудовувалася. Вищим органам влади і управління разом із монархом була Таємна рада. Надалі її було замінено конференцією, що стала постійною установою (із початку XVIII ст.). Військовими справами відала придворна Військова рада. У 1760 році з метою об'єднання всіх галузей управління була заснована Державна рада.

На чолі провінцій Австрійської монархії стояли намісники. Вони обиралися місцевими станомо-представницькими установами і затверджувалися королем. В державах, що входили до складу Австрії, були сейми - станові збори. У містах управління знаходилося в руках виборних міських

управ і бургомістрів. При королеві Марі Терезії (1740-1780 рр.) найважливіші повноваження зосередилися в руках королівських чиновників, виборні органи ставали під контроль уряду.

У другій половині XVIII ст. у Пруссії й Австрії проводилася політика так званого освіченого абсолютизму. Були започатковані певні буржуазні перетворення, рекламовані як результат співдружності государів із французькими просвітителами. За своєю суттю ця політика була спробою пристосувати суспільство і державу до ряду вимог, висунутих буржуазією, що зростала, не торкаючись при цьому найбільш істотних інтересів і дворянства.

Таким чином, у пізньому середньовіччі (XVI-XVII ст.ст.), коли повним ходом ішов розклад феодалізму й формувалися основні елементи капіталістичної системи, спроможною зміцнити і підтримати суспільну будову, що похитнулася, могла бути тільки сильна королівська влада. Вона все більш піднімалася над суспільством, роблячи ставку на бюрократичний централізм, на військово-поліцейську силу, на усунення політичної опозиції. На останній стадії свого розвитку середньовічна держава виступила у формі абсолютної монархії. При цьому ще якийсь час абсолютна монархія, використовуючи свій прогресивний потенціал, забезпечувала економічний розвиток і зменшила, правда ненадовго, антагонізми, що наростали в суспільстві. Зігравши протягом відомого часу позитивну роль у світовому історичному процесі, абсолютна монархія досить швидко поступилася місцем більш прогресивним формам державності.

5.8. Судові і правоохоронні органи в механізмі феодальної держави

Механізм феодальної держави в процесі його еволюції зазнав істотних змін: він був відносно простий на першому етапі й ставав все більш складним з розвитком держави. Основною функцією цієї багатоскладної державної машини з її величезною бюрократичною і військовою організацією, з армією чиновників і численних установ, якою була абсолютна монархія, стало придушення опору непривілейованих станів за допомогою судових та правоохоронних органів.

Судоустрій феодальних держав

Найбільш простою судова організація була держав в Німеччині. На ранній стадії розвитку феодалізму джерелом правосуддя й верховного судді вважався імператор. Але з розвитком феодальних відносин судове верховенство короля було обмежено, особливо у володіннях князів.

Відповідно шаблям феодальної ієрархії юрисдикція феодалів ділилася на вищу й нижчу. Існував церковний суд, якому були підсудні і справи, що не мали ніякого зв'язку з релігією. Мали свою юрисдикцію і міста.

Широкий розвиток у Німеччині одержали самосуд і "кулачне право", тобто право сильного. Васали вирішували свої суперечки зброєю. Також чинили корпорації й окремі особи. Церква й імператори намагалися обмежити самосуд так званими замиреннями. Фрідріх II у 1235 році встановив, що са-

мосуд вважається законним лише в тих випадках, коли сперечаються сторони, не задоволені судовими рішеннями.

У 1495 році було засновано імперський суд, який мав вирішувати усі справи на підставі римського права й лише в другу чергу брати до уваги "добре німецьке право", на яке посилалися сторони. Надії на забезпечення єдності Німеччини за допомогою центральних органів влади - рейхстагу й імперського суду не виправдали себе. Аж до 1848 року привілейовані групи в Німеччині виключалися із загальної підсудності на підставі феодального принципу "позиватися з собі рівними".

У Франції до середини XIII ст. суд здійснювався головним чином на рівні васалів. Вищою інстанцією був королівський двір, проте для того, щоб одержати право захищати там свою справу, треба було або належати до вищих васалів корони, або одержати на це особливий привілей.

Формування єдиної загальнодержавної судової системи почалося з реформ Людовика IX у середині XIII ст., коли було створено парламент, підпорядкований єдиній державній волі корони. Його офіційним місцеперебуванням став Париж. Спочатку парламент був невіддільним від королівського двора. Як частина курії, парламент зберігав свій феодальний характер: у його складі домінували світські й духовні васали короля, головним чином ті, що перебували постійно при дворі. Проте згодом, до XV ст., парламент перетворився в щодо самостійний судовий орган. Король перестав особисто бути присутнім на засіданнях парламенту. Його інтереси при розгляді правових питань або судових справ представляли королівські прокурор і адвокат. Але можливість особистої присутності короля як і раніше визнавалася, а у випадку обвинувачень проти перів Франції, воно вважалося парламентом необхідним.

За своєю внутрішньою організацією парламент поділявся на декілька палат:

- 1) Велика, де розбиралися тільки скарги на рішення місцевих і нижчих судів;
- 2) Слідча, де розслідувалися й вирішувалися особливо важливі справи королівської юрисдикції (слідчих палат могло бути і декілька – до 5);
- 3) Касаційна, де переглядалися рішення нижчих королівських судів;
- 4) У 1453 р. остаточно оформилася ще одна, особлива Палата башточки. В ній розслідувалися й вирішувалися особливі карні і кримінально-політичні справи.

Виняткового значення справи або політико-юридичні питання розглядалися загальними зборами парламенту.

Паризький парламент розглядався як основний суд королівства. Поряд із ним вже в XIII ст. було визнано подібне значення й за аналогічними установами, що традиційно існували в провінціях. Кожне з таких носило свою традиційну назву (у Нормандії - Палата Шахової дошки, у Лангедоці - парламент та ін.)

Компетенція парламенту була невизначеною і такою, що розповсюджувалася на все королівство. Створення провінційних парламентів обмежило територіальне компетенцію Паризького, проте виняткові права останнього залишилися безсумнівними. Як суд першої інстанції парламент судив королівських васалів, а потім знать, що володіла судовими привілеями. Він був апеляційною інстанцією на рішення судів больї і сенешольств.

В Англії королівська судова система складалася протягом другої половини XI-XII ст.ст. багато в чому завдяки судовій реформі Генріха II (1154-1189 рр.). Централізація суду була досягнута:

- по-перше, можливістю розгляду справи на вибір позивача не тільки земськими, але й королівськими роз'їзними суддями,
- по-друге, заснуванням центральних офіційних судів під владою короля.

Роз'їзні судді з'явилися ще до реформи (із 1130-х рр. відомі роз'їзні судові комісари). Але лише з 1166 р. інститут таких судів став постійним. Спочатку вони представляли комісії з баронів і прелатів, яким доручалося розслідувати обвинувачення проти шерифів. З кінця XII ст. у їхню компетенцію були включені кримінальні справи, справи, пов'язані зі скликанням ополчення.

Постійним судовим відомством став королівський суд у Вестмінстері. Для обговорення запитів судових комісарів було призначено 5 постійних судів. Згодом при суді склався свій персонал, встановилася колегіальна практика обговорень. Наприкінці XII ст. відокремилося цивільне відділення суду.

Відповідно до Вестмінстерського статуту, прийнятого в інтересах станів у період кризи XIII ст., було встановлено, щоб королівські судді з'являлися для слухання справ безпосередньо в графства. Там вони розглядали справи за участю місцевих присяжних. Суд присяжних також одержав офіційне визнання з реформами Генріха II. Кримінальні звинувачення в рядових злочинах повинні були висуватися особливими зборами жителів графств - у кількості 24. Вони отримали назву - Велике журі. Подальший розгляд справи здійснювався суддями, ними виносився вирок із залученням 4-6 представників сотень - Мале журі. Згодом участь присяжних була визнана необхідною і при вирішенні земельних суперечок королівськими суддями. Присяжні грали важливу роль особливо в кримінальних справах: вони визначали факт злочину й людину, яка підлягала відповідальності.

Протягом XIII-XIV ст.ст. з королівського суду відокремилися декілька особливих установ із своєю компетенцією. Одним із перших оформився Суд королівської лави. В ньому засідали 4-5 радників-юристів і головуючий. Суд вирішував кримінальні справи, мав поліцейську владу, право розглядати апеляції на земські рішення.

З кінця XIII ст. відокремився Суд загальних позовів. Він складався із професійних юристів (пізніше - докторів права) і мав монопольне право на

розгляд деяких категорій позовів між підданими, якщо ті не торкалися інтересів корони. Компетенція його була широкою і невизначеною: позови про захист земельних володінь, порушення угоди й ін.

Особливою інстанцією був Суд казначейства. В ньому розбиралися справи про фінансові суперечки головним чином між підданими і короною (суд й утворився спочатку, у XII ст., як особлива присутність у казначействі). Потім у ньому стали взагалі розглядати справи, що можна було кваліфікувати як "порушення обов'язку".

Проводити більшість судових слухань тільки у Вестмінстері (Лондоні) було неможливо. Неможливим була й регулярна присутність присяжних від земств у центрі (хоча шерифам і наказувалося забезпечувати їхню присутність). Тому система роз'їзних судів, сумісна з централізованим контролем й апеляцією, поступово витіснила залишки старої юстиції. З кінця XII - початку XIV ст. суди, що одержали назву ассизів, стали проводити регулярні, у рік 3-4 рази, сесії-об'їзди судових округів, кожний з яких складався з декількох графств. Проте ассизи з'ясовували тільки питання факту. Остаточні рішення виносились у Вестмінстері, куди направлялися спеціальні змагальницькі документи і протокол про рішення присяжних. Згодом, коли суддями ассизів могли стати тільки юристи й коли їх стали супроводжувати адвокати, рішення по справах могло бути винесене цілком і на місці.

Феодальна поліція

Поліцейські функції в період раннього середньовіччя здійснювалися самими феодалами. Кожний з них сам встановлював і охороняв прийнятий для нього порядок у межах свого лена, підкоряв собі на правах васалітету більш дрібних феодалів й особисто лагодив суд і розправу над кріпаками, спираючись на очолювану ним збройну дружину. Придушення опору селян і підтримка суспільного порядку на території всієї держави здійснювалося загальним або верховним сюзереном - королем, імператором і його військом, що складалося в основному з феодалів.

Важливу роль у становленні і розвитку феодальної поліції у більшості країн Західної Європи зіграла католицька церква - Для боротьби з "єретиками" й "неблаговірними", церква на початку XI ст. заснувала "священну інквізицію" (від лат. - "розслідування"), яка поклала початок політичному розшуку. На чолі інквізиції стояв римський папа, а розшук єретиків і розслідування справ на них було доручено спеціально навченим ченцям Домініканського ордену. Користуючись винятковою владою, священна інквізиція ввела в пошукову практику систему таємних доносів, заклала основи поліцейського допиту із застосуванням катувань, створила так званий інквізиційний судовий процес. З метою посилення репресій католицькою церквою в 1540 році був заснований чернечий Орден єзуїтів. Полюючи на єретиків по всіх країнах Західної Європи, а згодом і Азії, Америки й Африки, єзуїти переодягалися у світський (цивільний) одяг, проникали в різноманітні прошарки суспільства, ставали членами заборонених владою організацій для їхнього викриття.

Здійснюючи безпосередньо поліцейські функції, світські й духовні феодали тим самим сприяли подальшому розвитку поліції панівного класу феодалів, удосконаленню прийомів і методів роботи. Але в той же час вони перешкоджали організаційному становленню феодальної поліції як самостійного державного органу, що було обумовлено особливостями натурального господарства і відповідної роздробленості держави.

Становлення станово-представницьких монархій обумовили появу офіційних органів феодальної поліції, які створювалися королівською владою. Найбільш повний розвиток процес створення таких органів й установ одержав у Франції, яку у зв'язку з цим у зарубіжній літературі називають "колискою поліцейського управління". В XII ст. тут була заснована посада прево, на яку призначалися королівські офіцери з числа незнатних дворян. Користуючись військовою й деякою судовою владою, прево несли також відповідальність за охорону громадського порядку в окрузі. Вони керували місцевими поліцейськими силами, займалися розшуком і розслідуванням злочинів, робили арешти й обшуки, організовували облави на селян, що знаходились в бігах. В міру збільшення володінь короля й централізації політичної влади зростала кількість королівських чиновників, що відали поліцейськими справами. У тому ж столітті з'явилися посади бальї і сенешаля, що діяли як уповноважені прево. З погіршенням становища народних мас і зростанням злочинності на допомогу прево було призначено лейтенанта із кримінальних справ, що керував таємними агентами і брав участь у роботі окружного суду. З метою регламентації повноважень поліції в XIII ст. у Франції було видано перший в історії поліцейський статут.

Організація англійської поліції вела свої коріння від устрою англо-саксонської общини IX ст. Вона була організована залежно від кількості воїнів, яких висували з поселень. Десять сімей складали десятину (село), вона висувала 10 воїнів із своїм констеблем; сотня - десять десятин, із сотні обирався гееве - виборний лідер (начальник). Декілька сотень складали графство (shire) або місто зі своїм sheriff(ом) скорочена форма від shire geeve - начальник графства.

Нормандці використовували цю систему для захисту й охорони населення. Чоловіки віком старше 16 мали ходити у варту. Їх обов'язком було перевіряти мандрівників, здійснювати допомогу або затримувати підозрілих персон, охороняти від будь-якого занепокоєння. Усі здорові чоловіки здійснювали галас і переслідували підозрюваного.

За законом "про мирових суддів" 1361 р. на допомогу шерифам прийшли бейліфи, вони повинні були допомагати шерифу в затриманні злочинців або незнайомих. Бейліфи також брали собі на допомогу із судових чиновників - сержантів. Крім існуючих офіційних охоронців порядку крупні феодали продовжували зберігати збройні дружини для здійснення поліцейських функцій.

У Німеччині збереження ще в більшій мірі самостійності крупних феодалів, а також сильна залежність німецького імператора від римського папи гальмували політичну централізацію країни, роз'єднували її поліцейські сили. В кожній общині й провінції, на які ділилася імперія, були поліцейські сили, на чолі яких стояли шультхейси (спеціальні офіцери) й інші поліцейські чиновники, які призначалися з числа дворян курфюрстами провінцій або самим імператором. Незалежно від цього, в містах імперських (що належали імператору) і так званих вільних (підпорядкованих католицькій церкві) існувала власна поліція.

Подібні зміни відбувалися й в інших національних державах, що утворилися в Західній Європі. Проте феодальна поліція цього періоду була ще порівняно нечисленною, організаційно не оформленою, до кінця не відокремленою від війська, суду й місцевої адміністрації. В боротьбі із злочинністю роль поліцейських зводилася головним чином до того, щоб "керувати переслідуванням злочинця, коли таке відбувалося в їх присутності". В інших випадках це переслідування було обов'язком і правом постраждалого.

Як самостійний державний орган феодальна поліція остаточно сформувалася в період абсолютизму. Тоді ж було закладено фундамент національних поліцейських систем буржуазії.

В абсолютистській Франції поліція піддавалася реорганізації і подальшому зміцненню. В Парижі замість прево на чолі поліцейських сил, які збільшувались кількісно, було поставлено генерального лейтенанта поліції, що ніс основну відповідальність за охорону громадського порядку в столиці. Для розслідування політичних справ та інших надзвичайних доручень у складі королівського суду, що знаходився в Парижі, були виділені особливі чиновники - комісари. Діями поліцейських по боротьбі зі злочинністю керували інтенданти і лейтенанти із кримінальних справ, які підпорядковувалися генеральному лейтенанту поліції. У випадку народних хвилювань і інших масових безладів останньому було надане право виклику в столицю додаткових поліцейських сил і військ. У провінціях і округах Франції були місцеві поліцейські сили, якими керували інтенданти поліції, що призначалися з центру або представниками королівської влади на місцях. Поряд із забезпеченням громадського порядку вони брали участь у засіданнях окружного суду і мали право вилучати з нього і приймати до власного виробництва будь-які справи.

Була створена також воєнізована поліція у вигляді кінно-поліцейської стражі, що стала прообразом майбутньої французької національної жандармерії. Роль поліції надзвичайно посилилася в період правління Людовика XIV, коли влада короля набула характеру нічим не стримуваного деспотизму й свавілля. Представникам наближеної дворянської верхівки король щедро роздавав - карт бланш або ж лєтр де каше - спеціальні порожні бланки (останні у запечатаних конвертах, що містили накази про арешт.

Структура й організація англійської поліції періоду абсолютизму залишалися без будь-яких помітних змін. Проте після ліквідації дружин розвинутої феодалної знаті, позбавлення місцевого самоврядування автономії, королівські поліцейські чиновники - шерифи і констеблі стали поряд із мировими суддями єдиною й основною силою охорони громадського порядку на місцях, їхня роль у розслідуванні правопорушень підвищилася, й цьому сприяло відокремлення попереднього слідства від суду.

Прийняття у зв'язку з "огороженням земель" ("Огороження" - процес насильницького збільшення землеволодінь феодалів за рахунок общинних земель у зв'язку із перетворенням маєтків феодалів у товарні господарства, зокрема через збільшення попиту на англійську шерсть) репресивних законів, що склали в сукупності так зване "криваве законодавство", необмежене розширили можливості судової розправи. Здійснюючи розшук і розслідування державних і тяжких злочинів, поліція і суди Зоряної палати широко застосовували знаряддя катувань та інші криваві методи. Функції поліції також виконувала комерційна поліція, створена купцями і крамарями для охорони своїх складів і магазинів. Починаючи з XV ст. англійські поліцейські контролювали ринкові угоди, ціни на товари, регулювали вуличний рух. Відкриття в цей період публічних будинків поклало на поліцію обов'язок здійснення сегрегації (виділення) проституток як нового злочинного об'єкта і нагляду за ними.

Розвиток княжого абсолютизму в Німеччині призвів фактично до розпаду імперії на численні князівства - держави, встановлення в них жорсткого поліцейського контролю. Особливо реакційним політичним режимом серед німецьких держав виділялися Прусія й Австрія, в яких панувала всеосяжна опіка поліції і чиновництва над суспільним й особистим життям підданих. Відповідно до зводу кримінального й кримінально-процесуального права 1532 р. (відомого під назвою "Кароліна"), пруського земського Уложения 1794 року й інших численних актів, поліцейському контролю підлягали: господарська діяльність, аж до визначення засобу виготовлення товарів, "торгівля, час роботи, заходи протипожежної безпеки, кількість пляшок на бенкеті, розмір приданого й багато іншого. За відхід від офіційної регламентації передбачалися штрафи або більш жорсткі міри покарання.

Разом із цим, абсолютизму не вдалося довести до кінця централізацію державного управління і створити поліцейський департамент, який би керував усіма поліцейськими силами країни. Це мав зробити новий суспільний клас - буржуазія в нову історичну епоху.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Які соціальні сили були зацікавлені у формуванні централізованих держав? Чому?
2. Які сили виступали проти центральної влади? Чому?
3. У чому причина видання "Великого березневого ордонанса"?

4. Які центральні органи державного управління та місцевого самоврядування скликалися у Франції в період станово-представницької монархії?
5. У чому проявилася боротьба за введення “ Великої хартії вільностей”?
6. Як проявилася політична децентралізація у Німеччині?
7. У чому полягає своєрідність станового представництва у Німеччині? У чому полягають передумови формування абсолютизму?
8. Чому абсолютизм у Франції вважається класичним?
9. Які риси системи управління характерні для абсолютної монархії Франції?
10. Які зміни у державному устрої Англії відбулися в XV-XVI ст.?
11. У чому особливість організації судової системи Англії?
12. Які характерні риси абсолютизму на німецьких землях?
13. Що таке “поліцейська держава”?
14. Яким чином змінилося становище церкви періоду абсолютних монархій?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. - с.110-145
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків. 1999. -с.89-110
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.236-289
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.79-107
5. Галанза П. Н. Феодалное государство и право. – М., 1963.
6. История государства и права зарубежных стран: рабовладельческое и феодалное государство и право / Под ред. П.Н. Галанзы и Б.С. Громакова. – М., 1980.
7. История средних веков / Под ред. Е. Косминского. Т. 1. – М., 1952.
8. Краткая всемирная история. Кн. 1. – М., 1967. - с. 192-213.
9. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К., 1995. - с. 51-62.

ЛЕКЦІЯ 6. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА В АНГЛІЇ (XVII - XIX СТ.).

План

- 6.1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції. Проголошення республіки. Державний устрій. Реставрація монархії.
- 6.2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в XVII-XIX ст.

6.3. Зміни в державному устрої кінця XIX ст.

6.4. Основні джерела і риси права. Англосаксонська система права та її вплив на право інших країн.

6.1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції.

Проголошення республіки. Державний устрій. Реставрація монархії.

На початку XVII ст. економічний і політичний розвиток країни стримувався жорсткими середньовічними правилами й регламентаціями. Найбільш гостре невдоволення зумовила система так званих монополій. Тоді як англійська буржуазія виступала за вільну конкуренцію, монархи продовжували продавати патенти на виключне право виробництва і продаж різних товарів і виробів. Це щороку приносило короні великі доходи. На селі феодальні відносини обмежували можливість розпорядження земельною власністю.

Англійські ділові кола не влаштувала зовнішня політика перших Стюартів, їхнє прагнення спиратись у своїй боротьбі з парламентом на католицьких монархів континентальної Європи. Яків I пішов на зближення зі старим колоніальним суперником Англії Іспанією, що викликало невдоволення купців і землевласників.

У 1625 р. на престол ступив Карл I. Він успадкував абсолютистські погляди батька, який відмовився визнавати за парламентом будь-які права. Однак тепер буржуазія і нове дворянство представляли вже значну силу, з якою монархові ставало дедалі важче боротись. У 1628р. Карл I змушений скликати парламент. Парламент, зібравшись на засідання, подав королю "Петицію про право", згідно з якою ніяких податків і зборів не можна було стягувати без згоди парламенту. Примусові позики, добровільні приношення і дари підданих королю оголошувались незаконними. Кримінальна відповідальність будь-якої особи могла настати лише тоді, коли караність діяння була встановлена в законі, а покарання настало за вироком суду. Монарх втратив право діяти в обхід установленого порядку судочинства і звільняти від покарання осіб, винних у вчиненні злочинів. Петиція обґрунтовувала вимоги палати общин посиленням на Хартію вольностей 1215 р.

Через рік палата общин рішуче заявила, що кожний, хто стане потурати папізму, хто введе податок без згоди парламенту або візьме участь у його стягненні, буде визнаний ворогом народу, королівства, зрадником вольностей Англії. Однак король не прислухався до цього попередження і систематично порушував прийнятий закон. У відповідь на протести парламенту король розпустив його і протягом 11 років правив одноосібно.

Безпосереднім поштовхом до початку англійської буржуазної революції стало шотландське повстання 1637-1638рр., яке спалахнуло в результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією, яка зберігала повну автономію. Це повстання потягло за собою війну Шотландії з Англією.

Перший етап революції. У квітні 1640 року Карл I з метою одержання грошей для ведення війни змушений був скликати парламент, але останній не затвердив нових податків. Крім того, парламент зажадав покарати найбільш ненависних королівських чиновників, знищити надзвичайні суди і припинити зловживання, вчинені королем і його урядом за роки безпарламентського правління.

Тоді Карл I 5 травня 1640 р. розпустив цей парламент, який увійшов в історію під назвою Короткого.

Почалася глибока політична криза, і до осені 1640 року становище короля стало критичним.

Зрозумівши, що без парламенту неможливо вийти з військової і політичної кризи, король в листопаді 1640 р. скликає новий парламент, який увійшов в історію під назвою Довгого парламенту, оскільки він проіснував до 1653 р. Довгий парламент відіграв значну роль у революції і став, власне, органом буржуазії і її спільника - нового дворянства в їх боротьбі з абсолютистським ладом.

Довгий парламент, який був підтриманий більшістю народу Англії, повів новий наступ проти підвалин існуючого ладу. Незабаром король був змушений санкціонувати закон, відповідно до якого I парламент не міг бути розпущений інакше як за власною постановою.

Так було нанесено ряд ударів абсолютизму і нова буржуазія домоглася обмеження королівської влади. Одночасно були ліквідовані Зоряна палата і Висока комісія. На цьому етапі була скасована абсолютна монархія і встановлена обмежена конституційна монархія.

У Довгому парламенті до липня 1641 р. було досить багато членів, які подальше продовження боротьби з королем вважали для себе небезпечним. Особливо це було видно із змісту тієї боротьби навколо обговорення так званої Великої ремонстрації, яка була прийнята незначною більшістю в листопаді 1641 р. У цьому узагальненому парламентському акті (204 статті) докладно перераховувалися всі зловживання королівської влади в період правління Карла I. Водночас Велика ремонстрація містила також і ряд найважливіших положень, які визначали розвиток Англії капіталістичним шляхом: статті про свободу торгівлі й підприємницьку діяльність, про створення відповідального перед парламентом уряду, про реформу церкви. Ремонстрація означала визнання певної політичної рівноваги в країні. Тому корона вирішила перехопити ініціативу політики у свої руки, і Карл I видав декларацію про захист корони від парламенту і про збір армії.

4 січня 1642 р. король прибув до парламенту у супроводі військ, щоб особисто заарештувати 5 найбільш впливових опозиціонерів. Це було сприйняте як порушення привілеїв парламенту. Переслідувані заховались під захистом лорда - мера Лондона і міщан. Після обміну деклараціями про взаємне порушення прав Карл I залишив столицю. У країні виникло дволаддя. Разом з королем Лондон залишили біля 100 членів парламенту, які

стали засідати в Оксфорді. Розпочалась війна наказів, які розсилались на містя і короною, і парламентом. Об'єктивним виходом могла бути і стала перша громадянська війна в країні (1642-1646 рр.). На першому етапі війни перевага була на боці королівської армії, краще навченої і озброєної. Але в 1645 р. за парламентським біллем замість традиційної міліції (ополчення графств) створювалася постійна армія з єдиним командуванням, суворим дисциплінарним статутом.

Особливістю буржуазної революції в Англії було те, що буржуазія в союзі з новим дворянством (джентрі) боролася проти монархії, старої феодалної знаті й панівної церкви. У джентрі, що стали на шлях товарно-грошових відносин, було значно більше спільного з буржуазією, ніж з феодалами.

Короля підтримували переважно економічно відсталі північні й західні графства, а також англіканська церква. За парламент стояли найбільш розвинені південно-східні та окремі промислові й торгові райони центру та півночі Англії.

Перша громадянська війна закінчилась поразкою короля і його політичного оточення. Після декількох військових поразок королівської армії Карл I втік до своїх союзників шотландців, але ті за значний грошовий викуп видали його парламенту.

Перемога в першій громадянській війні й поразка монархії стимулювали обособлення різних ідейних і політичних течій у колах парламентських прихильників.

Основна боротьба розгорнулася між групами так званих пресвітеріан та індепендентів.

Пресвітеріани виражали інтереси крупної торгово-фінансової буржуазії і верхів дворянства. Вони стояли за конституційну монархію, реформу церкви, примирення з королем і негайне закінчення революції. Індепенденти спирались на торгівлю і промислову буржуазію, середнє дворянство (джентрі). Вони були прихильниками енергійного ведення війни, більш радикальної церковної реформи, а також деяких політичних і соціальних реформ, що забезпечували їм спочатку підтримку з боку не лише дрібної буржуазії, заможного і середнього селянства, але навіть частини сільської і міської бідноти.

І якщо в пресвітеріан була більшість у парламенті, то в індепендентів - підтримка армії на чолі з Кромвелем.

У результаті дій індепендентської армії її керівники влітку 1647р. здобули перемогу над пресвітеріанами Довгого парламенту і створили в палаті общин індепендентську більшість.

Розбіжності між різними течіями парламентської більшості наростали і весною 1648 р. спалахнула Друга громадянська війна. На захист монархії піднялись головним чином шотландські аристократи - і пресвітеріани, їх підтримав флот. Армія Кромвеля придушила виступи, вступила в Лондон і

підтримала організований Радою офіцерів розгін монархічне налаштованих членів парламенту (близько 140). Після цього парламент став по суті зняряддям індепендентської диктатури.

Кульмінацією революції став організований за рішенням парламенту суд над королем Карпом I (січень 1649 р.). До складу суду - першого у світовій історії суду нації над короною - були включені 150 правників і членів парламенту. Судовий розгляд тривав 5 днів. Карл I був визнаний "тираном, зрадником, вбивцею і ворогом держави". Під тиском армії і в результаті політичних змін у країні, що відбувались паралельно процесу, суд виніс смертний вирок. 30 січня 1649 р. у присутності багаточисельного натовпу на лондонській торговій площі Карпу I відрубали голову.

Другий етап революції. Страта короля стала формально-юридичним завершенням встановлення в Англії республіки. Слідом за процесом палата обшин 19 березня 1649 р. прийняла постанову про ліквідацію палати лордів - верхньої палати парламенту, члени якої не підтримали ідею суду над королем.

Акт від 17 березня 1649 р. скасував королівську владу "як марну, тяжку і небезпечну для свободи, безпеки й інтересів англійської нації". 19 травня 1649 р. Англія була проголошена республікою, яка повинна управлятися "вищою владою нації, представниками народу, в парламенті при цьому не повинно бути ні короля, ні лордів".

Верховним органом влади в Англійській республіці став парламент, що складався з однієї палати обшин. У Постанові про оголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649 р.) палата обшин проголосила:

- 1) визнання народного суверенітету як основи всякої влади;
- 2) представницьку і виборчу від обшин організацію вищої влади;
- 3) законодавчі необмежені повноваження представників обшин.

Парламент зосередив у собі практично всю повноту державної влади, включаючи організацію урядової влади, адміністрацію, керівництво армією і вищий судовий контроль.

Вища виконавча влада передавалась Державній раді (створена 7 листопада 1649 р.) із 41 члена. Члени Ради вибирались парламентом на 1 рік з числа військових, юристів, учених. Формально Раді належали тільки повноваження щодо виконання рішень парламенту. Фактично ж в ній і в її комітетах зосереджувалась урядова влада. Таке перерозподілення повноважень від парламенту до урядових інститутів також було своєрідною рисою нової республіки.

Політична система влади була нестабільною. У складі Довгого парламенту після 1649 р. залишалось близько 80 депутатів. Більшість з них були одночасно членами Державної ради і Ради армії. Надзвичайно вирости авторитет і особиста військова влада О. Кромвеля. У цих умовах організація влади виявляла очевидне тяжіння до військово-диктаторського режиму та одноособової влади.

Третій етап революції. У 1650 році Кромвель змінив Ферфакса на посаді генерала армії, що ще більше зміцнило його позиції серед офіцерів. 20 квітня 1653 року, спираючись на підтримку армії Олівер Кромвель розігнав так зване "охвістя" Довгого парламенту (усього 50 депутатів). Ця подія була початком встановлення військової диктатури.

Новий державний лад був юридичне закріплений Конституцією від 13 грудня 1653 року під назвою "Знаряддя управління", яку запропонувала Державна рада, а затвердила Рада армії.

"Знаряддя управління" встановлювало зовні республіканську, а по суті - диктаторську систему влади. Законодавча влада "вільної держави Англії, Шотландії і Ірландії" зосереджувалась у подвійному інституті - парламенті й заново заснованому лорді-протекторі. Парламенту належали виняткові повноваження змінювати, призупиняти, вводити нові закони, встановлювати податки. Парламент повинен був скликатись регулярно (раз у 3 роки) і самостійно, його не можна було розпустити раніше, ніж після 5 місяців роботи. Право обирати депутатів надавалось особам, які володіли майном вартістю 200 фунтів стерлінгів і яким виповнився 21 рік. Парламент повинен був складатись не менше ніж із 60 членів, "відомих своєю чесністю, богобоязливих і доброї поведінки".

Паралельно з парламентом проваджувалась влада лорда-протектора. Вибори на цю посаду проводились Державною радою (членів якої у кількості 15 чоловік обирав парламент). Лорд-протектор мав право затверджувати чи відхиляти закони парламенту. Він користувався практично необмеженою владою у справах управління. Протектор вважався головнокомандуючим армією, йому повністю належали права у сфері зовнішньої політики. Від його імені проводились усі призначення посадових осіб. Тільки призначення вищих посадових осіб вимагали згоди парламенту чи Ради.

Особливою статтею конституції повноваження лорда-протектора довічно закріплювались за О. Кромвелем.

Прийняття конституції і переобладнання верхів політичної системи не ліквідували протиріч між суспільством і індепендентським керівництвом. Під натиском генералітету принципи військової організації були перенесені на адміністративно-територіальний устрій. Літом 1655 року країна була поділена на 11 військових округів на чолі з генерал-майорами (тобто старшими генералами). Намісники були наче протекторами в мініатюрі й наділялись значними повноваженнями.

22 травня 1657 року Кромвель одержав право самому призначати собі наступника. Одночасно відновлювалась палата лордів (63 лорди).

Режим протекторату був тісно пов'язаний з особою і авторитетом Кромвеля. Як тільки він помер (3 вересня 1658 року), режим потрапив у тяжкий кризовий стан безвладдя. Призначений наступником батька Річард Кромвель не зміг втримати владу і у 1659 році його змусили зректися звання і відновити умовну республіку. Громадське невдоволення режимом індепе-

ндентів і безвладною республікою одночасно стало настільки значним, що питання про відновлення монархії та історичної конституції у країні стало предметом практичної політики.

У пошуках стабільності виходом стало повернення на престол династії Стюартів (спадкоємець престолу Карл II знаходився у Франції). Відіграли свою роль і протиріччя у вищому військовому керівництві.

У цих умовах воєначальник і намісник одного з найбільших шотландських військових округів генерал Монк здійснив державний переворот. Його війська вступили в Лондон для здійснення політичного контролю над владою, а генерал попередньо встановив контакт зі спадкоємцем престолу.

Парламентський конвент, до складу якого увійшли і лорди, прийняв рішення про відновлення монархії, запрошення Карла II і про дарування йому прибутків замість конфіскованих в революцію володінь. Згідно з постановою конвенту (25 квітня 1660 року) республіканський лад і парламентське єдиновладдя в Англії знищувались: "За стародавніми основними законами королівська влада в ньому належить і повинна належати королю, лордам і общинам". У травні 1660 року Карл II висадився в Англії і в'їхав у столицю. Монархія була відновлена.

Ще до відновлення монархії Карл II підписав своєрідні гарантії своєї майбутньої політики у вигляді Бредської декларації 1660 року. Корона гарантувала повне і загальне прощення всім, хто протягом 40 днів визнає новий порядок (якщо тільки не буде особливих рішень парламенту), свободу совісті у країні, а також те, що дискусії з приводу конфіскованого в революцію майна будуть вирішуватись не інакше, як зі згоди парламенту. Юридичне декларація поклала початок конституції нової монархії, у якій корона вже не була головною частиною парламенту, а визнавала його верховенство і право на політичні прерогативи. Король підтвердив значення Великої хартії вольностей 1215 року. Петиції про право 1628 року і Великої ремонстрації 1641 року.

Практична політика нової монархії пішла, цілком закономірно в іншому напрямі. Незважаючи на гарантії прощення, був проведений суд над учасниками процесу та над Карпом I, який виніс 29 смертних вироків. Тіла головних антироялістів - Кромвеля, Айртона та ін. - були викопані із могил і підвішені. Були відновлені основи англіканської церкви.

6.2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в XVII-XIX ст.

Реставрація Стюартів не забезпечила тривалого компромісу між буржуазією і джентрі, з одного боку, і феодалним дворянством, - з іншого. Порушення Бредської декларації Карпом II, а потім і Яковом II, намагання цих монархів повернути дореволюційні порядки викликали незадоволення правлячої верхівки. А видану 1688 році на користь католиків Декларація про "віротерпимість" об'єднала і торі, і вігів у боротьбі проти Стюартів. Вони звернулися до штатгальтера Голландії Вільгельма III Оранського, який був од-

ружений із дочкою Якова II Марією, з пропозицією зайняти "вакантний" королівський престол.

У грудні 1688 року Вільгельм III з дванадцятитисячним військом висадився на берегах Британії. Його підтримали буржуазія, джентрі, жителі Лондона. На бік Вільгельма перейшли міністри, члени королівської родини, сам головнокомандувач королівською армією Джон Черчілль. Якову II довелося тікати до Франції. Вільгельм III вступив без бою в Лондон і був проголошений регентом.

В Англії ці події отримали назву "Славної революції", хоча насправді це був дворцевий переворот, у якому народні маси ніякої участі не брали. У 1689 році парламент обрав Вільгельма III Оранського і Марію на англійський королівський престол.

Славна революція, по суті, завершила оформлення компромісу між фактично панівною буржуазією та офіційно правлячою земельною аристократією. Політична влада опинилася в руках дворян-землевласників, які повинні були підтримувати інтереси фінансової верхівки буржуазії.

Найважливішим результатом перевороту 1689 року стало утвердження в Англії буржуазної конституційної монархії. Причому слід мати на увазі, що своєрідною рисою Англії є відсутність конституції як єдиного документа. Англійська конституція -- це сукупність конституційних актів і угод (прецедентів), у яких отримали закріплення основні конституційні принципи і положення, структура державного механізму тощо. У цьому відношенні виняткового значення набувають два конституційні акти англійського парламенту: Білль про права 1689 року і Акт про престолонаступництво 1701 року.

Білль про права визначив провідну роль парламенту в системі державних органів. У ньому зазначалось, що: припиняти закони або виконання законів королівським повелінням без згоди парламенту незаконно; не можна робити вилучення законів королівським повелінням; стягнення зборів на користь корони без згоди парламенту незаконне; набір або утримання постійного війська в мирний час інакше, як за згодою парламенту, суперечить закону. Крім цього, документ стверджував, що: парламент скликатиметься досить часто, а вибори в нього будуть вільними; проголошується свобода слова, дебатів і актів у парламенті; звернення до короля з клопотанням - право підданих; не допускається ні вимагання надмірних податків, ні накладання надмірних штрафів або жорстоких і надзвичайних кар. І нарешті, було сказано, що принц Вільгельм Оранський і принцеса Марія по праву повинні бути "у силу законів королівства" королем і королевою Англії, а корона після Вільгельма Оранського повинна перейти до його спадкоємців.

Як показали наступні події, питання про престолонаслідування виявилось досить складним. У дочки Вільгельма і Марії принцеси Анни не було дітей, і тому необхідно було вирішити, хто стане наступним монархом Англії.

Відповідь на це питання повинен був дати прийнятий парламентом 1701 року Акт про престолонаступництво, згідно з яким престол перейде, якщо нічого не зміниться, до німецьких князів Ганноверської династії. Але Акт 1701 року не тільки встановив порядок престолонаслідування, але і містив у собі подальше уточнення прерогатив законодавчої та виконавчої влади. Так, особа, яка вступала на королівський трон, повинна була приєднатися до англійської (протестантської) церкви і не підтримувати ніяких зв'язків з Папою Римським. Подальше обмеження королівської влади виявилось в тому, що: король не мав права без згоди на те парламенту виїздити за межі Англії, особа, яка була народжена за межами Англії, не могла бути членом Таємної ради, депутатом парламенту, взагалі займати відповідальну посаду в державному апараті; усі акти короля потребували підпису відповідного міністра ("міністерська відповідальність перед парламентом"). Було заборонено займати посаду в короля і бути одночасно членом парламенту. Судді, призначені короною, залишалися на своїх постах "доки ведуть себе добре", і їх можна було змістити тільки за рішенням парламенту. Нарешті, король втрачав право помилування своїх міністрів, засуджених парламентом у порядку імпічменту.

Таким чином, ці конституційні акти визначили правовий статус парламенту і короля, а також сформулювали основні принципи буржуазної конституційної монархії в Англії:

- парламентаризм - "парламент вище корони";
- парламент - єдиний законодавчий орган;
- поділ влади;
- незмінність суддів;
- гарантії основних свобод у парламенті (свободи слова, дебатів, виборів тощо).

Усе це свідчить про те, що на межі XVII-XVIII століть у Англії виникла буржуазна конституційна монархія з поділом влади і зверхністю парламенту.

Подальша еволюція конституційної монархії пов'язана з глибокими соціально-економічними змінами. Англійське селянство, яке так і не отримало землю у власність, розшарувалося на заможних орендарів і безземельних пролетарів - наймитів. У містах внаслідок промислового перевороту остаточно сформувалися буржуазія і пролетаріат.

Англійська буржуазія, зібравшись із силами, намагається встановити своє політичне панування шляхом нових компромісів з лендлордами. Цей процес супроводжувався еволюцією британської конституційної монархії, основними напрямками якої були подальше обмеження королівської влади, утвердження нових принципів взаємовідносин виконавчої і законодавчої влади у вигляді "відповідального уряду". Ці зміни не були оформлені новими конституційними актами, а склалися в ході політичної практики у формі прецедентів.

Парламент був єдиним законодавчим органом. Його прерогативами стали розгляд бюджету, встановлення військового контингенту і т. д. Складався парламент з двох палат. Верхня - палата лордів мала чисто аристократичний характер, бо тут діяло спадкове перство. Засідали тут герцоги, барони та інші аристократи, призначені монархом. У нижній палаті, яка обиралась, - палаті общин - більшість належала джентрі, бо виборцями в графствах були фрігольдери, які отримували сорок шилінгів прибутку на рік. Пасивне виборче право за Актом 1710 року належало особам, які мали від земельної власності прибуток у розмірі 600 фунтів стерлінгів на рік у графствах і 300 фунтів стерлінгів - у містах.

Король продовжував залишатися главою держави і був у пошані. Формально він мав досить великі права: призначав лордів і міністрів, очолював збройні сили, визначав дипломатичну діяльність і т. д. Але його) влада поступово обмежувалась, і він фактично перетворювався на номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, з'являються вже на початку XVIII століття. З 1707 року право оголошення війни та укладення миру переходять від короля до парламенту. Скасовується право короля відхиляти закони, прийняті парламентом. Особливо посилюються ці обмеження з 1714 року, коли після бездітної королеви Анни англійський престол переходить до курфюрстів Ганноверської династії Георга I і Георга II, які більше піклувалися про німецькі справи, ніж про англійські.

Поступово прерогативи короля концентруються в руках кабінету. Король Георг I (1714-1727) не знав англійської мови і тому перестав з'являтися на засіданнях кабінету. Парламент і уряд використовують це, створюючи ряд прецедентів: функції з керівництва кабінетом переходять до "першого міністра" короля, кабінет діє від імені "його величності", але практично самостійно. На кожному розпорядженні короля повинен стояти підпис першого міністра.

Деякий час кабінет був секретною установою: його засідання розглядалися як випадкові зустрічі. Не було бланків кабінету, печатки тощо. До кабінету входили лорд-канцлер, лорд адміралтейства, статс-секретар, міністри найважливіших відомств. Кількість членів кабінету поступово зростає: спочатку було сім, потім п'ятнадцять, шістнадцять, двадцять членів. Виникає термін "уряд його величності". Однак згадка про кабінет в офіційних документах з'являється тільки в і 1900 році.

Принципи роботи, структура кабінету формувалися в практиці його діяльності. Акти 1705-1707 років про посади відкрили міністрам можливість обиратися в палату общин. Королі намагалися підібрати такий склад кабінету, який буде користуватися довірою парламенту. Так з'явився прецедент: король доручає формування кабінету лідеру партії (торі або вігів), яка отримала перемогу на виборах. Уже згадувався ще один прецедент, пов'язаний із королем Георгом I, - кабінет засідає без короля. Якщо кабінет або навіть один із його членів втрачав довіру парламенту, він повинен був у повному

складі піти у відставку. У 1784 році Вільям Пітт - молодший сформував кабінет, що не отримав довіри парламенту. Він розпустив королівським указом палату общин, провів нові вибори і отримав підтримку нового складу палати. Так сформувався ще один прецедент.

Король поступово втрачав деякі свої права. Однак у глави держави залишалися ще дуже значні джерела влади, які давали йому можливість впливати на формування і проведення внутрішньої і зовнішньої політики країни. Формування уряду, розподіл міністерських портфелів, персональний склад кабінету, конкретний вибір прем'єр-міністра - у вирішенні таких питань роль монарха була дуже значною. Король мав право знати про всі найважливіші рішення, які приймалися кабінетом. Монарха слід було інформувати про всі зміни у внутрішній політиці. Глава держави брав активну участь у проведенні зовнішньополітичних акцій. Відповідно до англійської конституційної доктрини король повинен діяти за порадою своїх міністрів. Однак він мав право не давати згоди на проведення такої політики, яка, на його думку, руйнує "оазис англійської конституції".

Нарешті, слід мати на увазі, що рішення, які приймав кабінет, не мали в цей час ніякої юридичної сили. Вони отримували своє правове оформлення і втілювалися в життя міністрами корони після їх затвердження Таємною радою або шляхом видання парламентського акта. Усі члени кабінету за посадою входили до складу Таємної ради.

Колишні радники короля перетворювалися на справжніх міністрів. Але зберігалися колишні найменування, титули (статс-секретар, охоронець малої печатки, обер-камергер і т. д.), а також і колишні оклади, привілеї. Однак з'являються і справжні міністерства: внутрішніх справ, військово-торгівлі, у справах Індії. У 1855 році наказом Таємної ради були сформульовані правила комплектування чиновницького корпусу і утворена "комісія громадянської служби". Одночасно були введені кваліфікаційні екзамени, а в 1860 році - конкурс серед кандидатів на коронні посади.

Найважливішою фігурою в кабінеті був прем'єр-міністр, і саме він персоніфікував урядову політику.

Прем'єр-міністр передусім був одноосібним керівником своєї партії. Він керував роботою палати общин, брав участь у дебатах з особливо важливих питань. Під безпосереднім наглядом прем'єр-міністра проходила вся робота кабінету. Він сам визначав, які питання повинні розглядатися колегіально, а які належать тільки до його компетенції. Вирішальна роль належала прем'єру і при формуванні кабінету. Він за згодою монарха призначав і звільняв міністрів. Глава кабінету головував в Імперському комітеті оборони, визначав зовнішню політику країни.

В Англії існували відмінності між міністрами кабінету та іншими главами адміністративних відомств: прем'єр не тільки вирішував, кого ввести до складу уряду, а також визначав, хто повинен бути міністром кабінетського рангу.

Прем'єр-міністр виділяв, крім того, кількох найближчих співробітників, з якими обмірковував свої плани. Вони склали так званий "внутрішній кабінет". Перша згадка про такий орган припадає на 1878 рік.

6.3. Зміни в державному устрої кінця ХІХ ст.

Наприкінці ХІХ століття відбуваються серйозні зміни у співвідношенні законодавчої і виконавчої влади, парламенту й уряду. Парламент часто перетворюється на установу, яка реєструє волю уряду. Тепер не законодавчий орган контролює виконавчу владу, а навпаки - кабінет отримує функції контролю. Кабінет, таким чином, стає головною ланкою державного механізму Великобританії. Тепер більшість біллей народжувалася на засіданнях уряду. Законодавча ініціатива у фінансових справах цілком переходить до уряду.

Кабінет нарівні з парламентом отримує можливість видавати правові акти. Така нормотворча діяльність кабінету отримала назву "делегованого законодавства". У Великобританії воно набуло дуже великого поширення. Відсутність у країні писаної конституції усувала навіть формальні перешкоди розширенню законодавчих функцій уряду.

Форми делегованого законодавства були різноманітними: накази Таємної ради; розпорядження, накази і вказівки, спеціальні інструкції міністрів; підзаконні акти публічних корпорацій.

Таким чином, делеговане законодавство стало ще одним проявом всемогутності кабінету.

У місцевому управлінні також відбувалися зміни. Відразу після першої виборчої реформи 1835 року в інтересах промислової буржуазії було проведено реформу міського самоврядування. Відповідно до неї управління містом передавалося виборним міським радам. У виборах цих органів брали участь усі платники податків - власники будинків і наймачі квартир, як чоловіки, так і жінки. Міська рада обирала на один рік мера міста та олдерменів.

У 1888 році була введена система самоврядування у графствах. Англія та Уельс були розбиті на 122 територіальні округи, що отримали назву "адміністративних графств", або "графств-бургів", якими ставали великі міста. На чолі таких округів стояли представницькі органи - ради, яким було передано колишні адміністративні повноваження мирових судців. Активне виборче право мали особи, що досягли двадцяти одного року, займали протягом дванадцяти місяців помешкання або частину помешкання, а також власники земельної ділянки, яка приносила прибуток не менше десяти фунтів стерлінгів на рік.

Акт 1894 року радикально реформував управління в приходах. Тут і утворювалися приходські збори, у яких брали участь усі, хто сплачував місцеві податки. Якщо кількість мешканців перевищувала вісімсот чоловік,

утворювалася приходська рада, яку обирали приходські збори строком на один рік.

Збройні сили теж зазнали змін. В умовах широкої колоніальної експансії англійська буржуазія мала потребу не тільки у кваліфікованому чиновництві, але і в боєздатних армії і флоті. Постійна модернізація збройних сил, зростання воєнного бюджету були характерною рисою політики правлячих кіл Великобританії.

У 1883 році був створений Особливий відділ Лондонської поліції Його завданням стала боротьба з національно-визвольними рухами, а також з опозиційними політичними силами в самій Англії. Поліція Лондона і заснована у 1874 році Ірландська королівська поліція були ударними підрозділами поліцейських формувань. Так, на кінець ХІХ століття в Лондонській поліції служила одна третина усіх поліцейських країни.

Особливий Постійний комітет з представників судових органів і ради графства призначав головного констебля графства. Головний констебль набирав поліцейський персонал і керував ним. У містах, що мали власну поліцію, її начальник призначався міською радою. Нагляд за полісменами здійснював Комітет громадської безпеки.

Місцеві поліцейські сили Великобританії формально були автономні. Однак насправді вони завжди діяли під контролем міністерства внутрішніх справ, яке видавало обов'язкові відомчі правила та інструкції, а також визначало суми, необхідні на утримання місцевої поліції.

Складна судова система Англії в 1873-1876 роках також зазнала реформування.

Верховною судовою інстанцією Великобританії залишалася палата лордів. У 1876 році Актом про апеляційну юрисдикцію був заснований інститут апеляційних лордів. Два апеляційних лорди повинні були засідати в палаті лордів, коли вона виконувала роль судового органу. Призначалися вони довічно.

Актами, прийнятими в 1873-1875 роках, була піддана реорганізації судова система Англії. Так, три головних суди "загального права", а також Суд канцлера. Суд за заповітами. Суд за розлученнями. Суд адміралтейства. Суд казначейської палати і Апеляційний суд канцлера були скасовані. У 1875 році створився новий Верховний суд Великобританії, який складався з двох частин: Високого суду та Апеляційного суду в цивільних справах. У свою чергу. Високий суд мав такі відділення:

- 1) суд королівської лави;
- 2) суд канцлера;
- 3) суд загальних тяжб;
- 4) суд палати шахової дошки;

5) суд у справах адміралтейства, заповітах, розлученнях. У 1881 році пройшла чергова реорганізація. У Високому суді було залишено лише три відділення: суд королівської лави, суд канцлера і суд у справах адміралтейства.

Лорд - головний суддя, призначався короною за поданням прем'єр-міністра, інші судді вищих судів затверджувалися монархом за рекомендацією лорда-канцлера.

На початку ХХ ст. основна боротьба між лібералами і консерваторами розгорнулася навколо питання про митні тарифи. Консерватори, що були тісно пов'язані з важкою індустрією, вимагали встановлення протекційного мита для захисту їх продукції від конкуренції з боку Німеччини. Крім того, введення тарифів підвищило б (на вигоду лендлордів) ціни на сільськогосподарську продукцію.

Представники інших галузей промисловості, особливо тих, що працювали на експорт (наприклад, текстильної), були зацікавлені у збереженні вільної торгівлі. Особливістю британської економіки була нестача вітчизняної промислової сировини і продовольства для населення. Введення протекціоністського мита спричинило б занепад більшості галузей англійської промисловості. Зберегти вільну торгівлю треба було ще й тому, що від цього залежали низькі ціни на споживчі товари.

Конфлікт між консерваторами й лібералами виник також навколо питання про пенсії. Особливо гострими були ці розбіжності в 1910р. після того, як палата общин прийняла новий бюджет. Верхня палата, що була під контролем консерваторів, майже одностайно відкинула його. Небачене в історії Англії відхилення палатою перів бюджету ліберали тлумачили як боротьбу лордів проти народу.

Опір консерваторів став приводом для ліберального кабінету міністрів, щоб підготувати парламентський білль, який істотно обмежував конституційні права верхньої палати.

Акт про парламент 1911 р. встановлював, що коли фінансовий білль, який прийняла палата общин і надісланий принаймні за місяць до закінчення сесії до верхньої палати, не буде прийнятий нею без поправок протягом місяця, то він стає законом після затвердження його короною, навіть якщо палата перів не дасть на це згоди. На спікера палати общин покладался обов'язок посвідчувати, що зазначений законопроект є фінансовим.

Права палати лордів були урізані й у питаннях законодавства за фінансовими публічними біллями. Так, якщо протягом трьох років послідовних сесій парламенту (не обов'язково однієї і тієї ж легіслатури) законопроект, який приймала палата общин, заперечувався палатою перів, його все одно заносили до книги статутів Великобританії. Однак для цього потрібно було, щоб між другим читанням білля під час першої сесії і третім його читанням на третій сесії минуло два роки. Отже, верхня палата могла тільки затягнути на два роки прийняття неугодного для неї закону, а не відхилити його.

6.4. Основні джерела і риси права. Англосаксонська система права та її вплив на право інших країн

Буржуазне право виникає разом із становленням буржуазної" держави і розвивається як логічне і пряме продовження існуючих раніше систем рабовласницького й феодального права. Відкидалися лише ті частини попереднього права, які ставали на перешкоді економічним і політичним інтересам буржуазії. Ступінь правонаступництва буржуазного і дореволюційного права (римського, звичаєвого, міського і т. д.) був різним в окремих країнах, але ніде старі правові системи не були знищені повністю. Якась їх частина увійшла до буржуазного права, трансформувалась у його норми.

На момент свого зародження буржуазне право мало прогресивне значення, означало великий прогрес в історії людства. Воно юридичне закріплювало зміну феодальних відносин більш передовими на той час - буржуазними. Утвердження права буржуазного типу супроводжувалося ліквідацією середньовічних обмежень, скасуванням станових привілеїв, феодальної залежності селянства, цехової організації та ін. Відкидаючи феодальний партикуляризм, буржуазне право народжувалося в усіх країнах у вигляді національних правових систем.

Центральне місце в буржуазних правових системах було відведено особі, а тому права людини проголошувалися як невідчужувані та священні. А серед принципів буржуазного права дуже важливу роль відігравала рівність, бо юридична рівність ставала однією з основних умов функціонування самої капіталістичної системи господарства.

Не менш важливим принципом буржуазного права є свобода як складова частина і похідна свободи підприємництва, свободи торгівлі свободи конкуренції і т. д., а також свободи політичної.

Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона потребувала стабільності. Тому ще одним основним принципом буржуазного права, пов'язаним не тільки із сферою здійснення політичних і особистих прав громадян, але і сферою економічного обороту, був принцип законності.

Процес виникнення буржуазного права, форми його утворення також визначалися характером і особливостями буржуазних революцій. Звідси і певна своєрідність виникнення і розвитку буржуазного права в окремих країнах, а також різний ступінь правонаступництва. Темп" оновлення і перебудови правової системи багато в чому залежали і від конкретних історичних умов різних країн, і від характеру буржуазних революцій. Там, де конфлікт між інтересами буржуазії і феодальним правом" набував найбільш гострих форм, де в боротьбу з відживаючим феодальним правопорядком активно включалися народні маси, зміна середньовічної правової системи буржуазним правом відбувалася шляхом докорінного зламу старого феодального й натомість утвердженням нового буржуазного права. Там, де революція не привела безпосередньо до політичного панування буржуазії, де буржуазія

йшла до влади довгим шляхом - через компроміси з земельними власниками, народження буржуазного права відбувалося через пристосування старих феодальних інститутів до нових суспільних відносин, і буржуазне право тривалий час зберігало елементи дореволюційної правової системи.

Найбільш послідовно ці відмінності можна простежити за двома різними за характером революціями загальноєвропейського масштабу - англійською і французькою, що й визначило становлення двох різних правових систем: континентальної та англосаксонської. Завдяки тому значенню, яке мали Англія і Франція, ці системи буржуазного права набули міжнародного характеру.

Той факт, що англійська буржуазна революція ґрунтувалась і розвивалась в умовах компромісу буржуазії і нового дворянства, а тому і не була такою радикальною, як у Франції, позначився на процесі виникнення буржуазного права в Англії.

Головною особливістю англійського буржуазного права було те, що компроміс між великими землевласниками й капіталістами проявився у наступності судових прецедентів, у збереженні феодальних правових форм. А це призвело до того, що старе феодальне право не було одразу знищене. Розвиток відбувався інакше - у напрямі пристосування старого феодального права до нових буржуазних умов. Отже, проявилася та сама закономірність, що і в розвитку буржуазного державного ладу.

Це пристосування старого феодального права до нових буржуазних виробничих відносин виявилось в тому, що стара феодальна правова форма зберігалась, але наповнювалась новим буржуазним змістом. Тому в Англії стало можливим залишити значну частину форм старого феодального права, вкладаючи в них буржуазний зміст, і навіть прямо вводити буржуазне значення під феодальне найменування.

Звідси архаїчність ряду інститутів англійського буржуазного права, своєрідна термінологія, наявність таких інститутів, яких немає у правових системах інших держав.

Своєрідність англійського буржуазного права полягає і в тому, що значна частина його інститутів сформульована не законами, а судовими рішеннями - прецедентами. Збереження судових прецедентів, феодальних юридичних форм, величезна роль судової практики, що користується звичаєм як джерелом права, а також нормативними актами різних епох, - усе це надавало англійському буржуазному праву консервативного характеру, що проявлявся у формалізмі й рутинності.

Як наслідок, англійське право й досі залишається не кодифікованим, тобто тут не існує зводу діючих норм. Не знає англійське буржуазне право розподілу на публічне та приватне. Його джерела дуже складні (загальне право, право справедливості і статутне право), що створює серйозні труднощі в застосуванні.

В основі загального права, як і у феодальний період, лежав судовий прецедент. До того ж, звернення до прецеденту не залежало від часу його виникнення. Звідси значний формалізм загального права і особлива роль судді з широкими повноваженнями судового тлумачення та застосування правових норм.

Консерватизм загального права не завжди задовольняв буржуазію. Часто в судовій практиці конкретні справи вирішувалися всупереч нормам загального права, з погляду доцільності. Це завдання почала розв'язувати особлива система "судів справедливості". Саме суди справедливості і створили ті інститути права, що найдужче сприяли розвиткові буржуазних відносин.

На кінець XIX століття остаточно завершується процес формування правової системи на буржуазній основі. Важливу роль у цьому відіграла судова реформа 1873-1875 років, яка призвела до об'єднання загальної системи королівських судів із судом лорда-канцлера - судом справедливості - в єдиний Високий суд, який міг рівнозначно застосовувати норми як загального права, так і права справедливості. Тепер суддям надавалася можливість користуватися будь-якими прецедентами. У разі розбіжності перевага віддавалася нормам права справедливості. Так у буржуазній Англії склалося єдине прецедентне право.

Парламентський акт 1854 року остаточно сформував англійську доктрину судового прецеденту й офіційно визнав обов'язковість прецедентів. Для їх застосування були встановлені спеціальні правила:

- 1) рішення вищих судів Англії (палати лордів, Високого суду, апеляційного) обов'язкові як для нижчих судів, так і для них самих;
- 2) вищі суди, не зв'язані рішеннями нижчих судів;
- 3) суддям однієї інстанції рекомендується не приймати істотно розбіжних рішень;
- 4) обов'язкова лише та частина судового рішення, яка містить його обґрунтування.

Статутне право базувалося на законі, на парламентських актах, його роль згодом зростала, приймалася все більша кількість парламентських актів, які встановлювали норми права. Характерно, що вважалися діючими статuti, видані ще у феодальний період. Тому статутне право Англії становить величезну кількість парламентських актів, які збиралися протягом майже п'яти століть. Так, починаючи з правління Едуарда IV (1461-1483 рр.) до 1884 року було видано 14408 тільки парламентських законів.

Усе це призвело до необхідності провадити певну модернізацію англійського статутного права. Було проведено після виборчих реформ часткову реформу кримінального права, у ході якої було об'єднано (консолідовано) триста старих статутів у чотири закони. На кінець XIX століття консолідовані акти почали з'являтися досить часто. Розвиток буржуазного суспільства обумовив проведення спеціальних кодифікаційних робіт у межах окремих інститутів цивільного права. Так з'явилися Акт про товариства 1890 року.

Акт про продаж товарів тощо. Але в цілому англійське право залишалося не кодифікованим. Офіційні публікації збірок статутів в Англії, які з'явилися на початку ХІХ століття, - "Статути королівства" у дев'яти томах, "Переглянуті статути", - не призвели до суттєвої систематизації англійського буржуазного права.

Цивільне право. Незважаючи на таку своєрідність, англійське право втілює в собі загальні принципи, властиві всім буржуазним правовим системам. Так, з початку свого існування воно також було покликане встановити принцип необмеженої приватної власності. Але відбувалося це не так чітко, як, наприклад, у Франції.

Щодо рухомого майна, капіталістична приватна власність з широкою свободою розпорядження закріплюється досить рано. Парламентські акти періоду революції про промисловість відкривали широкий шлях для розвитку буржуазних виробничих відносин, ліквідовували феодальні обмеження підприємницької діяльності і торгівлі.

Що ж до земельної власності, то тут вплив старої феодальної форми був значно сильнішим. Установлення буржуазних основ у праві поземельної власності проходило значно повільніше й не так послідовно.

Закони, прийняті в період революції, забезпечували передусім перетворення феодального права земельної власності на буржуазне. Так, ордонанс від 24 лютого 1646 року, що передбачав скасування всієї системи феодальної опіки в землеволодінні, скасував усі зобов'язання, які обмежували лицарські володіння, оголошував їх вільною приватною власністю. Крім того. Довгий парламент прийняв акти про секуляризацію і продаж церковного нерухомого майна (1646 р.), конфіскацію і продаж маєтків прихильників короля (1642 р.), продаж нерухомого майна, що належало короні (1649 р.). Умови продажу були такими, що ці землі діставалися буржуазії і новому дворянству.

Таким чином, земельні перетворення англійської революції були здійснені виключно в інтересах буржуазії і джентрі, вони сприяли зосередженню землі в руках представників цих класів. А земельне володіння переважної більшості англійського селянства - копігольд, що ґрунтувалося на феодальному праві, втрачало будь-яку юридичну основу і захист.

Отже, єдиного інституту власності на землю в цей час створено не було. У цивільному праві Англії, як і раніше, визнавалися такі форми обмеженої земельної власності, як фрігольд - вільне володіння та копігольд - володіння із тривалим збереженням деяких повинностей. Існувала так звана урізана власність, за якою землю можна було передати в спадок, але не можна було продати. Було й довічне користування, коли після смерті володаря нерухоме майно поверталось первісному власнику. Більшість великих маєтків належала їх власникам на праві майорату.

Навіть у ХІХ столітті, коли цивільне право Англії в цілому мало вже цілком буржуазний характер, зберігався середньовічний поділ власності на

"реальну" і "особисту", що було обумовлено різними формами, позовів з метою їх захисту. Так, реальними позовами захищалася земля, родова нерухомість і титули. Розпорядження реальною власністю було обмежене певними формальностями. Особистою власністю можна було розпоряджатися вільно.

У XVIII-XIX століттях великого поширення в Англії набула довірча власність (траст), відома ще феодальному праву. Траст став гнучкою формою захисту різноманітних власницьких та інших підприємницьких інтересів. За трастом відбувається немов би розподіл власності між первинним власником майна, який засновує траст, і довірчим власником, або управляючим, який розпоряджається майном як своїм, так і особи, на користь якої довірча власність була заснована. У 1893 році законом траст був визнаний універсальним інститутом: його можна було засновувати з будь-якою метою. Інститут трасту наприкінці XIX століття широко використовувався для організації інвестиційних банків, для об'єднання капіталістичних компаній з метою встановлення монополій.

Англійська буржуазія вимагала закріплення в праві "свободи договору", рівності сторін у договірних відносинах. У праві зобов'язань в Англії роль закону була більш важливою. Законодавчі акти про угоди з нерухомим майном, про векселі, про купівлю-продаж, про товариства регулювали цю дуже важливу для розвитку буржуазних відносин сферу. Але і тут давалася ознака своєрідності англійського правового розвитку. Так, принцип свободи договору закріпився передусім у судових рішеннях, де говорилося про те, що не можна обмежувати свободу договору". У формі судового прецеденту закріпився в англійському праві і принцип обов'язкового виконання договору, або "непорушності виконання зобов'язань". У XIX столітті була скасована особиста відповідальність боржника за невиконання зобов'язання шляхом ув'язнення його в боргову тюрму. Розвиваються нові види договірних зв'язків: договір публічного перевезення вантажу і пасажирів, договір страхування та інші.

Своєрідність англійського права власності на землю обумовила поширення земельної оренди: довгострокової і короткострокової. Перший вид оренди практикувався при здачі землі під будівлі. Термін такої роду оренди не перевищував дев'яноста дев'яти років. Після цього будинки та споруди, збудовані на орендованій землі, ставали власністю її господаря. При короткостроковій оренді землю зазвичай здавали фермерам строком на один рік. "Рівність сторін" тут була чисто формальною. Лендлорд, закінчуючи строк, мав можливість укласти договір знов або розірвати його. А це значило, що умови договору оренди землі диктував землевласник.

Показово, ще англійське законодавство про акціонерні товариства йшло попереду французького. Після буржуазної революції в Англії поряд із торговими компаніями почали виникати численні акціонерні товариства. Випуск акцій давав можливість збирати величезні суми грошей, відкривав для англійської буржуазії нове джерело збагачення.

Правова основа існування акціонерних компаній була створена шляхом пристосування напівфеодального інституту довірчої власності. Однак надалі стало потрібним і законодавче регулювання їхньої діяльності.

Біржові махінації, спекуляція і обман, якими супроводжувалася діяльність акціонерних компаній, змусили англійський парламент у 1720 році прийняти закон, що забороняв їх утворення без попереднього дозволу уряду. Але незабаром акціонерні компанії дістають повне визнання. Закон 1844 року розглядав компанію як юридичну особу й вимагав її обов'язкової реєстрації та опублікування найважливіших даних про її діяльність. Надалі був установлений принцип обмеженої відповідальності акціонерів у межах суми акцій, що їм належать; були також визначені правила ліквідації акціонерних компаній. Нарешті парламентський акт 1862 року об'єднав усе законодавство про акціонерні компанії.

Законодавство 1844-1867 років про акціонерні компанії сприяло концентрації і централізації капіталу в Англії, дозволяло організаторам компанії грати на підвищенні та пониженні курсу акцій, привласнювати собі кошти держателів цінних паперів, що розорялися. Певні спроби англійського парламенту стримати ці процеси, ввести обмеження для маніпуляцій з цінними паперами не мали успіху.

Дуже сильною була стара феодальна форма в сімейному і спадковому праві буржуазної Англії. Громадянський шлюб, наприклад, було введено тільки у 1836 році. Але і після того дозволявся церковний шлюб. В обох випадках чоловік мав верховенство у сім'ї, управляв і розпоряджався сімейним майном (заміжня жінка дістала право і розпорядження своїм майном лише в 1882 р.). У 1857 році в Англії нарешті було узаконено розірвання шлюбу шляхом розлучення.

У спадковому праві з часів революції установився, на відміну від Франції, принцип абсолютної свободи заповіту. Це правило поширювалося на всі види спадкового майна. При спадкоємстві за законом земельна власність переходила за принципом майорату до найближчого родича (зазвичай старшого сина). Усе інше майно переходило у спадок так само, як і за континентальним правом.

Кримінальне право. В основі кримінального права буржуазної Англії лежало загальне право і статутне. Спроби кодифікації виявилися безрезультатними. У період революції змінювався лише зміст окремих видів злочинів. Так, у 1648 році державною зрадою став визнаватися будь-який замах на "форму правління у вигляді республіки" або на палату общин як на верховну владу народу, за часів протекторату Кромвеля - діяння, спрямоване проти особи і прав лорда-протектора.

Земельна аристократія і велика торгова буржуазія, які панували по виборчої реформи 1832 року, цілком задовольнялися кримінально-правовими нормами, які брали свій початок ще у феодалізмі. Зберігалася тричленна структура кваліфікації злочинів, що склалася ще в епоху середньовіччя:

тризн (зрада), фелонія (тяжкий кримінальний злочин), місдімінор (інші, головним чином, дрібні злочини). Ця традиційна схема лише поповнилася в XVIII столітті новими видами злочинів. Особливо зросла кількість вчинків, які кваліфікувалися як фелонія і каралися стратою. На кінець революції (1660 р.) в Англії було близько п'ятдесяти видів злочинів, що каралися смертною карою, а до початку XIX століття до них додалося ще близько ста п'ятдесяти.

Чинність норм феодального права зумовлювала особливу жорстокість покарання навіть за незначні злочини. Англійське кримінальне право було найсуворішим в Європі. У XVIII столітті смертна кара установлюється за навмисне поранення худоби, за порубку садових дерев, за підпал посівів. До смертної кари присуджувалися за посилення листа з фіктивним підписом з метою вимагання грошей, за дрібну крадіжку грошей (більше одного шилінга) тощо. У цей час в Англії не тільки зберігалися жорстокі, чисто середньовічні міри покарання, але вводилися нові засоби залякування. Широко застосовувалися і такі покарання, як виставляння біля ганебного стовпа, шмагання батогом, конфіскація майна, штрафи і т. д.

Тільки з 1816 року починається скасування варварських видів покарання. У 1823-1827 роках уряд провів серію актів, які скорочували застосування смертної кари. З 1826 до 1861 року в Англії кількість злочинів, що каралися стратою, зменшилася з двохсот до чотирьох. За актом 1848 року навіть у разі "ведення війни проти короля в його королівстві" призначалася не кара на смерть, а довічне ув'язнення. У 1870 році була скасована конфіскація майна злочинця, засудженого за фелонію. Через це різниця в покараннях за фелонію і місдімінор фактично зникла.

Відсутність кодифікації, чинність багатьох феодальних законів надавали нормам англійського кримінального права консервативного характеру. Однак прецедентна система загального права була допустимою і легко пристосовувалася до нових буржуазних умов. Невизначеність правових норм, свобода тлумачення стала зручним знаряддям у руках суддів для захисту буржуазних інтересів.

Наявність великої кількості статутів, які були видані в різний час і часто суперечили один одному, викликала серйозні труднощі при їх застосуванні. У зв'язку з цим парламент пішов шляхом видання "консолідованих" актів відносно окремих видів злочинів (про крадіжки, підробку документів, злочини проти особи тощо).

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. У чому полягає відмінність капіталіста від феодала, а найманого працівника від селянина?
2. Які духовні процеси супроводжували буржуазні революції? Як це відбилося на правосвідомості?
3. Чим відрізняється другий етап розвитку капіталізму від першого?

4. Що сприяло розвитку капіталізму в Англії?
5. На які вади державного управління вказувала опозиція?
6. З яких соціально-політичних груп склалися антикоролівські сили під час революції?
7. Які причини формування та яка сутність протекторату Кромвеля?
8. Що означала реставрація монархії?
9. Які гарантії прав особи давав “Хабеас корпус акт”?
10. Через які державно-правові інститути встановлювалося, що “король не може робити зла”?
11. Якими шляхами відбувалося реформування виборчої системи в Англії XIX ст.?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. -с.163-182, 243-268
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків., 1999. - с.152-214
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.305-348
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.125-145
5. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К., 1995. - с. 51-62.
6. Краткая всемирная история. Кн. 1. – М., 1967. – с. 192-213.
7. Мортон А. Л. История Англии. – М., 1950

ЛЕКЦІЯ 7. ДЕРЖАВА І ПРАВО СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (XVII – XIX СТ.).

План

- 7.1. Економічне і політичне становище північноамериканських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р.
- 7.2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Білль про права 1791 року.
- 7.3. Причини та хід громадянської війни 1861 – 1865 рр. Другий цикл поправок до конституції. Реконструкція півдня.
- 7.4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття.

7.1. Економічне і політичне становище північноамериканських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р.

Східне узбережжя Північної Америки європейці почали освоювати в кінці XV ст. У 1496 році король Генріх VII видав привілегию венеціанцю Йогану Кабо на плавання і освоєння земель від північних островів до Флориди при умові виплати 1/5 одержаних прибутків короні. Поселення були випадкові й не формували стабільного нового суспільства. Перша постійна англійська колонія в Північній Америці була заснована в 1585 р. (на честь королеви названа Вірджинією). Але з різних причин до початку XVII ст. англійські поселення в Америці припинили своє існування.

Новий етап освоєння Північної Америки розпочався у першій половині XVII ст. У цей час були засновані поселення, які сформували майбутнє американське суспільство, склались державно-політичні традиції, що стало передумовою майбутнього самовизначення. Традиції ці дещо розрізнялись у різних колоніях, залежно від умов їх утворення.

Залежно від того, кому належало верховенство влади, колонії ділилися в середині XVII ст. на три групи: коронні, які перебували під управлінням королівських чиновників (південні); приватновласницькі - вважалися власністю окремих осіб (Пенсільванія, Делавер, Мериленд); колонії, які користувалися самоврядуванням на підставі королівських хартій (Коннектикут, Род-Айленд). На чолі колоній стояли губернатори, які призначалися королем чи власниками колоній або обиралися всім населенням. В усіх колоніях були представницькі органи, які мали право видавати закони, встановлювати податки. Проте губернатори могли накладати вето на законопроекти, прийняті зборами.

У результаті високого майнового цензу виборчими правами користувалися від 2 до 10 % населення.

У північних колоніях панівне становище в сільськогосподарському виробництві займало вільне, середнє і дрібне фермерство. У південних - велике плантаційне сільське господарство ґрунтувалося на праці білих і рабів. Перші негри були завезені в Північну Америку з Африки на початку XVII ст., а до кінця XVII ст. праця негрів витиснула працю закабалених білих (на початку війни за незалежність з 2,5 млн. населення колоній 500 тисяч були рабами-неграми). У південних і центральних колоніях велике землеволодіння регулювалося нормами феодального права про невідчужуваність маєтку, майорату тощо. Проте феодализм як економічна система в англійських колоніях не прижився. Не останню роль у цьому відіграв достаток "вільних земель", що дозволяло незаможним колоністам йти від феодальних землевласників і на Захід, витісняючи при цьому корінних жителів - індіців.

Натхненні ідеалами "природного права" переселенці, опинившись ізольованими від усього іншого світу, почали самі створювати закони, за якими збиралися жити. Уже на кораблі "Травнева квітка", яким відплили емігранти

в Америку (1620 р.), була укладена угода про об'єднання колоністів у єдину общину, спільно вироблялися закони. Ця угода стала джерелом особливої традиції американської державності: новий народ погоджувався вважати себе єдиною общиною, що управляється на основі народовладдя і "праведної справедливості". "Цим актом об'єднуємося ми в одне політичне і громадське тіло для підтримання порядку серед нас і досягнення передбачуваної мети. У силу цього акта ми встановимо ті справедливі та праведні закони, ті порядки, правила й конституції, призначимо ту владу, яку будемо вважати потрібною й корисною для загального блага колоній". Так поводитися колоністи й пізніше. Поселення утворювали політичні спілки. Уряд Англії скріплював їх Хартіями. Так виникали колонії.

На республіканській за духом Півночі дістали широкого розвитку органи самоврядування, які найчастіше збиралися в церковному приході. Уповноважені від міст і селищ складали щось на зразок парламенту колоній, який обирав губернатора.

На Півдні (наприклад, у найстарішій з колоній - Вірджинії) панували монархічні переконання. Губернатор тут призначався королем, існували дві палати парламенту, панувала англійська церква.

Думка про об'єднання колоній у єдину федерацію виникла ще в середині XVIII ст. Об'єднання диктувалося спільністю інтересів колоній як у тому, що стосувалося торгівлі, так і в тому, що пов'язувалося зі спільним захистом колоній від Франції. Перший проект федерації був вироблений знаменитим Франкліном у 1748 році. Але уряд Англії відхилив його: він хотів бачити колонії розрізненими, щоб легше їх було експлуатувати.

Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна й торгівельно-фінансова політика Англії в першій половині XVIII ст. Вона була спрямована на те, щоб стримати промисловий розвиток колоній, перетворити їх у сировинний придаток метрополії, усунути невігідну конкуренцію дешевих американських товарів.

На початку XVIII ст. англійський парламент ввів ряд заборон під приводом того, що розвиток мануфактур в Америці зменшує їх залежність від метрополії. Була встановлена заборона на вивіз із колоній залізних виробів, введені податки на цукор, патоку. Постанови про податки і мито, як правило, у колоніях не виконувались, бо фінансова адміністрація підкорялась місцевій владі. Але з 1760 року губернатори більшості колоній стали одержувати накази про суворе виконання податкових постанов, для чого їм дозволялось проводити обшуки будинків у пошуках контрабандних товарів. Посиленню опозиції щодо Англії сприяло й успішне для Англії закінчення війни з Францією за Канаду й об'єднання там колоній під єдиною владою британської корони (1760 р.). Заключним приводом відкритого протистояння став введений англійським парламентом у лютому 1765 року закон про гербовий збір на більшість товарів побутового споживання, які привозились в Амери-

ку. Законодавча асамблея Віргінії прийняла резолюцію про невідкорення закону. Рішення віргінців стало сигналом до загального протесту в колоніях. У результаті об'єднаного руху колоній більшість податкових законів були відмінені. Але англійська влада стала застосовувати нові форми тиску. Було введено розквартирування англійських військ у будинках громадян, організовані самостійні митниці в колоніях.

Це спровокувало ще більш гострий конфлікт. Палата общин стала вимагати суду над політичними лідерами колоністів - "підмовниками".

У відповідь у колоніях було прийнято нове положення про губернаторів, згідно з яким вони надалі знаходились на утриманні колоністів, тим самим виконавча влада ставала незалежною.

Остаточний розрив колоній з Англією був спровокований прийнятим у травні 1773 р. "чайним законом"; який надав Ост-Індській компанії привілею на безмитну торгівлю чаєм в Америці. Це зачіпало інтереси колоністських торговців і багаточисельних контрабандистів. Боротьба проти ввозу чаю вилилась у знамените Бостонське чаювання (грудень 1773 р.), коли під керівництвом створеного в Бостоні комітету колоністів вантаж чаю був викинутий в океан. У відповідь англійський парламент видав серію "репресивних актів" (березень 1774 р.), згідно з якими порт оголошувався закритим, Масачусетс позбавлявся колоніальної хартії.

За ініціативою найбільш політично-активних штатів - Масачусетса і Віргінії - був оголошений розрив торговельних відносин з Англією, а потім, для організації спільної боротьби, були скликані представники на загальний конгрес колоній.

Перший континентальний конгрес у Філадельфії (5 вересня-26 жовтня 1774 р.) зібрав 56 представників від 12 колоній, крім Джорджії. Конгрес засудив англійську політику й висунув ідею про державне самовизначення, але поки ще тільки на основі прав "англійських громадян". Не розриваючи відносин з короною, Конгрес звернувся з петицією про визнання за американськими колоніями їх статусу і прав.

Рішення Конгресу стимулювали громадську непокору в колоніях. У зв'язку з партійними протиріччями в британському парламенті палата общин вибрала різко опозиційну лінію поведінки щодо колоній. На основі резолюцій Конгресу в окремих колоніях відбулися перевибори до законодавчих зборів, у результаті яких більшість склали прихильники відкритого розриву і навіть війни з метрополією. Особливу роль відіграли Віргінські збори, у яких видатний громадський діяч і літератора П. Генрі відкрито проголосив стан війни з метрополією. У лютому 1775 р. розпочалося формування конституційної армії колоній.

19 квітня 1775 р. у відповідь на спробу англійського командування захопити склад зброї, створений колоністами в Конкорді поблизу Бостона, місцеве населення розгромило англійський загін. Відсіч англійським військам з боку народних організацій, подібно до штурму Бастилії 14 липня 1789 р. у Франції, спричинила початок американської революції.

Десятого травня 1775 року у Філадельфії зібрався Другий континентальний конгрес, який, з огляду на обставини, що склалися, відіграв роль першого центрального уряду. Саме цей Конгрес вимушений був розглядати і вирішувати важливі соціально-політичні питання. Успішній боротьбі проти Англії заважала роз'єднаність повстанських загонів та відсутність централізованого керівництва, то ж першочерговим завданням було створення регулярної армії. Своім рішенням від 15 червня 1775 року Конгрес затвердив утворення єдиної революційної армії на чолі з Дж. Вашингтоном - армії, що відстоювала інтереси всіх колоній. Велике значення мала й наступна робота Конгресу щодо забезпечення армії зброєю, обмундируванням, продуктами харчування. Ще одним важливим напрямом його діяльності була фінансова політика, зокрема введення своєї американської валюти. Займався Конгрес і питаннями зовнішньої торгівлі.

Колонії підтримували діяльність Конгресу, одержували від нього допомогу й різного роду вказівки. У травні 1776 року Конгрес прийняв постанову, у якій рекомендував колоніям розірвати зв'язки з Англією. Колонії відгукнулися на цей заклик. Вони проголосили себе незалежними державами - штатами.

Збройна боротьба з Англією вже на першому етапі революції тісно перепліталася з боротьбою проти внутрішньої реакції, з прихильниками британського панування - лоялістами. Коли останні перейшли до збройних виступів. Конгрес доручив 2 січня 1776 року нагляд за ними місцевим органам влади. Велику допомогу надали комітети безпеки. Вони брали участь у комплектуванні армії, провадили арешти підозрілих, активно боролися проти лоялістів. Революція розвивалася за висхідною, і її вершиною стало прийняття Конгресом Декларації незалежності.

Хоч збройна боротьба проти Англії вже велася, буржуазія і плантатори, що стояли на чолі революції, довгий час не наважувалися на відкритий розрив державних зв'язків з метрополією. Тільки під тиском народних мас Другий континентальний конгрес проголосив незалежність колоній.

У червні 1776 року представник Віргінії в Континентальному конгресі Р. Лі вніс на його розгляд резолюцію. "Об'єднані колонії, - було сказано в ній, - по праву повинні бути і є вільними й незалежними штатами, вони звільняють себе від будь-яких зобов'язань перед британською короною. Усі політичні зв'язки між ними і Великобританією повинні бути і є повністю знищеними". Однак багато хто з членів Конгресу вважав, що недостатньо простої констатації відділення від метрополії. Вони визнавали за необхідне дати в окремому документі розгорнуте обґрунтування мотивів такого розриву. Для розробки проекту такої декларації Конгрес утворив комісію з п'яти членів.

За дорученням комісії текст Декларації незалежності був написаний делегатом від Віргінії, відомим буржуазним демократом Т. Джефферсоном. Другого липня 1776 року Другий континентальний конгрес прийняв резо-

люцію Р. Лі, а четвертого липня 1776 року - Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки.

Декларація незалежності стверджувала: усі люди створені рівними, усі вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, серед яких - життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав устанавлюються уряди. І коли будь-яка форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та встановити новий уряд.

"Звичайно, обережність, - було сказано в Декларації, - радить не змінювати уряду з неважливих або тимчасових причин". Але коли довга низка зловживань розкриває намір віддати народ під владу необмеженого деспотизму, то народ "не тільки має право, а й зобов'язаний скинути такий уряд". Саме таким і було правління короля Великобританії. На доказ даного висновку Декларація перелічувала всі зловживання і кривди, вчинені королем та урядом Великобританії щодо колоній (відмова затвердити корисні для колоній закони, свавільний розпуск законодавчих органів, податковий тягар, заборона переселення емігрантів, розквартирування війська без згоди колоністів, скасування суду присяжних тощо), які давали останнім підставу для розриву державних зв'язків з Англією.

Декларація незалежності від імені і за уповноваженням народ проголошувала: "...колонії є і по праву повинні бути вільними й незалежними Штатами. З цього часу вони звільняються від усякого підданства британській короні й будь-який політичний зв'язок між ними і британською державою зовсім розривається". Колонії проголошували своє право на суверенітет, право оголошувати війну й укласти мир, вступати в міжнародні зв'язки, здійснювати всі ті права, які має незалежна держава.

Декларацію незалежності зустріли з величезним ентузіазмом. Вона водночас виражала класові інтереси буржуазії і плантаторів, тому в ній не обумовлювалися права корінного населення Америки - індіанців. Усупереч проголошеним у Декларації принципам, з її проекту був викреслений пункт, що засуджував рабство й торгівлю рабами як "жорстоку війну проти самої природи людства". І все-таки проголошені в Декларації ідея рівності людей, право народу на революцію і утворення нового уряду мали величезне прогресивне значення. З прийняттям Декларації незалежності завершився перший етап американської революції і розпочався другий - формування нової держави й перемоги над її супротивниками.

7.2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Білль про права 1791 року

Після проголошення незалежності колонії продовжували вести тяжку й напружену боротьбу проти Англії. В армії Вашингтона відчувалася нестача продовольства, зброї.

Але американський народ стійко долав труднощі та злигодні, мужньо бився з британськими військами, значну частину яких становили найманці:

для боротьби з американськими патріотами Англія найняла в правителів дрібних німецьких князівств близько тридцяти тисяч солдатів.

На другому етапі стає особливо помітним, що війна за незалежність за характером, основними завданнями та рушійними силами була буржуазною революцією. Про це свідчили проведені в цей час аграрні зміни, які мали на меті ліквідацію багатьох істотних елементів феодалізму. Так було знищено феодальне землеволодіння корони, за рекомендацією Конгресу 1777 року конфісковані маєтки майже тридцяти тисяч лоялістів. Фермери й орендарі, не чекаючи рішення Конгресу, самочинно припиняли сплату фіксованої ренти. Рішуче було покінчено і з такими атрибутами феодалізму, як майорат і невідчужуваність землі.

Другий етап революції ознаменувався і тим, що в цей час було зроблено перший крок до об'єднання колоній.

Декларація незалежності проголосила виникнення суверенних Сполучених Штатів Америки. Але це проголошення необхідно було підкріпити реальним утворенням і оформленням єдиної союзної держави.

Існувала пекуча потреба - економічна і воєнна - об'єднати штати, заснувати центральні органи влади. Але процес утворення союзної держави розвивався повільно й несміливо. Штати намагалися зберегти Щойно здобуту незалежність, при обговоренні компетенції і функцій союзних органів бажали максимально обмежити їх права. Виявилися розбіжності й недовір'я між південними й північними штатами. Через те процес розробки конституції затягнувся, а саме об'єднання набрало своєрідної форми у вигляді конфедерації.

Одночасно з утворенням комісії для розробки проекту Декларації незалежності була сформована ще одна комісія для розробки конституції об'єднаних колоній. Уже 21 липня 1776 року Б. Франклін представив Конгресу проект під назвою "Статті конфедерації і вічної унії", за яким колонії мали утворити "постійний союз дружби" з центральними органами влади, але при збереженні повної внутрішньої автономії штатів. Цей союз мав називатися "Об'єднані колонії Північної Америки".

Проект Б. Франкліна було покладено в основу роботи спеціального комітету, до складу якого ввійшли делегати від дванадцяти штатів. Опрацьований комітетом проект був представлений Конгресу, і після багаторазового обговорення його ухвалили у листопаді 1777 року і передали на обговорення та схвалення законодавчих органів штатів. Остаточо він набув чинності 1 березня 1781 року у вигляді першої конституції Сполучених Штатів Америки під назвою "Статті конфедерації і вічного союзу".

Було створено союз тринадцяти штатів у формі конфедерації. Штати вступали "у міцний дружний союз... для спільного захисту, для забезпечення своїх вольностей, для взаємної і загальної користі, беручи на себе обов'язок допомагати один одному проти всякого насильства або проти всяких нападів" (ст. 3). За цією конституцією "кожний штат зберігав свій суверенітет,

свободу і незалежність, так само, як і усю владу, всю юрисдикцію і права, не передані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на Конгрес".

Верховним органом влади в конфедерації вважався однопалатний Конгрес, члени якого - по два - сім делегатів від кожного штату - обиралися законодавчими органами штатів. Кожний штат, незважаючи на кількість делегатів, мав у Конгресі один голос. Цим забезпечувався принцип рівності між членами конфедерації.

До виняткових прав Конгресу належали оголошення війни і дозвіл ні морське каперство, укладення міжнародних договорів, призначення прийом послів. Крім того, Конгрес установлював правила карбування монет, регулював поштовий зв'язок, створював сухопутні й морські військові сили та ін. Він виступав також найвищою апеляційною інстанцією в спорах між штатами. Найважливіші питання вирішувалися конгресом при згоді дев'яти штатів з тринадцяти (ст. 9).

Для ведення справ союзу в міжсесійний період Конгрес обирав комітет штатів на чолі з головою (один представник від кожного штату) Компетенція комітету була не такою широкою. Він не мав; права вирішувати справи, для яких у Конгресі була потрібна кваліфікована більшість - 3/4 голосів (дев'ять штатів).

Таким чином, повноваження Конгресу були обмеженими. Створене статтями конфедерації об'єднання виявилось дуже слабким: конфедерація не мала союзної грошової системи, не було єдиного громадянства, не було створено сильного й постійного центрального виконавчого органу влади та ін.

Але саме таке об'єднання у вигляді конфедерації з незалежністю складових частин - штатів - і слабкими, обмеженими у своїх можливостях центральними органами і прагнули утворити штати; які, між іншим, встановили складний порядок перегляду цієї конституції. Зміни у статті конфедерації можна було внести лише з дозволу Конгресу та після схвалення законодавчими зборами кожного штату. "Союз повинен бути вічним", - підкреслювалося у статті 13.

Безсилість конфедерації визнавалася як всередині, так і зовні США. Дж. Вашингтон образно називав конфедерацію "мотузкою з піску". Французький уряд погодився, наприклад, видати позику не Конгресу конфедерації, який прохав про це, а особисто Дж. Вашингтону.

Уже на другому етапі погострювалися суперечності між учасниками війни за незалежність. Буржуазія і плантатори намагалися обмежити боротьбу лише завоюванням незалежності, а народні маси вимагали поглиблення соціально-економічних перетворень. Особливо різкими ці суперечності стали після 1783 року, коли був підписаний мир з Англією, яка визнала нову незалежну державу - Сполучені Штати Америки.

Революція вступає в третій і останній етап свого розвитку, який тривав з 1783 року до 1787 року.

Успішне завершення війни за незалежність не поліпшило становища народних мас. Викликана війною економічна криза тяжко позначилася на широких масах трудящих. Головний тягар податків лягав в основному на дрібних фермерів і ремісників, з яких складався контингент революційної армії під час війни. Фермери розорялися, їх землі продавалися за борги, в'язниці були вщент заповнені боржниками. Солдатам, що звільнялися з армії, не виплачували гроші.

Усе це викликало невдоволення і неспокій серед населення, призводило до відкритих виступів фермерів і ремісників. Заворушення спостерігалися і в армії. Повстанці спалювали судові приміщення, знищували архіви, випускали з в'язниць боржників.

У 1786 році Віргінія виступила з ініціативою скликання з'їзду Делегатів штатів для вирішення низки невідкладних справ щодо торгівлі й мореплавання між штатами. Після цього Конгрес конфедерації в лютому 1787 року звернувся до всіх штатів із пропозицією скликати у Філадельфії конвент для перегляду статей конфедерації, щоб пристосувати союзну конституцію до нових потреб. У травні 1787 року у Філадельфії зібрався конвент з 55 депутатів від одинадцяти штатів (два штати не брали участі) Склад конвенту був реакційним. Цензове виборче право в штатах призвело до того, що у виборах делегатів Конвенту брало участь лише чотири відсотки населення. Як бачимо, принцип Декларації незалежності про народний суверенітет при формуванні конвенту було відкинуто.

Спочатку йшлося про те, що конвент повинен внести лише поправки до статей конфедерації. Однак він одразу пішов далі цього обмеження. Налякані широкою хвилею повстань делегати конвенту таємно від народу, при зачинених дверях взяли за розробку нової конституції.

У процесі роботи над конституцією у делегатів виникли різні думки відносно майбутнього устрою держави. Тому спеціальний комітет одинадцяти розробив компромісний проект. Але основна ідея, що об'єднувала представників північних і південних штатів, полягала в утворенні сильної централізованої влади, охороні приватної власності, максимальному усуненні трудящих мас від управління державою. Усі вони хотіли сильного уряду, відокремлення влади від народу, встановлення такого порядку, за яким, як висловився один з делегатів, "народ матиме якнайменше відношення до уряду".

Конвент схвалив Конституцію 17 вересня 1787 року, а через кілька днів схвалив її і Конгрес конфедерації. 4 березня 1789 року після її ратифікації у 9 штатах вона набрала чинності.

Конституція складалася з преамбули (вступу) і семи статей, які, у свою чергу, поділялися на розділи й абзаци. У статтях конституції були закріплені лише політичний устрій союзу, структура державних органів, їх взаємовідносини. Розділ про права та свободи громадян був відсутній, рабство ставало однією з основ нової Конституції.

Згідно з преамбулою Конституція запроваджувалася "з метою утворення досконалішого союзу, встановлення правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, вжиття заходів щодо спільної оборони, піднесення загального добробуту". Вона засновувала федерацію держав, у якій штати передавали значні повноваження центральній владі, але зберігали широку автономію у вирішенні питань, які стосувалися виключно штатів.

Конституція спиралася на принцип розподілу влади, і кожна з них - законодавча, виконавча і судова - діставала досить велику незалежність. Законодавча влада за Конституцією передавалася двопалатному Конгресу-Палата представників обиралася загальними виборами на 9 роки прямим голосуванням з громадян, які досягли 25-річного віку. Вибірчі округи на той час були однаковими - по 30 тисяч жителів. Верхня палата - сенат - складалася з senatorів, які обиралися законодавчими зборами штатів строком на 6 років по два сенатори від кожного штату.

Поправка 17-та до Конституції, прийнята в 1913 році, установила що сенатори обираються безпосередньо населенням штату прямими виборами. Віковий ценз для senatorів - 30 років. Через два роки 1/3 senatorів переобирається. Головою сенату був віце-президент. Законопроект, прийнятий однією палатою, потребував схвалення другою. Таким чином, із самого початку сенат як палата, консервативна за своїм складом, мав стати гальмом щодо палати представників.

До компетенції Конгресу належали справи податкові, митні, монетарні, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, федерального судочинства, справи війни і миру, армії і флоту тощо. Конституція спеціально підкреслювала, що законодавчі повноваження Конгресу можуть бути розширені в майбутньому, і надавала йому можливість "видавати всі закони, які будуть необхідні і доречні для здійснення зазначених вище повноважень і всіх інших повноважень, які ця конституція надає урядові Сполучених Штатів" (ст. 1,8).

Проте у Конституції не було переліку прав, що зберігалися за штатами, вона лише перелічувала справи, вилучені з їх компетенції. Штатам, зокрема, було заборонено укладати договори і союзи між собою, а також між штатами та іншими державами, стягувати без дозволу конгресу "будь-які збори або мита на довезені або вивезені товари", утримувати в мирний час армію або військові судна, "карбувати монету, випускати кредитні білети" та ін. Розширення компетенції штатів визнавалося неприпустимим. Однак у штатів зберігалися деякі важливі права: приймати свої конституції з умовою збереження республіканського устрою, до їх компетенції належало цивільне, кримінальне та процесуальне законодавство.

Сильну федеральну виконавчу владу Конституція передавала президентові Сполучених Штатів, який обирався посередніми двоступеневими виборами на чотири роки. Його можна переобрати. Президент - одночасно і глава держави, і глава уряду. За конституцією він верховний головнокомандувач армії і флоту, а також міліції штатів, має право помилування, призна-

чає "за порадою і згодою сенату" федеральних посадових осіб, дипломатичних представників, укладає міжнародні договори і т. ін. Отже, конституція наділила президента і його апарат сильною, майже незалежною виконавчою владою.

У взаємовідносинах президента й Конгресу позначилося прагнення забезпечити вплив законодавчої влади на виконавчу та навпаки. Так, президенту надавалося право відкладного вето на ухвалені Конгресом законопроекти. Проте Конгрес мав можливість не погодитися з думкою президента й відхилити вето повторною ухвалою більшої (2/3 голосів обох палат). Президент не міг розпустити Конгрес або відкласти його засідання, але мав право у виняткових обставинах скликати Конгрес або одну із його палат. Палаті представників було надано виняткове право притягнення президента, віце-президента і високих федеральних чиновників до конституційної відповідальності у порядку так званого імпичменту за державну зраду, продажність та інші тяжкі злочини і вчинки. Розгляд таких справ, а також винесення вироку здійснював сенат ухвалою 2/3 голосів присутніх senatorів. Президент повинен давати "час від часу Конгресові відомості про стан Союзу і пропонувати йому на розгляд усі заходи, які визнавав необхідними або доречними" (ст. 2,3).

Судова влада федерації за Конституцією належала Верховному суду США і тим нижчим федеральним судам, які утворюватимуться конгресом (ст. 1, 3). Судді призначаються президентом "за порадою і згодою сенату" і посідають своє місце доти, "доки поведуться бездоганно". До компетенції федеральних судів належать справи, які виходять з Конституції і федеральних законів, спори між штатами, спори між громадянами різних штатів та ін. Особливе місце у системі посів Верховний суд США, який привласнив собі право тлумачення Конституції і конституційного нагляду.

Для того, щоб Конституція набрала чинності, потрібна була її ратифікація не менше дев'яти штатів. Для цього в штатах обрали спеціальні конвенції. Однак у процесі обговорення проти Конституції були висунуті серйозні заперечення. Штати вимагали включити розділ про громадянські права та свободи, закріпити принцип, за яким, штати зберігали суверенітет у тих межах, у яких його не було передано федерації. Тому конгрес 1789 року прийняв десять поправок до Конституції, запропонованих штатами. У 1791 році вони були ухвалені більшістю штатів і дістали назву "Білль про права".

Поправка перша проголошувала, що Конгрес не має права видавати закони, які обмежували б свободу совісті, "свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися і звертатися до уряду з петиціями".

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, про що йшлося в другій поправці, то "право народу зберігати і носити зброю не підлягає обмеженню".

У мирні часи заборонялося розміщувати солдатів на розквартирування до будь-якого будинку без згоди його власника (поправка третя).

Поправка четверта декларувала право народу на охорону особи, житла, паперів та власності "від необґрунтованих обшуків чи затримань". Орде-

ри на обшук чи затримання не повинні видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцянкою.

Особливе значення мала поправка п'ята, яка забезпечувала охорону особи та приватної власності. Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних. Ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин, нікого не повинні притягувати свідчити проти самого себе, ніхто не повинен бути позбавлений життя свободи чи власності без належного судового розгляду, "ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування".

"Білль про права" надавав громадянам право "на скорий і прилюдний суд без сторонніх присяжних" у випадках карного переслідування (поправка шоста). Звинувачений мав право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення, дали очну ставку зі свідками, які свідчать проти нього. Звинувачений міг вимагати примусового виклику своїх свідків і "користуватися допомогою адвоката для захисту". У цивільних судових справах "з ціною позову, яка перевищує двадцять доларів", також зберігалось право на суд присяжних на основі положень загального права (поправка сьома).

Поправка восьма забороняла вимагати надмірно великі застави, стягувати завеликі штрафи, "накладати жорстокі і незвичайні покарання".

При цьому перелік даних прав і свобод зовсім не розглядався у "Біллі про права" як вичерпний або "як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом" (поправка дев'ята). Права і повноваження, не віднесені Конституцією до компетенції Союзу і не заборонені нею ж окремим штатам, "залишаються відповідно за штатами або за народом" (поправка десята).

"Білль про права" органічно ввійшов у Конституцію 1787 року, яка відобразила дві тенденції у становленні незалежної американської держави: прагнення буржуазії та плантаторів всіляко обмежити завоювання Революції, з одного боку, і активну діяльність народних мас, завдяки яким було здобуто перемогу у війні за незалежність, - з другого.

Так, у запеклій боротьбі лише після прийняття, "Білля про права" у 1791 році була остаточно ратифікована Конституція США. Однак офіційною датою прийняття Конституції вважається 17 вересня 1787 року.

7.3. Причини та хід громадянської війни 1861-1865 рр. Другий цикл поправок до конституції. Реконструкція Півдня

У першій половині XIX століття територія Сполучених Штатів зростає декілька разів за рахунок купівлі та прямої агресії. У 1803 році була придбана в Наполеона I за п'ятнадцять мільйонів доларів величезна Луїзіана. Після американсько-мексиканської війни (1846-1848 рр.) Мексика віддала США Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину

Колорадо. Швидкими темпами зростала кількість населення США - з 5,3 мільйонів чоловік в 1800 році до 23,1 мільйона чоловіку 1850 році.

Водночас усе чіткішою ставала різниця в суспільно-економічному розвитку північних і південних територій США. Якщо на Півночі панувала капіталістична система вільної найманої праці, то на Півдні встановилася система плантаційного господарства, яка ґрунтувалася на праці негрів-рабів. Ця різниця стала дуже швидко набувати непримиренних суперечностей, що поглиблювалися з кожним роком.

Річ у тім, що з двох основних завдань, які стояли перед північноамериканською революцією, повністю і остаточно було вирішене тільки одне - політичне. Тринадцять англійських колоній у Північній Америці звільнилися від метрополії, завоювали незалежність і утворили суверенну державу - Сполучені Штати Америки. Але друге завдання - суспільно-економічне, не було вирішене. Рабство негрів не було знищене, плантаційна система збереглася і розвивалася в південних штатах. Не було вирішене і аграрне питання.

Протистояння між промисловими північними штатами і рабовласницьким Півднем загострювалося під час вступу нових штатів до Союзу. На нові території претендували штати Півночі, яким вкрай необхідно було розширяти ринок збуту для своїх товарів. Крім того, рабовласницькі відносини на Півдні заважали вирішенню проблеми вільних робочих рук. Але нові землі були потрібні та південним штатам, які намагалися поширити рабовласницьку систему на нові території. Плантаційне господарство, яке було зайняте вирощуванням бавовни, тютюну, цукрової тростини, працювало головним чином на а експорт, а свою потребу в промислових товарах задовольняло, як правило, за рахунок англійських виробів.

Міссурійський компроміс. Суперечності між рабовласницьким півднем і промисловою Північчю стали добре помітними вже на початку ХІХ століття. Першим відвертим зіткненням між Північчю і Півднем, що створило загрозу розколу країни, став конфлікт 1818-1820 років. Він виник у зв'язку з питанням про вступ до Союзу нового штату Міссурі- На той час до складу США входило одинадцять рабовласницьких і одинадцять вільних штатів, а тому в такому впливовому органі, як сенат, було двадцять два сенатори від південних штатів і двадцять два - від північних. Штат Міссурі був рабовласницьким і тому, щоб підтримати і зберегти рівновагу, що склалася в сенаті, одночасно з Міссурі до Союзу увійшов щойно створений штат Мен.

Так було досягнуто історичної угоди - Міссурійського компромісу, який повинен був підтримати рівновагу представництва рабовласницьких і вільних штатів у сенаті.

Сенат схвалив резолюцію, згідно з якою було встановлено, що на північ від 36° північної широти рабство буде заборонено. Було вирішено надалі приймати до Союзу одночасно по два штати: один вільний і один рабовласницький.

Міссурійський компроміс не усунув суперечностей, а лише відтягнув конфлікт між Північчю і Півднем. Позиції рабовласників щодалі стають сильнішими в конгресі та федеральному уряді, міцнішають вони й у Верховному суді США. Великий вплив там мала і партія рабовласників, так звана демократична партія.

З огляду на сприятливі обставини плантатори Півдня провадять через конгрес білль "Канзас - Небраска", за яким питання про долю штатів - бути їм рабовласницькими чи вільними - передавалося на вирішення населення цих штатів. Білль "Канзас - Небраска", таким чином, означав фактичне скасування Міссурійського компромісу. У 1857 році Верховний суд США прийняв рішення у справі негра Дреда Скотта, який, переселившись зі своїм хазяїном на Північ, вимагав, щоб його визнали вільним. Але Верховний суд США ухвалив, що переселення негра-раба у вільний штат не приводить його до звільнення.

У таких умовах представники Півночі намагаються покінчити з політичною гегемонією рабовласників. У 1854 році виникає республіканська партія, яку підтримували промислова буржуазія, фермерство, робітничий клас. Розвивається аболіціонізм - широкий рух за скасування рабства. І в 1860 році на президентських виборах перемогу "тримав кандидат від республіканської партії, адвокат і публіцист прихильник скасування рабства Авраам Лінкольн (1809-1865 рр.).

На обрання Авраама Лінкольна президентом правлячі рабовласницькі кола відповіли відвертим заколотом - пішли на сецесію, тобто на вихід в федерації. Двадцятого грудня 1860 року штат Південна Кароліна заявив про свій вихід із Союзу штатів. Слідом за ним відокремились ще дев'ять рабовласницьких штатів. У лютому 1861 року представники штатів, що вийшли із Союзу, зібралися на з'їзд у місті Монтгомері й утворили "Конфедерацію американських штатів". Був обраний президент конфедерації, сформований свій уряд. І нарешті була прийнята Конституція Конфедеративних штатів Америки, яка проголошувала рабство негрів "оплотом цивілізації". Дванадцятого квітня 1861 року конфедерати розпочали громадянську війну, що тривала протягом чотирьох років (1861-1865 рр.).

У першому періоді громадянської війни (1861-1862 рр.) успіх був на боці Конфедерації. Перелом у ході війни наступив лише після того, як уряд А. Лінкольна видав кілька важливих законодавчих актів. У травні 1862 року уряд А. Лінкольна провів через конгрес Закон про гомстеди - "акт для забезпечення земельними наділами тих, що дійсно оселяються на громадській землі, і для забезпечення нагороди солдатам". Згідно з цим законом кожна особа, що є головою сім'ї і якій виповнився двадцять один рік, яка є громадянином Сполучених Штатів, яка "ніколи не брала участі у війні проти Сполучених Штатів і не допомагала їх ворогам", мала право з 1 січня 1863 року на отримання земельної ділянки розміром не більше ста шістдесяти акрів (приблизно шістдесят чотири гектари). Після сплати десяти доларів така

особа вступала у володіння зазначеною кількістю землі, а після того, як вона жила і обробляла протягом п'яти років цю землю, вона одержувала патент на цю ділянку. Особи, які служили в армії чи флоті Сполучених Штатів протягом чотирнадцяти днів як добровольці або за мобілізації, могли скористатися цим законом, коли їм ще не виповнився двадцять один рік.

Двадцять другого вересня 1862 року президент А. Лінкольн випустив Прокламацію про звільнення рабів. З першого січня 1863 року всі особи, які вважали рабами в якому-небудь штаті або певній частині штату, населення яких перебувало в стані повстання проти Сполучених Штатів (в Прокламації наводився перелік таких штатів та графств), стають вільними і влада "визнаватиме і охоронятиме свободу згаданих осіб". Такі особи віднині можуть бути прийняті на військову службу Сполучених Штатів у гарнізоні, на пости, кораблі тощо.

Ці акти вирішили головне завдання уряду А. Лінкольна - створення численної боєздатної армії, залучення до армії значної кількості людей. Одночасно уряд видав закони про конфіскацію майна заколотників, увів загальну військову повинність, звільнив армію Сполучених Штатів від прихильників Конфедерації, закрити реакційні газети і т.д. Усі ці заходи призвели до корінного перелому в ході громадянської війни і забезпечили перемогу капіталістичної Півночі.

Улітку 1863 року війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі. Їх територія була розчленована на дві частини. Улітку 1864 року було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах у листопаді 1864 року перемогу одержав А. Лінкольн. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компроміс. З весни 1865 року армія Конфедерації починає масово здаватися в полон. До 8 травня капітулювало близько 175 тисяч військових.

Але ще 14 квітня 1865 року в театрі "Форд" у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн. Його убивця актор Буте був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зміг утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна призвела до серйозних змін в економічній, політичній і правовій системі Сполучених Штатів.

Громадянська війна 1861-1865 років знищила на Півдні рабовласництво, ліквідувала останні залишки докапіталістичних соціальних структур, остаточно вирішила завдяки Гомстед-акту аграрне питання шляхом передачі раніше націоналізованих земель північного заходу у власність фермерів. Остаточно утвердився так званий американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, коли основною фігурою стає капіталістичний фермер. Війна Півночі з Півднем може вважатися продовженням і завершенням

буржуазної революції, що була розпочата війною за незалежність. За своїм характером це була радикальна буржуазно-демократична революція.

Громадянська війна залишила Південь у стані економічного й політичного хаосу. Щоб досягти нормалізації, протягом дванадцяти РОКІВ вживалася низка заходів, які отримали назву "реконструкції Півдня". Штати розгромленої Конфедерації були поставлені під контроль федеральних військ. Місце загальних судів зайняли військові трибунали. З обох палат Конгресу були виключені представники Півдня. Особам, що брали участь у заколоті, була заборонена політична діяльність.

Негри після громадянської війни землю не отримали. Більше того, щоб забезпечити плантації робочою силою, парламенти південних штатів видали постанови, які отримали назву "Чорних кодексів".

Відповідно до цих постанов негри, які не мали роботи і визнавалися "бродягами", каралися штрафом, а при його несплаті - примусовими роботами на плантаціях; неграм було заборонено займатися ремісництвом або торгівлею; негри, яким ще не виповнилося вісімнадцяти років, насильно віддавалися в "учнівство" білим господарям.

Водночас Конгрес прийняв у 1865 році 13 поправку до Конституції, відповідно до якої в Сполучених Штатах "не повинні існувати ані рабство, ані підневільне слугування", окрім тих випадків, коли це є покаранням за злочин. Тим самим була скасована дія "чорних кодексів".

Радикальне крило республіканської партії зуміло, всупереч позиції президента Джонсона, у червні 1866 року провести в Конгресі 14 поправку. Після її ратифікації необхідним числом штатів 28 липня 1868 року вона стала частиною конституції країни. "Особи, народжені чи натуралізовані в СІ-ЛА, вважаються громадянами США і тих штатів, у яких вони проживають". Заборонено видання законів, що обмежують права і привілеї громадян. Жодний штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності. 14 поправка не поширювалась на індіанців, звільнених від сплати податків, але означала конституційне зрівняння у правах білого і чорношкірого населення. Щоправда, права негрів проголошувалися, але не гарантувалися. Незважаючи на ясні і зрозумілі вимоги 14 поправки, законодавчі збори штатів, а слідом за ними і Верховний суд США (1896 р.) визнали, що рівність прав білих і кольорових повинна здійснюватись на основі принципу "роздільне, але рівне", наслідком чого були закони й обмеження, включаючи різні школи, різні церкви, різні будинки для проживання і т. д. Тільки в 1954 році Верховний суд визнав формулу "роздільне, але рівне" такою, що суперечить конституції і відмінив її. Слідом за цим Верховний суд відмінив й інші правові обмеження негрів і кольорових.

У 1870 році конгрес прийняв 15 поправку до Конституції, яка у цьому ж році набрала чинності. У ній записано, що право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинне заперечуватись чи обмежуватись залежно від раси, кольору шкіри чи колишнього рабського стану. Ці три по-

правки, прийняті після громадянської війни, становлять другий цикл поправок, які доповнили "Білль про права" 1791 року.

Наслідки громадянської війни у політичній сфері були значними. Перемога Півночі призвела до зміцнення американської федерації, посилення президентської влади, росту авторитету Верховного суду США.

7.4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття

У другій половині XIX століття Сполучені Штати за формою державного устрою були класичною буржуазною федерацією. відбувалося неухильне збільшення кількості членів федерації. Якщо у 70-х роках XIX століття налічувалося тридцять вісім штатів, то на початок XX століття їх було вже сорок п'ять. Так, цього статусу набули Північна Дакота, Вашингтон, Монтана, Південна Дакота, Айдахо, Вайомінг.

Значно зміцніла після громадянської війни центральна влада. Питання про можливість невизнання (нуліфікації) суб'єктами федерації актів Союзу, про право штату на сепаратію були остаточно зняті з порядку денного. Ще у 1819 році Верховний суд США сформулював доктрину "повноважень, що розуміються", яка дозволяла віднести до компетенції федерації практично будь-яке питання. Таким чином, одним із важливих підсумків громадянської війни стала беззаперечна перевага Союзу над штатами.

Однак штати як члени Союзу зберегли значні права: вони займалися питаннями конституційного та іншого законодавства, освітою, місцевим самоврядуванням, міліцією, в'язницями і т. д.

Вищі органи влади і управління штатів за формою нагадували федеральні: законодавчі функції вручалися двопалатному парламенту, а виконавчі - губернатору. Законодавчі збори штатів склалися з сенату і нижньої палати, яка називалася в різних штатах по-різному палата представників, збори тощо. Сенатори обиралися на чотири роки, а члени нижньої палати - на два.

Губернатор штату обирався електоральним корпусом на строк від Двох до чотирьох років. У деяких штатах при губернаторі утворювалася Рада. Становище губернатора штату було своєрідним. Він вважався носієм виконавчої влади, однак інші посадові особи штату (генеральний згторней, головні суперінтенданти освіти, аудиторі та ін.) не були відповідальними перед ним.

За невеликим винятком усі істотні питання вирішувалися Об'єктами федерації.

Конгрес Сполучених Штатів. У другій половині XIX століття Конгрес був впливовим органом. Більше того, можна навіть вести мову про пріоритет Конгресу над президентом. Сенат, наприклад, тримав у своїх руках контроль над такими дуже суттєвими галузями державного життя, як зовнішні відносини і призначення на федеральні посади. Думка верхньої палати Конгресу була дуже авторитетною, президенти повинні були рахуватися з нею

при прийнятті своїх рішень. Деякі юристи називають період 80-90-х років XIX століття епохою "правління конгресу в Сполучених Штатах".

У цей час виникає і розвивається комітетська система в Конгресі. Попередній розгляд законопроектів здійснювався парламентськими комітетами, яких було кілька десятків у кожній палаті. Комітетська система призвела до значних змін у роботі Конгресу: гласність змінилася суворою секретністю, стало правилом провадити консультації з тими, хто був прямо зацікавлений у прийнятті законопроекту і т. д.

Одночасно відбувається обмеження такого важливого інституту буржуазної парламентської демократії, як свобода дискусії в конгресі. У 1889 році були значно розширені повноваження спікера палати представників. Відтепер він мав змогу робити часто вирішальний вплив на хід законодавчого процесу в Конгресі.

Відбувалися певні зміни й у виборчому праві. Так, 14 і 15 поправки до Конституції США проголошували загальне виборче право для чоловіків, які відповідали вимогам вікового цензу і цензу осідлості. У 1871 році було введено таємне голосування на федеральних виборах. З 1876 року встановлено новий порядок виборів до палати представників Конгресу за округами, які були спеціально організовані для цього. Слідом за Союзом майже всі штати (за винятком Північної і Південної Кароліни та Джорджії) також ввели в себе закрите балотування.

Крім основних, існували численні додаткові цензи, що запроваджувалися штатами: володіння майном або сплата податків (Пенсільванія, Род-Айленд та ін.), відповідність моральним критеріям (Алабама, Луїзіана і т. д.). У деяких південних штатах виборчого права позбавлялися атеїсти. Існував ценз письменності (Мен, Делавер та ін.), траплявся особливий ценз осідлості. Фактично існував расовий ценз, який не припускав участі у виборах мільйонів негрів, індіанців.

Президент США. У другій половині XIX століття Сполучені Штати були президентською республікою, глава якої одночасно очолював і уряд, і державу. Причому уряд не відповідав перед Конгресом.

У руках президента були зосереджені великі повноваження, серед яких особливе місце займало право "вето". Спростувати його було дуже важко. Так, за період з 1798 до 1898 року з 433 законопроектів, що були відхилені виконавчою владою, лише 29 отримали більшість голосів у Конгресі, що було необхідним для їх повторного схвалення.

Про посилення влади президента свідчить значне зростання кількості "виконавчих наказів", які видавав президент і які прирівнювалися до прокламацій і законів Конгресу. Якщо А. Лінкольн підписав тільки два таких нормативних акти, то Т. Рузвельт (1901-1909 рр.) - тисячу одинадцять.

Одночасно відбувається процес бюрократизації управління, зростає кількість федеральних установ. У 1870 році було утворене міністерство юстиції, у 1872 - міністерство зв'язку, у 1888 - міністерство торгівлі, у 1889 -

міністерство землеробства. У середині ХІХ століття налічувалося лише дві з половиною тисячі федеральних службовців, тоді як на кінець ХІХ століття їх було вже понад двісті тисяч.

Верховний суд. Протягом ХІХ століття значно змінилося становище і юридична роль Верховного суду США, який поступово закріпив за собою право конституційного контролю щодо актів інших державних властей.

Конституція 1787 року наділила Верховний суд верховною, але за своїм змістом звичайною юрисдикцією. Законом про судоустрій 1789 року значення юрисдикції Верховного суду надзвичайно зросло, і вона вийшла на особливий рівень. Верховному суду було надано право видавати особливі виконавчі накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і державних секретарів, а також право відмінити будь-який закон, якщо в його змісті є відхилення від приписів і принципів Конституції.

Свою діяльність Верховний суд розпочав у 1790 році, після призначення 7 суддів - головним чином, прихильників президента Вашингтона. За перші свої 12 років діяльності суд розглянув усього близько 60 справ, в основному пов'язаних з морським правом і міжнародними відносинами федерації. Робота суду одержала новий напрямок на початку ХІХ століття з призначенням на посаду голови Д. Маршала.

У 1803 році, розглядаючи позов кандидата в судді Марборі до федерального уряду про усунення перешкод при занятті ним посади, Верховний суд виніс рішення, яке стало важливим конституційним прецедентом. Суд визнав невідповідність положення ст.13 Закону про судоустрій 1789 року принципу Конституції про розподіл властей, анулював положення Закону й, по суті, присвоїв собі право тлумачити федеральну Конституцію і на підставі певного тлумачення вирішувати конкретні питання юстиції і правової практики.

До середини ХІХ століття найважливішою правовою проблемою в практиці конституційного нагляду Верховного суду була проблема взаємовідносин федерації і штатів. У цьому відношенні Верховний суд виніс багато важливих положень у конституційне право. В обґрунтування державної єдності і цілісності країни було внесене рішення (1793 р.) про те, що штати не є суверенними державами і тому Конгрес федерації володіє примусовою владою щодо штату. Разом з тим, за іншою справою Суд визнав, що існує взаємна незалежність компетенції штатів і федерації. Одним із найважливіших положень конституційної практики стало рішення щодо справи штату Техас (1869 р.). Верховний суд ухвалив, що входження штату в федерацію є безповоротним і що федеральний уряд має право застосовувати силу для збереження цілісності федерації. Цим було остаточно вирішене питання про єдність держави і про підпорядкування прав штатів у ній.

Суд неодноразово виносив рішення, керуючись принципом, що Конституція є актом особливого верховного значення, причому зміст її не обмежується буквальним текстом, але включає деякі умовні принципи. У ре-

зультаті склалося важливе для конституційного ладу і права США положення, що Конституція є такою, якою її тлумачать судді, і все, що не суперечить принципам Конституції, навіть якщо прямо в ній і не передбачене, правомірне і повинне служити прямим керівництвом для практики. Зміст оновленого конституційного права краще всього виразив суддя Маршал, даючи роз'яснення нового широкого розуміння, що відповідає, а що не відповідає головному закону: "Мета повинна бути законною і повинна знаходитись у рамках Конституції, і всі доступні засоби для її досягнення, які не заборонені і відповідають букві й духу Конституції, визнаються конституційними."

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Які причини спонукали колоністів піднятися на боротьбу за незалежність?
2. У чому полягають основні ідеї нормативних актів I-го та II-го Континентальних конгресів?
3. Завдяки яким рисам війни за незалежність США, можна стверджувати про її характеристику як буржуазно-демократичної революції?
4. Який склад, структуру та компетенцію мав Конгрес США за "Статтями Конфедерації"?
5. Які розбіжності у поглядах на майбутнє країни існували між північними та південними штатами? Чому?
6. Які основоположні принципи були покладені в Конституцію США 1787 року?
7. Що включає в себе компетенція штатів?
8. Який вплив здійснив "Біль про права" на державний режим США?
9. У чому полягають причини громадянської війни 1861 – 1864рр.?
10. Які її наслідки?
11. Як діє класична двопартійна система?
12. Через які засоби здійснюється у Конгресі США прийняття нормативно-правових актів?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. - с.182-203
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків, 1999. - с.152-198, 214-223
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.348-388
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.148-160
5. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К.: Вентурі, 1995.

ЛЕКЦІЯ 8. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ФРАНЦІЇ (КІН. XVII – XIX СТ.)

План

- 8.1. Буржуазна революція 1789-1794 роки. Проголошення республіки.
- 8.2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії та її падіння. Реставрація монархії бурбонів.
- 8.3. Революція 1848 року і проголошення другої республіки. Паризька комуна.
- 8.4. Проголошення третьої республіки. Конституційні закони 1875 року
- 8.5. Джерела і основні риси права.

8.1. Буржуазна революція 1789-1794 роки. Проголошення республіки

З XVI ст. у Західній Європі виникає капіталістичний устрій. І в міру його визрівання і розвитку дедалі поглиблювалися суперечності між продуктивними силами й феодальними виробничими відносинами.

Конфлікт між новими продуктивними силами й феодальними виробничими відносинами конкретно проявився в основних галузях економіки, зачепив інтереси різних класів і станів феодального суспільства. Якнайкраще це можна простежити на історії Франції, де напруженість і гострота класової боротьби були найбільшими.

Населення Франції в другій половині XVIII ст. складало 26 млн. чоловік. З них лише 270 тис., тобто трохи більше 1 %, належало до привілейованого класу - 140 тис. дворян і 130 тис. священників. З 10 французів 9 голодували, населення було обкладене 7-ма тис. загальнодержавних та місцевих податків і повинностей. Літо 1788 року було неврожайним, а наступна зима - дуже суворою. Усюди спалахували селянські виступи. І буржуазія, і селянство, і плебейство не хотіли і не могли миритися з феодально-абсолютистською монархією. Банкрутство державної казни, розорюваної колосальними тратами двору та перших двох станів (дворянства і духовенства), призвело до гострої фінансової кризи. У монархії не було грошей на найневідкладніші витрати. Після ряду невдалих спроб відшукати кошти король був змушений скликати Генеральні штати - представництво трьох станів, що не збиралося уже 175 років. Число делегатів від перших двох станів становило по 300 чол., від третього стану - 600 чол., кожний стан традиційно збирався окремо і мав окремий голос, але це подвоєння вирішальної ролі відігравати не могло. 17 червня після тривалих, але пустопорожніх дебатов щодо процедури, третій стан проголосив себе Національними зборами. Пізніше до них приєдналися ліберальні представники дворянства і духовенства. Було схвалено рішення про ануляцію імперативних мандатів.

Депутат діє не від імені округу, а від імені усього народу. Стверджувалося також, що король може збирати податки лише з відома Національних

зборів. Людовік XVI спробував 20 червня закрити Національні збори, але депутати відновили свої засідання у залі для гри в м'яч, де вони склали урочисту присягу не допустити зриву роботи Національних зборів, доки не буде прийнята конституція.

9 липня 1789 р. Національні збори проголошують себе Установчими зборами, тобто органом, який має утвердити нові державно-правові інститути, розробити та затвердити конституцію держави. Король починає стягувати до Парижу і до Версалю віддані війська. 12 липня він звільняє міністра Неккера, який мав репутацію єдиного прихильника реформ в уряді. 13 липня народ оволодів містом, захопив арсенали. 14 липня повсталі захопили 8 башт фортеці-в'язниці Бастилії. Комендант був убитий і гарнізон здався. Падіння Бастилії стало сигналом для французької провінції. Народ усюди виганяв стару королівську адміністрацію, обирав нові муніципалітети і створював збройну силу революції - Національну гвардію. По всій країні прокотилися селянські повстання, селянство практично припинило платити податки. Відбиттям цього початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала "Декларація прав людини і громадянина", прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789р.

Розроблена в дусі загальнонаціонального маніфесту, який проголошував права громадян, що скинули панування феодального гноблення, Декларація закріплювала найважливіші принципи буржуазного ладу.

"Представники французького народу, які складають Національні бори, беручи до уваги, що незнання, забуття або зневаження прав людини є єдиними причинами суспільного лиха і псування уряду", - було сказано у вступі до Декларації, - вирішили відновити в урочистій Декларації природні, невідчужувані, невіддільні і священні права людини, з метою, щоб ця декларація, була постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їхні права і обов'язки".

Декларація проголошувала, що "люди народжуються вільними і рівними в правах" і метою політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини, що такими правами є "свобода, власність, безпека і опір гнобленню" (ст. 1-2).

Джерело суверенітету - в нації, підкреслювалося в Декларації, тому "закон є виразом загальної волі" (ст. 6). Базуючись на цих положеннях, вона закріплювала принцип загального виборчого права. У ній йшлося про представницький характер законодавчого органу як верховного органу влади: "Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів". А закон має бути рівний для всіх, незалежно від того чи дає він заступництво, чи карає.

Декларація не просто проголошувала природні, невід'ємні права людини, а одночасно розкривала їх сутність.

Так, свобода визначалась як право "робити все, що не шкодить іншому". Таким чином, здійснення кожною людиною її природних прав не має

інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими ж правами. Крім того, закон може забороняти дії, шкідливі для суспільства: "Усе, що не заборонене законом, дозволено" (ст.5).

Отримало роз'яснення і природне право на безпеку, що знайшло своє виявлення в закріпленні принципу законності. "Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, - стверджувала Декларація, - як у випадках, визначених законом, і за приписаними ним формами" (ст. 7). Ті, хто віддають незаконні накази, підлягають карі.

Було закріплено і презумпцію невинності. Як стверджувала Декларація, "кожна людина вважається невинною до того часу, поки її не оголосять винною" (ст. 9), а тому не повинно бути під час арешту ніякої надмірної суворості.

За Декларацією закон не має зворотної сили. "Ніхто не може бути покараний інакше, як в силу закону, встановленого і обнародованого до вчинення злочину і законно застосованого" (ст. 8). А сам закон повинен встановлювати "тільки строго й очевидно необхідні карі".

І, нарешті. Декларація підкреслювала неминуче значення права власності, проголошуючи його природним, "непорушним і священним" (ст. 17). Нікого не можна позбавити цього права, за винятком, коли того "явно вимагає громадська необхідність", законно засвідчена, і за умови справедливого й попереднього відшкодування.

Декларація 1789 року згадувала також інші права та свободи. "Вільний обмін думками і переконаннями є одним з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати, але повинен при цьому відповідати за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом", - було сказано у статті 11 Декларації. Гарантувалася свобода віросповідання і релігійних переконань.

Для утримання громадської сили і для витрат щодо управління, заявляла Декларація, необхідні податки. Всі громадяни мають право особисто через своїх представників визначати необхідність громадських податків, "вільно на них погоджуватися, стежити за їх вживанням, встановлювати їх розмір, спосіб оподаткування, стягнення і строк, на який вони встановлюються" (ст. 14).

Знайшла своє втілення і сформульована Монтеस्क'є ідея створення організаційно незалежних одна від одної і взаємно врівноважених гілок державної влади: законодавчої, виконавчої та судової. У статті 16 було сказано: "Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлений розподіл влади, не має конституції".

Принципи Декларації прав людини і громадянина 1789 року були викликом старому відживаючому ладу. Декларація стверджувала новий буржуазний лад, новий тип експлуатації - буржуазний. Цей суто буржуазний характер Декларації проявлявся і в тому, що вона обминула мовчанням питання про скасування всіх феодалських повинностей і феодалського землево-

лодіння. Нічого не було сказано і про скасування рабства у французьких колоніях, не було згадки і про свободу союзів і зборів.

На початку 1790 р. вступила в силу низка декретів, згідно з якими церковна власність була конфіскована, оголошена національним майном і підлягала продажу з торгів. У результаті вона перейшла до рук буржуазії і частково заможного селянства. Церква була позбавлена права реєструвати шлюби, народження, смерть. Священнослужителі повинні були присягнути новому ладу. Вплив церкви істотно зменшився, вона була поставлена під контроль держави.

Відповідно до нового адміністративного поділу Франція мала 83 департаменти, які склалися з дистриктів, кантонів, комун. Єдиною стала система оподаткування, були ліквідовані більшість феодальних пережитків, що гальмували розвиток торгівлі, та ін. Скасовувався становий поділ громадян, усі дворянські титули й звання, середньовічні цехи.

У результаті скасування феодальних правил і обмежень у галузі торгівлі та промисловості були створені необхідні для буржуазії умови для підприємницької діяльності. Здобувши владу, політичні права, велика буржуазія стала вважати обтяжливим тиск демократичних верств населення. 21 жовтня 1789 р. було прийнято декрет, згідно з яким дозволялось застосовувати збройні сили для придушення народних виступів. 14 червня 1791 р. набрав чинності закон Ле-Шапел'є, що заборонив під страхом великого штрафу або тюремного ув'язнення створення профспілок, проведення страйків.

Після спроби короля втекти за кордон позиції прихильників конституційної монархії ослабли. Дедалі сильнішим ставав рух за встановлення республіки.

Велика буржуазія не була зацікавлена в подальшому розвитку революції. Розстріл гвардійцями 17 липня мирної демонстрації проти монархії показав, що вона стала контрреволюційною силою.

Національні збори терміново 13 вересня 1791 р. затвердили Конституцію, яка зберігала за королем значні права. Перша частина - Декларація прав людини і громадянина 1789 р. - стала преамбулою Конституції. Друга її частина була присвячена вищим органам влади.

За формою правління французька держава ставала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалась однопалатному законодавчому корпусу. Громадяни поділялись на активних і пасивних. Активними вважались французи, що досягли 25-річного віку, проживають у даній місцевості не менше року, сплачують прямий податок, не наймитують, занесені до списків Національної гвардії. Тільки вони користувались виборчим правом. Пасивні громадяни не допускались до участі у виборах. Вибори були двоступеневими, виборцями могли бути лише активні громадяни, що відповідали вимогам майнового цензу. Громадяни, які не мали майна, а вони становили більшість, були позбавлені політичних прав.

Виконавча, адміністративна влада надавалась королю і відповідальним перед ним міністрам. Король міг накласти на прийняті закони вето, що до мало лише відкладальний характер. Король був главою армії і флоту, піклувався про підтримання громадського порядку тощо. Судову владу здійснювали виборні і, в принципі, незмінювані особи. Конституція гарантувала додержання політичних інтересів великої буржуазії та її дія не поширювалась на колонії. Отже, в ній спостерігалось відхилення від революційних принципів Декларації прав людини і громадянина.

Перед розпуском у вересні 1791 р. Установчі збори ухвалили, що жоден їх депутат не може бути обраний до Законодавчого корпусу, створеного на основі Конституції. У 1791 р. - прихильники конституційної монархії, представники великої буржуазії - вважали, що революція вже закінчена. Представники середньої буржуазії - жирондисти - пропонували продовжити руйнування феодальних інститутів. Програма жирондистів, хоч і мала підтримку з боку більшості депутатів, не була послідовною. Найбільш радикальні перетворення, пропонували якобінці, що були на той момент виразниками інтересів широких народних мас. Жирондисти не наважились повністю скасувати феодальні повинності селян, дати їм землю. Вони потурали спекулянтам і контрреволюціонерам, не збиралися позбавляти влади короля. Це стало причиною розколу між жирондистами та якобінцями.

10 серпня 1792 р. у Парижі почалось народне повстання, в результаті якого монархія була ліквідована. Деякий час влада була в руках Паризької комуни. Законодавчі збори дали згоду на арешт короля. Було видано декрет про скликання Національного Конвенту. Вибори його депутатів треба було проводити без поділу громадян на активних і пасивних.

Із страху перед повсталим народом жирондисти погодились провести поділ общинних земель, здати в оренду або продати землі емігрантів. Скасувалась власність на землю тих, хто не міг довести законність свого володіння. Серпневі декрети задовольнили багато вимог селян, хоч їх здійснення натрапило на стійкий опір великих власників. Обраний на основі загального виборчого права Національний Конвент 21 вересня оголосив про скасування монархії. Франція стала республікою. Але боротьба між Горою (якобінцями) і Жирондою не припинилась.

Прихильники монархії намагались не допустити суду над королем. Однак якобінці добились того, щоб у Конвенті було проведено відкрите голосування. Кожний депутат особисто виходив на трибуну й публічно оголошував свою думку. Глибокої ночі 17 січня 1793 р. голосування закінчилось. Людовік XVI був визнаний винним у змові проти нації, у замаху на безпеку держави і засуджений до смертної кари. 21 січня вирок було виконано.

Улітку 1793 р. республіка опинилась на краю загибелі, її армія відступала, багато генералів зрадили їй, у деяких місцях спалахнули роялістські заколоти. Народ голодував, зростала інфляція, англійці наповнили країну фальшивими асигнаціями.

Жирондисти почали втрачати авторитет. Від імені робітників Парижа вождь найвпливовішої партії "скажених" Жак Ру говорив: "Свобода - пустий привид, коли один клас може безкарно морити голодом інший. Невже власність шахраїв дорожча за людське життя".

У цій складній обстановці якобінці проявили себе як революційна партія. 31 травня і 2 червня 1793 р. народ Парижа піднявся на повстання. Частина депутатів-жирондистів була заарештована. Провідною силою Конвенту стали якобінці. Вони заявили, що врятувати республіку може лише єдність нації і повне викорінення залишків феодалізму.

10 червня було прийнято декрет, який поклав початок скасуванню феодальних порядків на селі. 17 липня Конвент остаточно скасував усі сеньйоріальні платежі та феодальні права без будь-якого викупу. общинні землі підлягали негайному розподілу між селянами. Відтоді Дрібне землеволодіння у Франції стало основною формою землекористування. Зберігання феодальних актів на землю, утаємничення їх від спалювання карались каторгою.

Жирондисти звинуватили якобінців в узурпації влади. У відповідь на це якобінці підготували проект нової Конституції Франції. 24 червня 1793 р. Конвент урочисто схвалив її текст і поставив на всенародне обговорення.

Статтею конституції було закріплено республіканський режим:

"Республіка єдина й неподільна". Вона містила більш радикальне тлумачення принципу суверенітету народу, ніж Конституція 1791 р. Колишнє абстрактне поняття верховенства нації було замінене конкретнішим змістом: "Суверенний народ - це сукупність усіх громадян" (ст. 7). Для прийняття закону або важливого загальнодержавного рішення голосування в Законодавчому корпусі було недостатньо. Потрібне було ще схвалення громадян, принаймні очевидної більшості їх. Таким чином, якобінці прагнули реалізувати вчення Ж.Ж. Руссо про народний суверенітет і пряму демократію.

Виборче право надавалося всім французам, що досягли 21 року. Скасовувався поділ виборців на активних і пасивних. Вибори депутатів вводились прямі й рівні. Носієм вищої законодавчої влади проголошувалась нація. Було створено постійно діючий однопалатний законодавчий корпус із строком легіслатури один рік. Цей орган міг видавати декрети і пропонувати закони. Якщо проект закону діставав схвалення 1/10 первинних зборів більшості департаментів країни протягом сорока днів, він ставав законом. Декрети не потребували санкції народу і набували чинності негайно.

Функції державного управління покладались на Виконавчу раду з двадцяти чотирьох чоловік. До її обрання залучались виборці з департаментів. Цей орган міг діяти лише на основі законів і декретів і був підзвітним Законодавчому корпусу. Наприкінці кожної сесії Виконавчий комітет треба було наполовину обновляти. У ст. 30 Декларації зазначалося, що державні посади тимчасові, їх слід розглядати не як відзнаки чи нагороди, а як обов'язок.

Якобінська Конституція була радикальним по духу й за формою актом французької буржуазної революції. Проте вона могла набути чинності лише

після того, як збереться новий Законодавчий корпус, куди не міг бути обраний ніхто з депутатів Конвенту. Складна зовнішньополітична обстановка не дала змоги ввести конституцію в дію.

Влітку 1793 р. верховним органом республіки був Конвент, який здійснював у повному обсязі вищу законодавчу, виконавчу, контрольно-судову владу. Комісари Конвенту в департаментах, армії мали великі повноваження, їм доручалося проводити чистку місцевих органів наводити в них революційний порядок, усувати командуєчих арміями та призначати нових. Якобінська диктатура послідовно здійснювала лозунг: "Феодальний режим повністю знищується". Логіка боротьби за врятування республіки зумовила встановлення революційної диктатури, єдиної влади, залізної дисципліни.

Функції революційного уряду були зосереджені в Комітеті громадського порятунку. Він керував воєнними, дипломатичними, продовольчими справами, йому підпорядковувались інші органи, а сам Комітет щотижня звітував перед Конвентом. Комітет створив сильну армію, що розгромила сили інтервентів.

Якобінці реорганізували армію. Декрет від 23 серпня 1793 р. уперше в історії ввів загальну військову повинність. Усіх французів призивали під рушницю доти, "поки вороги не будуть вигнані за межі республіки".

До осені 1793 р. в армії налічувалось близько мільйона чоловіків. Такої чисельності військ історія ще не знала. Пореволуційному вирішувалась проблема командних кадрів. На будь-яку посаду висувались ті, хто вмів перемогти, хто не знав слова "неможливо". Продавець галантерейної лавки Журдан (віком - 31 рік) був призначений командуючим. Такий же пост зайняв конюх Гош у віці 25 років. Генералами стали писар Марсо, син каменяра Клебер. Тулон було взято за планом 24-річного невідомого артилерійського офіцера Наполеона Бона-парта. Французька армія стала застосовувати нову тактику, ввела розсипний стрій. "Якщо меч короткий, - говорили командири, - революційній армії потрібно зробити лише зайвий крок".

Наприкінці липня фактичним керівником Комітету громадського порятунку став Робесп'єр. Йому належать слова: "Для вітчизни зроблено недостатньо, якщо не зроблено все". Боротьбу з ворогами революції вів Комітет громадської безпеки. Матеріали проведеного ним слідства направляли до трибуналу, що були в деяких департаментах.

Для боротьби з ворогами республіки було введено революційний терор. 17 вересня Конвент дозволив здійснювати арешти підозрілих осіб. Обвинувачення в контрреволюції означало наказ про арешт, арешт - здебільшого означав смерть. Заарештований, доставлений увечері в тюрму, наступного дня піддавався допиту, вислуховував вирок трибуналу, а ввечері вже міг сидіти у возі смертників, у жовтні були страчені вожді жирондистів, а їхня партія остаточно зійшла з політичної сцени.

Буржуазія відчувала потребу в шаленій енергії якобінців, без якої неможливо було відвести натиск інтервентів. Нещадно караючи ворогів, яко-

бінці через свою непослідовність, невизначеність політичної платформи часто знищували справжніх патріотів. Знищивши Дантона та його прихильників - "поміркованих", вони потім відправили на гільйотину і своїх вірних друзів - лівих якобінців, вождів партії "скажених", ебертистів.

Надзвичайна ситуація змусила Конвент розширити рамки законодавчого органу. Разом з Комітетом громадського порятунку він діяв як революційний уряд Франції.

Були введені тверді ціни на основні предмети споживання (загальний максимум). Продовольство реквізували й розподіляли через спеціальну державну комісію.

За зовнішньою торгівлею та діяльністю великих торговців був установлений жорсткий контроль. Восени 1793 р. створено загони санкюлотів, що боролися зі спекулянтами, вишукували продовольство для Парижа і розкривали змови роялістів.

За спекуляцію карали стратою. За допомогою армії реквізували хліб у заможних селян. Було взято на облік золото і срібло приватних осіб. Багатих обкладали високими податками й примусовими позиками. Для робітників також було встановлено максимум заробітної плати, що викликало їх обурення, оскільки ціни зростали, а купівельна спроможність грошей падала.

Наприкінці лютого і початку березня 1794 р. були видані відомі вантозькі декрети. Майно контрреволюціонерів передбачалось роздати бідним громадянам, інвалідам, сиротам, старим людям.

Вибори до муніципалітетів у зв'язку із складною обстановкою не проводились. Фактично влада на місцях була у віданні революційних комітетів. Для припинення зловживань голову й секретаря комітету замінювали через кожних два тижні.

Місцеве управління ґрунтувалось на централізованих засадах. Якобінська диктатура спиралась на масові народні організації.

Енергійна діяльність якобінців, пов'язана з викоріненням феодалізму проводилась з великим розмахом. Було введено нове літочислення (від початку республіки), затверджено новий календар, видано декрет про обов'язкову початкову освіту, було навіть зроблено спробу створити нову релігію - культ Розуму. Усіх жителів стали називати громадянами, було скасовано звернення на "ви" тощо.

Улітку 1794 р. Франція була очищена від інтервентів. Було майже придушено контрреволюційні заклоти. Для буржуазії, що зміцніла політичне й економічно, диктатура якобінців стала непотрібною.

Так і не домоглися задоволення своїх основних вимог, стали відходити від якобінців і робітники. Селяни, що чинили опір реквізиції продуктів, також були незадоволені якобінцями.

27 липня (9 термідора) 1794 р. під час засідання Конвенту Робесп'єр та його соратники були заарештовані, а наступного дня без суду відправлені на гільйотину, їхню долю розділили сотні якобінців. Масовий терор проти яко-

бінців і санкюлотів охопив країну. Конституцію 1793 р. піддавали анафемі й прокляттям. Падіння диктатури яacobінців і прихід до влади термідоріанців означали кінець висхідного етапу Великої французької революції.

8.2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії та її падіння. Реставрація монархії бурбонів.

Внаслідок термідоріанського перевороту до влади приходять велика буржуазія, яка намагається знищити механізм яacobінської диктатури, скасувати соціально-економічне законодавство яacobінців. Комітет громадського порятунку втратив значення урядового органу. До Конвенту повернулися ті жирондисти, яким пощастило уціліти. Були розгромлені яacobінський клуб. Паризька комуна, реорганізований Революційний трибунал, знищені революційні комітети.

Щоб закріпити своє панування, термідоріанська реакція поспішає створити нову сильну державну владу, систему органів, які будуть здатні упоратися як з народними масами, так і з феодалською реакцією.

У серпні 1795 року Конвент прийняв нову конституцію Франції, відому, як Конституція 3-го року Республіки, що нараховувала 372 статті. Цей основний закон був консервативним за своїм змістом, він втрачав колишню буржуазну революційність. Такий характер мала і Декларація прав людини і громадянина 1795 року.

Законодавчий корпус за Конституцією 1795 року складався з двох палат: Ради старійшин, яка налічувала двісті п'ятдесят членів, і Ради п'ятисот. Нижня палата обговорювала законопроекти, а Рада старійшин або приймала їх, або відхиляла.

Конституція скасувала загальне виборче право й відновила майновий ценз. Для членів Ради старійшин був встановлений віковий ценз - не менше сорока років, для членів Ради п'ятисот - не менше тридцяти.

Виконавча влада надавалася Директорії, особливому комітету з п'яти членів, які обиралися Законодавчим корпусом. Щорічно мінявся один з директорів. Голоували по черзі всі члени протягом трьох місяців. Директорії були підпорядковані міністри, військове командування і т. д.

На цей вузький орган - Директорію - покладала надії буржуазія в боротьбі проти "лівих" та "правих". Але, як показало життя, Директорія була не в змозі виконати таке завдання. У 1795 році двічі виступають народні маси, в 1796 році уряду довелося зіткнутися з організацією, створеною Гракхом Бабефом, - "Змовою рівних". Виступають й час і роялісти. Наприкінці 1795 року спалахує роялістський заколот Парижі. Член Директорії Баррас, призначений диктатором, звернувся за допомогою до генерала Наполеона Бонапарта, який на той час перебував у Парижі. Генерал за допомогою гренадерів швидко розгромив заколотників.

За таких умов директорія розгубилася. Вона спрямовувала свої удари то проти народних мас, то проти дворян-емігрантів, різко змінюючи свою політику, яка отримала назву політики гойдалки.

Отже, Директорія була змушена боротися на два фронти - проти народу і проти роялістів - і виявилася неспроможною надійно захистити інтереси термідоріанської буржуазії. Зона стала лише сходиною до режиму військової диктатури.

У 1799 році Директорія остаточно втратила свій авторитет у великої буржуазії та заможного селянства. Поступово виникає план нового державного перевороту за допомогою професійної армії. У Парижі обговорюються кандидати на роль диктатора: генерал Жубер, генерал Моро. Але перший з них загинув, другий відмовився від участі в перевороті. Тоді вибір упав на генерала Бонапарта.

9 листопада 1799 року (18 брюмера за республіканським календарем) Наполеон Бонапарт вчинив державний переворот. Йому допомагали банкіри, біржовики, віроломний міністр закордонних справ Талейран. Призначений напередодні командуючим паризьким військовим округом Наполеон розпочинає боротьбу з Радою старійшин, Радою п'ятисот. Два члени Директорії подають у відставку, за ними ще один директор. Директорія розпадається. Влада опиняється в руках Наполеона Бонапарта.

Наполеон добре розумів, що військова диктатура повинна бути одягнена в конституційні форми. Він зважав також на те, що перехід від республіканських установ до режиму особистої влади потребує проміжних стадій. Усе це знайшло своє втілення в новій Конституції, яка встановила форму правління у вигляді консулату.

Нова Конституція (Конституція 8-го року Республіки) була затверджена 13 грудня 1799 року плебісцитом. Тут не було Декларації прав людини і громадянина, відсутні статті про політичні свободи. Конституція гарантувала буржуазії і селянству приватну власність, здобуту за роки революції. "Французька нація заявляє, - було сказано в статті 94 Конституції, - що після здійснення законного продажу національного майна, незалежно від його походження, законний покупець не може бути позбавлений його". Армія відіграла важливу роль у новій політичній системі, тому Конституція спеціально передбачала пенсії, пільги для поранених воїнів та членів їх родин.

Основою всієї конституційної системи була урядова влада, яка формально належала колегії з трьох консулів, а фактично була сконцентрована в руках першого консула. Стаття 39 Конституції спочатку стверджувала, що консули обираються на десять років, а потім заявляла, що "Конституція признає першим консулом громадянина Бонапарта". Перший консул наділявся особливими функціями і повноваженнями. Він обнародував закони, призначав і звільняв членів Державної ради, міністрів, послів, армійських офіцерів, членів місцевих адміністрацій, кримінальних і цивільних суддів і то-

що. Другий і третій консули мали дорадчий голос. Реальна влада належала одній людині - Наполеону Бонапарту.

Конституція виходила з розщеплення законодавчого процесу. Законодавча ініціатива належала першому консулу. Під його керівництвом Державна рада розробляла законопроект і передавала його в Трибунат. Після обговорення законопроект з Трибунату переходив до Законодавчого корпусу, який голосував "за" або "проти". Прийнятий законопроект перевірявся Охоронним сенатом, після чого знов переходив до першого консула, який обнародував його. Уся ця складна процедура була лише маскуванням всевладдя першого консула.

Зміцнення політичного режиму дозволяло Наполеону поступово звільнятися від ширми, готувати необхідні умови для остаточного знищення республіканського ладу. У 1802 році був проведений плебісцит, після чого сенатус-консулт 4 серпня 1802 року встановив, що "консули призначаються до життя" і що перший консул може "пропонувати громадянина, який буде його наступником після його смерті" (статті 39 і 42). Органічний сенатус-консулт 18 травня 1804 року надав Наполеону "титул імператора французів" і заявив, що "імператорський сан передається спадково по висхідній лінії кровному законному потомству Наполеона Бонапарта по чоловічій лінії" (ст. 3).

Коронував Наполеона Папа Римський Пій VII, якого спеціально викликали з Італії. Створюється імператорський двір, найближчому оточенню імператора даруються титули князів, графів і т. д. Вищі чиновники входили у Високу раду імператора, з них формується і Тягмна рада. У Франції остаточно завершується процес відновлення ітпалізованого і бюрократичне організованого державного апарату.

До складу уряду входило дванадцять міністерств. Насаджується „сувора централізація, самоврядування скасовується. У департаментах уряд призначав префектів, в округах і общинах - супрефектів і мерів. Виборним місцевим радам залишаються лише дорадчі функції.

У 1801 році Наполеон підписав конкордат з Папою Римським. Католицизм було проголошено релігією "переважної більшості французького народу", а католицьку церкву було включено в систему державного апарату. Держава взяла священників на своє утримання, Наполеон дістав право призначати їх на вищі церковні посади.

Подальший розвиток в імперії Наполеона I отримала військова організація. Змінився характер французької армії: вона стала кастовою, професійною. З'явилися привілейовані підрозділи (гренадери, драгуни), відокремилась імператорська гвардія.

Особливу увагу Наполеон приділяв зміцненню поліції. На чолі міністерства поліції був поставлений Ж. Фуше, який прагнув найсуворішої централізації поліцейської системи. Генеральні комісари і комісари поліції в округах і містах призначалися міністром поліції і працювали під його керів-

ництвом. У Парижі була створена особлива префектура поліції. Важлива роль відводилася воєнізованому поліцейському з'єднанню - корпусу жандармів, який був підпорядкований військовому міністру. У разі потреби загони жандармів передавалися у розпорядження міністра внутрішніх справ.

Наполеон добре розумів, що потрібно буржуазії. Він хотів знищити якобінство. Була введена сувора цензура, закриті незалежні газети. Він піклувався про розвиток промисловості: давав державні замовлення підприємцям, виділяв їм субсидії, захищав від конкуренції. Була забезпечена свобода експлуатації. Зберігав дію Закон Ле-Шапельє, були введені робочі книжки. Наполеон також наполягав, щоб усі робітники були забезпечені роботою.

Була здійснена велика за обсягом кодифікація. З'явилися Цивільний кодекс 1804 року. Торговий кодекс 1807 року, Кримінально-Процесуальний кодекс 1808 року. Кримінальний кодекс 1810 року.

Така форма правління у вигляді бонапартизму, який зобов'язувався захищати приватну власність, певний час мала підтримку як великої буржуазії, так і заможного селянства. Але з 1811 року імперія Наполеона вступає в смугу кризи. Поразка в Росії, вступ у 1814 році англійських, пруських, російських військ до Парижу примусили Наполеона зректися престолу і вирушити на острів Ельбу, наданий йому в довічне володіння.

У Францію повертається брат страченого в період революції короля Людовика XVI і займає королівський престол під іменем Людовика XVIII.

Повернення Людовика XVIII викликало загальне незадоволення. Одне ім'я Бурбонів нагадувало про страшне минуле. Буржуазія і селянство, які придбали землю за часів революції, побоювалися втратити її.

Разом з Бурбонами повертаються емігранти, які вимагають свої володіння, майно, землю. Але відновити минуле після якобінців було вже неможливо.

Умови повернення Бурбонів були сформульовані в Хартії 1814 року, підписаній Людовиком XVIII після вступу на престол. Хартія визнавала встановлену революцією громадянську рівність (ст. 1), скасування станових привілеїв дворянства і духовенства, дію Цивільного кодексу Франції 1804 року, збереження нової судово-адміністративної системи. Вона гарантувала законно набуту земельну власність. Як було сказано в статті 9, "усі види власності недоторканні, не виключаючи так званої національної".

Державна організація прийняла форму легітимної (законної) монархії. Король, особа якого вважалася недоторканою і священною, проголошувався верховним главою держави і командуючим усіма збройними силами. Він мав право оголошувати війну, укладати міжнародні договори, видавати розпорядження і укази. Відповідно до Хартії виконавча влада належала винятково королю, а законодавча влада здійснювалася спільно королем, палатою перів і палатою депутатів.

Законодавчий орган був двопалатним. Палата перів призначалася королем. Палата депутатів обиралася на п'ять років. Виборчі права мали фран-

цузи старші тридцять років, що сплачували прямий податок у розмірі трьохсот франків. Депутат повинен був досягти сорокалітнього віку і сплачувати прямий податок у розмірі тисячі франків.

Король мав право призначати на всі посади у сфері державного управління, формувати Раду міністрів. Відповідальність уряду перед законодавчим органом не була передбачена Хартією.

Бурбони провадили реакційну внутрішню політику: роздавали пенсії, посади, ордени колишнім емігрантам, повертали землі, які не були ще продані, колишнім власникам, звільняли офіцерів із армії. Тому поширилися чутки, що будуть відбирати землю, отриману за часів революції.

Скориставшись такою ситуацією. Наполеон 1 березня 1815 року з загоном, що налічував тисячу чоловік, висадився на півдні Франції, а через три тижні вступив до Парижу. "Сто днів Наполеона" закінчилися поразкою під Ватерлоо, його зреченням і відправкою на острів Святої Олени.

Бурбони знову повертаються у Францію, де починається розправа з діячами революції та імперії. У 1824 році вмирає Людовик XVIII. Престол посідає його брат - Карл X (граф д'Артуа). У 1825 році були видані закони, що передбачали смертну кару за святотатство та інші злочини проти церкви, про виплату емігрантам величезної грошової компенсації за втрачені землі. Було відновлено орден єзуїтів, розпущено національну гвардію. Усе це викликало протести, демонстрації, маніфестації.

Однак Карл X переходить у наступ. Двадцять шостого липня 1830 року він видає серію указів (ордонансів), які відверто порушували Хартію 1814 року. Розпускалася щойно обрана палата депутатів, вдвічі була зменшена кількість її членів, ще більше звужувалося виборче право, ліквідувалася "свобода друку і зборів".

Ордонанси Карла X викликали страшне обурення. Робітники, ремісники, дрібні службовці, студенти, колишні офіцери і солдати будують барикади, беруться до зброї. Вісімдесят тисяч чоловік взяло участь у цих подіях під гаслом "Геть Бурбонів! Хай живе Хартія!".

Липнева 1830 року революція перемагає. Карл X зрікається престолу й тікає в Англію. Влада опинилася в руках великої буржуазії. Намісником королівства, а потім королем було проголошено герцога Орлеанського Луї Філіппа. Так з'явилася липнева монархія, де владу захопили банкіри, біржовики, тобто фінансова аристократія.

Король присягає новій Конституції, основу якої склала Хартія 1814 року, до якої були внесені певні зміни, наприклад, скасоване спадкове перство, розширені права палати депутатів, очищений від реакційного дворянства державний апарат, відновлено національну гвардію, обмежено духовенство і т. д. Були також переглянуті цензи на виборах у палату депутатів. Тепер віковий ценз становив для виборців двадцять п'ять років, для депутатів - тридцять. Нижчим став і майновий ценз, відповідно, двісті і п'ятсот франків прямого податку. Було також збережено систему централізованого бюрок-

ратичного управління. Все це знайшло своє відображення в Хартії 1830 року.

Але липнева монархія мала і прогресивне значення. Вона остаточно завершила спроби реакційного дворянства і духовенства відновити колишні феодально-абсолютистські порядки.

8.3. Революція 1848 року і проголошення другої республіки. Паризька комуна.

Засилля фінансової аристократії у сфері економіки й політики викликало невдоволення не лише середніх та малоїмущих верств населення, а й великих промисловців і торговців. У країні почався масовий рух за виборчу реформу і, насамперед, за зниження виборчого цензу.

Політичне більш активним став пролетаріат. Багато робітників вважали, що парламентська реформа допоможе їм добитися прийняття життєво важливих декретів. Вони сподівались на встановлення республіки нового типу, яка гарантувала б їм не тільки широкі політичні свободи, а й поліпшення економічного становища. У цьому полягала особливість нової революційної ситуації, для якої популярним було гасло: "За соціальну республіку".

Революція була підготовлена усім попереднім розвитком Франції. Липнева революція не задовольнила ні народні маси, ні торгово-промислової буржуазії. Ситуацію ускладнювали фінансова криза 1847 року, неврожай, голод. За таких умов рух, який розпочався вимогами виборчої реформи, переріс у боротьбу за республіку.

22 лютого 1848 року в Парижі відбулася демонстрація на підтримку виборчої реформи, яка перетворилася на зіткнення з поліцією, під час яких загинуло декілька демонстрантів. Другий день розпочався збройним виступом народу, який побудував у Парижі 1513 барикад, захопив казарми, стратегічні пункти столиці.

Революція перемогла. Створюється Тимчасовий уряд у складі семи членів і чотирьох секретарів, серед яких уперше були двоє представниками робітників - Луї Блан і Альбер.

Під тиском робітників Тимчасовий уряд 25 лютого 1848 року проголошує Францію республікою. Це була буржуазна республіка, що незабаром виявилось у взаєминах між урядом і робітничим класом. Робітники вимагають від уряду видання декрету про право на працю. Такий декрет був виданий 25 лютого 1848 року. У ньому було сказано: "Уряд Французької республіки зобов'язується гарантувати робітникові його існування працею, він зобов'язується забезпечити роботу для всіх громадян". Але цей декрет не мав реальних наслідків обіцянка залишилася тільки на папері. Тому нові демонстрації вимагають створити міністерство праці. Тимчасовий уряд заснував Урядову комісію по праці, яку повинні були очолити Луї Блан і Альбер. Комісії виділили окреме приміщення, таким чином Луї Блан і Альбер були відокремлені від уряду.

Щоб заспокоїти народні маси. Тимчасовий уряд йде на незначні поступки: звільнення політичних в'язнів, зниження цін на хліб, скорочення робочого дня на одну годину, скасування рабства в колоніях, проголошення свободи слова, зборів.

Уряд видає декрет про Національні майстерні, у яких робітники (близько ста тисяч) виконували некорисну, нікому не потрібну роботу і одержували за це заробітну плату. Уряд проголошував, що всі податки "стягуються на попередніх підставах", а вводив нові податки, і нікому не потрібна праця в Національних майстернях викликала незадоволення такою політикою селянства та дрібної буржуазії.

Намагаючись посилити свою владу, буржуазні політичні діячі поспішають провести вибори до Установчих зборів, покликаних розробити конституцію республіки.

Установчі збори проголошують Францію буржуазною республікою. Замість Тимчасового уряду створена Виконавча комісія з п'яти правих буржуа, яка розпочала відразу наступ проти робітників. У червні 1848 року був виданий наказ про розпуск Національних майстерень. Молоді за віком робітники повинні йти до армії, інші - на земляні роботи в провінцію. Такі дії уряду викликали Червневє повстання паризьких робітників, що було жорстоко придушене військовим міністром Кавеньяком, який отримав від Установчих зборів диктаторські повноваження.

Після розгрому Червневєго повстання Установчі збори відновлюють обговорення нової конституції. Четвертого листопада 1848 року Конституція Другої республіки була прийнята.

Конституція 1848 року була документом, який відбивав суперечності свого часу. Основний Закон містив численні "соціальні" декларації. Франція проголошувалася Республікою, принципами якої були свобода, рівність, братерство, а основами - сім'я, праця, власність, громадський порядок. Конституція обіцяла недоторканність особи, житла. "Ніхто не може бути арештованим або затриманим інакше, було сказано в статті 2, - як у силу закону". Йшлося про свободу совісті, свободу друку, свободу навчання. Однак гарантії здійснення цих прав і свобод Конституція не надавала.

"Всяка власність недоторканна", - заявляла Конституція в статті 11. Вона гарантувала громадянам "свободу праці і промисловості", встановлювала "рівність у відносинах хазяїна і робітника", обіцяла організувати громадські роботи для безробітних (ст. 13).

Система державних органів, за Конституцією, базувалася на принципі розподілу влади. Законодавча влада доручалася Національним зборам, до складу яких входило сімсот п'ятдесят депутатів. Виборче право було прямим і загальним з таємним голосуванням. Виборцями могли бути всі чоловіки старші двадцяти одного року. Майновий ценз було скасовано. Національні збори обиралися на три роки. Реальної сили і авторитету вони не мали.

Центральне місце в державі конституція відводила незалежному від парламенту президенту. Відповідно до статті 43 "французький народ передає виконавчу владу одній особі - президенту", який обирався загальним голосуванням на чотири роки. Президент отримав дуже широкі повноваження: право внесення законопроектів, право вето, право помилування тощо. Він призначав і звільняв міністрів, а за порадою останніх - дипломатів, префектів, суддів, прокурорів, роздавав офіцерські посади. Йому фактично були підпорядковані збройні сили. Однак президент не міг бути переобраним відразу на другий строк, не мав права розпускати Національні збори. Проте він безконтрольно розпоряджався сильним поліцейсько-бюрократичним апаратом, йому підкорялася армія.

У країні була утворена також Державна рада, члени якої призначалися Національними зборами на шість років. До її компетенції належав попередній розгляд законопроектів. У той же час конституція Лишила недоторканою всю стару організацію управління, суд, муніципалітети.

У грудні 1848 року на перших президентських виборах був обраний з шести претендентів Луї Бонапарт. Йому віддали свої голоси і буржуазна аристократія, і дрібна буржуазія, і селянство.

Гаслом бонапартистів став перегляд Конституції 1848 року. Чекати довелося недовго. Другого грудня 1851 року під виглядом захисту республіки Луї Бонапарт здійснив державний переворот: війська зайняли всі стратегічні пункти, у Парижі оголосили військовий стан; Національні збори розігнали ряд депутатів заарештували. Так було встановлено відкриту військову диктатуру. Показово, що плебісцит схвалив цей переворот: селянство довіряло Луї Бонапарту.

14 січня 1852 року була затверджена нова Конституція. Уся повнота влади надається президенту, який тепер обирається на десять років. Він є главою збройних сил, призначає міністрів, від його імені здійснюється правосуддя, парламентарії та посадові особи приносять йому присягу на вірність. Величезну роль відігравав президент у законодавчому процесі, у якому брали участь Державна рада, Законодавчий корпус і Сенат. Президент проголошував стан облоги, видавав декрети і затверджував закони.

У листопаді 1852 року сенатус-консульт визнає Луї Бонапарта імператором Франції Наполеоном III. Плебісцит схвалює це рішення. Офіційне проголошення 2 грудня 1852 року Другої імперії означало встановлення бонапартизму - монархічного режиму, який характеризувався широким використанням у державно-політичному житті армії, поліції, бюрократичного чиновництва, церковного апарату з метою придушення революційного руху народних мас.

Коли 19 липня 1870 року Наполеон III оголосив війну проти Пруссії, він сподівався на швидку перемогу, проте зазнав поразки. За п'ять тижнів пишна імперія розвалилася. Другого вересня 1870 року фортеця Седан зі стотисячним гарнізоном і самим імператором Наполеоном III капітулювала.

Звістка про седанську катастрофу швидко досягла Парижа. Під натиском народних мас 4 вересня 1870 року було проголошено скасування імперії та відновлення республіки. Був створений новий уряд на чолі з колишнім губернатором Парижа, монархістом генералом Трошо - "уряд національної оборони".

Новий уряд не збирався боротися з пруськими військами. Він більше боявся свого власного народу, тому за всяку ціну намагався домовитися з Пруссією і підписати мир.

Політика національної зради, до якої вдався Трошо, викликала загальне невдоволення. Патріотичні настрої, гасла захисту вітчизни се частіше перепліталися з вимогами революційної перебудови суспільства.

Скориставшись поразками французької армії на фронті. Уряд національної оборони підписав 28 січня 1871 року угоду з Пруссією про перемир'я. За вимогою Бісмарка були скликані Національні збори в Бордо, які 26 лютого 1871 року підписали попередній мирний договір з Пруссією, а також сформуvalи новий уряд на чолі з А. Тьером.

За умовами мирного договору Франція втрачала Ельзас і Лотарингію, сплачувала контрибуцію в розмірі п'яти мільярдів франків. Відбувалася також пруська окупація частини Франції. Але Париж не збирався складати зброю. У лютому 1871 року був прийнятий Статут Національної гвардії, визначена її структура (комітет батальйону, рада легіону, Центральний комітет Національної гвардії). У березні 1871 року до ЦК Національної гвардії було обрано двадцять чоловік із загального складу в шістдесят членів. Народ зберіг зброю, перевіз гармати до робітничих кварталів Парижа.

Револуція 18 березня 1871 року була спровокована спробою Тьера роззброїти Національну гвардію Парижа і, перш за все, відібрати в неї артилерію. Розпочата урядом 18 березня 1871 року військова операція закінчилася повним провалом. Влада перейшла до Центрального комітету Національної гвардії. Уряд Тьера втік до Версаля, вивів туди війська, поліцію, жандармерію.

Центральний комітет Національної гвардії швидко встановив порядок у столиці, надіслав до міністерств і відомств своїх представників, здійснив ряд соціально-економічних заходів. Основні зусилля він спрямував на організацію виборів до Паризької комуни.

Вибори Паризької комуни відбулися 26 березня 1871 року, а 28 березня на майдані біля ратуші Паризьку комуна урочисто проголосили.

Програмним документом Паризької комуни стала Декларація Комуни "До французького народу" від 19 квітня 1871 року, покликана "пояснити характер, зміст і мету революції", що відбувається. Головною метою революції Декларація проголошувала "визнання і зміцнення Республіки, єдиної форми правління, сумісної з правами народу, з правильним і вільним розвитком суспільства". Одним принципів політичного устрою була визнана повна автономія комун на всій території Франції. Невід'ємними правами таких комун

повинні бути: затвердження комунального бюджету, управління місцевими службами, організація судочинства, внутрішньої поліції, освіти, організація міської оборони і національної гвардії. Необхідно було забезпечити "постійну участь громадян у справах Комуни", вільний захист їх інтересів. Передбачалося призначення через обрання або за конкурсом відповідальних змінюваних посадових осіб і комунальних чиновників.

Державний лад Паризької комуни був досить своєрідним. Найвищим органом була сама Паризька комуна, яка відразу оголосила себе "єдиною владою". Комуна визнала недійсними накази або повідомлення версальського уряду, забороняла чиновникам і службовцям їх виконувати. Було накладено "секвестр на все рухоме і нерухоме майно і на цінні папери всіх видів", які належали членам версальських зборів, членам Уряду національної оборони і уряду Тьера. Усі вони були визнані незаконними.

Паризька комуна не знала розподілу влади, її декрети і розпорядження виконували комісії, які вона створювала зі свого складу. Комуна обирала десять таких комісій, кожна з яких відала "функціями колишніх міністерств".

1 травня 1871 року був прийнятий декрет про організацію комітету громадського порятунку, який складався з п'яти членів. Але цей орган вже не встиг розгорнути свою діяльність.

Розпочалася робота щодо створення центрального апарату управління. Так, Центральний комітет Національної гвардії направляв до міністерств своїх представників. Те саме робила і Паризька комуна, призначаючи в усі важливі відомства по одному делегату, який мав працювати під контролем комісії та комуни. Так була знищена чиновницька бюрократія. Комуна скасувала привілеї чиновництва, ліквідувала особливий статус цієї замкненої групи. За саботаж, невихід на роботу звільняли чиновників, обирали нових працівників, перетворюючи їх на службовців комуни. Максимум заробітної плати становив шість тисяч франків у рік.

Комуна скасувала стару поліцію, знищила жандармерію. Порядок у Парижі підтримували резервні пролетарські батальйони Національної гвардії.

Міське управління організувалося у двадцяти округах, на які поділявся Париж. Справами округу відали члени комуни, які мали право створювати необхідні комісії.

Паризькою комуною була ліквідована стара судова система. Комуна створювала новий судовий апарат. Низовою судовою інстанцією залишалися мирові судді, які повинні були обиратися населенням. Але тимчасово їх довелося призначати Виконавчій комісії. Мирові судді розбирали цивільні і незначні кримінальні справи. Для серйозніших справ передбачалося створити Палату цивільних справ.

Комуна проголошувала демократичне судочинство, прилюдний, рівний для всіх суд, виборність суддів, свободу захисту. Широкі права надавалися звинуваченим. Вони мали право вимагати виклику свідків за рахунок Комуни, обирати захисника на свій розсуд тощо.

Декретом від 2 квітня 1871 року церква була відокремлена від держави, бюджет культів був скасований. Майно, яке належало релігійним конгрегаціям, оголошувалося національною власністю. У зачинених церквах відкривалися клуби.

29 березня 1871 року з'явився декрет про скасування старої армії і заміну її Національною гвардією. "Ніяка військова сила, - було сказано в декреті, - крім Національної гвардії, не може бути створена в Парижі або введена в нього" (ст. 2). Усі здатні до військової служби громадяни повинні були вступити до лав Національної гвардії.

За короткий час свого існування Паризька комуна встигла здійснити ряд важливих соціально-економічних заходів.

У травні 1871 року Комуна затвердила Статут Луврських майстерень з ремонту зброї, який вводив нові принципи керівництва майстернями. Органами управління стали загальні збори робітників, Рада майстерень і делегат, який знаходився при Комуні, але обирався загальними зборами робітників.

Велику увагу приділяла Комуна регулюванню умов праці робітників. Був встановлений максимум заробітної плати, який визначався "в шість тисяч франків на рік".

Комуна здійснила широку демократизацію системи народної освіти. Проголошувалося введення загальної, безплатної, обов'язкової, всебічної шкільної освіти.

Було вжито термінових заходів щодо боротьби з безробіттям, скасовувалась нічна праця в булочних, вводились привілеї для осіб зайнятих випуском обмундирування для Національної гвардії. Декретом від 17 квітня було введено відстрочку сплати боргів за комерція ними векселями, що врятувало від розорення тисячі дрібних торговців о підприємців.

Однак Французький банк, звідки версальці одержували суми набагато більші, ніж Комуна, не був націоналізований. Згодом його дирекція передала версальцям кліше для друкування грошей.

Комуна видала декрет про судову відповідальність шести членів версальського уряду, винних у розв'язуванні громадянської війни, їх майно підлягало секвестру. Вводилась кримінальна відповідальність за дезертирство.

19 квітня комунари звернулись із закликом до сільських жителів, у якому переконували їх не вірити версальцям і викладали свою соціально-економічну програму: землю - селянам, знаряддя праці - робітникам. Однак основна маса селян Комуни не підтримала.

28 травня 1871 р. версальські війська зайняли Париж. Двадцять два трибунали розглядали справи комунарів і виносили обвинувальні вироки.

Репресіям були піддані прихильники Комуни не тільки в Парижі та Ліоні, а й в інших містах.

Паризька комуна проіснувала лише сімдесят два дні. Не всі свої задуми вона втілила в життя. Але Комуна зробила свій внесок в історичний до-

свід розвитку демократії, збагатила його принципово новими державними і правовими інститутами.

8.4. Проголошення третьої республіки. Конституційні закони 1875 року

Виникнення Третьої республіки у Франції відбувалося у складних, напружених умовах, в обстановці посиленої реакції.

Її поява була пов'язана передусім з поразкою під Седаном У франко-пруській війні. Седанська катастрофа призвела до загибелі Другої імперії. Підйом народного руху 4 вересня 1870 року відновив у Франції республіку.

Початок республіки був дуже складним. Наслідки франко-пруської війни були жахливими. Ганебний мир з Пруссією, втрата економічно важливих Ельзасу і Лотарингії, обов'язок сплатити величезну контрибуцію в розмірі п'яти мільярдів франків - усе це вело до руйнування економіки і розорення населення Франції.

Свій вплив на утворення республіки у Франції зробила революція 18 березня 1871 року. Паризька комуна, яка визнавала республіканську форму правління і підтримувала її, зазнала поразки. Після загибелі Комуни, версальці розпочали терор, що призвів до значних втрат серед робітничого класу.

Внутрішньополітичне становище в країні залишалося напруженим. Постійним явищем післявоєнних часів стали розгул реакції та посилення монархічних елементів.

Ось чому основна політична проблема післявоєнної Франції була пов'язана з наступним державним ладом країни, що стала об'єктом гострої боротьби буржуазних партій після загибелі Комуни. Причому найбільш реакційні з них хотіли відновити монархію. Прихильники монархічної форми правління розпадалися на три фракції: легітимістів, яким марилося бачити на королівському троні когось з Бурбонів, орлеаністів, що підтримували Орлеанську династію, і бонапартистів.

Фактично Франція з 4 вересня 1870 року була республікою. У країні існувала посада тимчасового президента, яку посідав спочатку Тьєр, а потім маршал Мак-Магон, працював республіканський уряд, діяли Національні збори, утворені ще за часів франко-пруської війни з метою санкціонування мирного договору. Показово, що до монархістів належав і тимчасовий президент, і міністри, і члени Національних зборів. Усі вони були противниками республіки. Термін "республіка" перестав вживатися в офіційних документах.

Але ліквідувати республіканський лад було в тих умовах неможливо: заважали і серйозні розбіжності в таборі монархістів, і республіканські настрої більшості буржуазії, і побоювання опору з боку робітничого класу.

За таких умов розробку конституції було доручено не Установчим зборам, як було заведено у Франції, а Національним зборам, які довго бгалися, затягували час, поки нарешті не були змушені перейти до Роботи і

створити конституційну комісію. Беручись до розробки конституції, члени Національних зборів намагалися ввести такий державний лад, від якого в майбутньому буде легко перейти до монархії.

У лютому 1875 року за ініціативою де Валлона Національні збори прийняли два конституційних акти: 24 лютого - Закон про організацію Сенату і 25 лютого - Конституційний закон про організацію державної влади. 16 липня 1875 року був прийнятий ще один конституційний акт - Закон про відносини державної влади. Разом ці три закони і склали Конституцію Третьої республіки, що і визначило її своєрідність.

Конституційні закони 1875 року не визначали загальних принципів державного ладу. Крім того, вони не стверджували прямо республіканської форми правління. Принципове значення у цьому відношенні мала стаття 2 Конституційного закону про організацію державної влади, де було сказано: "Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів сенатом і палатою депутатів, об'єднаних у національні збори. Він обирається на сім років". Показовим був і сам виступ де Валлона, який, вносячи проект даного закону, говорив: "Я не пропоную проголосити республіку, але пропоную продовжити уряд, який сьогодні існує і який є урядом республіканським".

Були й інші особливості Конституції 1875 року, їй, наприклад, не передувала декларація або преамбула, зовсім не було розділу про права і свободи громадян. Дуже поверхнево визначався статус уряду, зовсім не розглядалася організація місцевого управління. Конституція була зорієнтована лише на визначення структури та компетенції вищих органів державної влади.

Конституція 1875 року розцінювалася як тимчасовий законодавчий акт. Тому їй вибачали і невеликий обсяг (лише 34 статті у трьох законах), і невирішеність багатьох питань тощо. Необхідно також наголосити на тому, що реакція сподівалася на повернення монархії.

Державний лад Третьої республіки за Конституційними законами 1875 року базувався на принципі розподілу влади.

Законодавча влада здійснювалася двома зібраннями: палатою депутатів і сенатом, які об'єднувалися в Національні збори. Палата депутатів обиралася населенням Франції терміном на чотири роки. У Конституції йшлося про "загальне голосування", але жінки, військові, населення колоній були позбавлені виборчих прав. Діяла мажоритарна система виборів у два тури. У першому турі обраним вважався кандидат, який зібрав абсолютну більшість голосів (більше половини). Якщо ніхто із кандидатів не отримав такої кількості голосів, проводився другий тур, на якому для обрання досить було зібрати відносну більшість голосів.

Верхньою палатою був сенат, який складався з трьохсот senatorів, сімдесят п'ять з яких були довічними, а двісті двадцять п'ять обиралися особливими колегіями виборців за департаментами терміном на дев'ять років. Сенат був постійно діючою установою. Його не можна було розпустити, а кожні три роки він оновлювався на одну третину.

Сенат розглядався монархістами як протиположна палаті депутатів. Тому він мав не тільки рівні права з палатою депутатів, а отримав і деякі переваги. За згодою сенату президент мав право розпустити палату депутатів, сенат міг перетворюватися на найвищий суд Франції.

Сенат і палата депутатів збиралися щороку, їх сесії починалися і закінчувалися одночасно. Президент міг відстрочити засідання палат, але не більше як на місяць.

Главою держави був президент, який обирався Національними зборами на сім років. Він міг бути переобраним. Президент мав широкі повноваження. У нього було право законодавчої ініціативи. Він оголошував закони, прийняті обома палатами, стежив за їх виконанням і забезпечував його, мав право помилування. Президент розпоряджався збройними силами, призначав на всі цивільні та військові посади, міг розпустити за згодою сенату палату депутатів. Такі права президента наближали його до конституційного монарха.

Згодом почало відбуватися суттєве обмеження влади президента. Він втрачав деякі конституційні повноваження (розпуск палати, відстрочка сесій і тощо). На посаду президента стали підбирати маловпливових політичних діячів.

Конституційні закони 1875 року передбачали утворення Ради Міністрів, однак не давали детального визначення її правового статусу. Але принципове значення мала стаття 6 Закону від 25 лютого 1875 року, де було сказано, що "міністри солідарно відповідальні перед пактами за загальну політику уряду й індивідуально - за їх особисті дії". Закріплення в Конституції інституту парламентської відповідальності уряду давало йому значну самостійність щодо президента. Річ у тім, що президент не був главою уряду, він лише призначав голову Ради міністрів, який відповідав перед парламентом.

Повноваження уряду безперервно зростали. У нього було право законодавчої ініціативи, в його розпорядженні знаходився великий бюрократичний апарат міністерств. Кожний акт президента скріплювався відповідним міністром.

Зберігалася в Третій республіці Державна рада, засновником якої був ще Наполеон I. Цей орган складався з представників вищої бюрократії, які призначалися декретом президента. Державна рада була консультантом уряду в питаннях управління.

Місцеве управління навіть не згадувалося в Конституційних законах 1875 року. Адміністративний поділ зберігався від часів Першої імперії: департамент, округ, кантон, комуна.

На чолі департаменту стояв префект, який призначався декретом президента. Префект був повноважним представником уряду і концентрував у своїх руках усю повноту влади. Подібну роль виконував у окрузі супрефект. Представницькі органи у вигляді генеральних і окружних рад, муніципалітетів вирішували другорядні питання і виконували всі розпорядження префектів і супрефектів.

Не згадували Конституційні закони 1875 року і про третю гілку влади - судову. Між іншим, судова система Франції за часів Третьої республіки не зазнала суттєвих змін. Новим було лише скасування в 1883 році довічного призначення суддів. Зберігалася сувора ієрархічність відомства юстиції, призначення магістратів, їх фактична залежність від уряду.

Конституція згадувала про судові функції палат. Відповідно до статті 12 закону від 16 липня 1875 року "президент республіки може бути відданий під суд тільки палатою депутатів і судитися тільки сенатом". Подібне правило діяло і стосовно міністрів "за злочини, заподіяні при виконанні службових обов'язків". Крім того, за декретом президента сенат можна було перетворити на найвищий суд, щоб судити "всяку" особу, яку звинувачували "у замахові на безпеку держави".

Специфічною рисою політичної структури Третьої республіки була багатопартійність.

В умовах загострення класових протиріч, суперництва між політичними партіями розгорнулася напружена боротьба між силами реакції і демократії. Свій прояв вона знайшла у спробах державного перевороту.

Першим намагався знищити республіку і відновити монархію президент Франції маршал Мак-Магон (командуючий версальськими військами за часів Паризької комуни). Але зроблена ним 1877 року спроба державного перевороту закінчилася повним провалом. Наступним у 1889 році намагався захопити владу генерал Буланже. Однак він сам злякався і втік до Бельгії. І, нарешті, ще один наступ реакції на республіку відбувся під час так званої справи Дрейфуса, але і він закінчився поразкою.

Третя республіка вистояла, а монархісти остаточно втратили свій вплив. У 1884 році була прийнята конституційна поправка, згідно з якою "республіканська форма правління не може бути предметом перегляду".

8.5. Джерела і основні риси права.

За час революції склалося у своїх основних рисах буржуазне право, яке виникло разом із буржуазною державою. Будучи історично прогресивним типом права, воно замінило собою віджите феодальне право, закріпило нові виробничі відносини. Але, виражаючи волю панівного класу, буржуазне право було за своєю суттю експлуаторським, хоча, на відміну від робовласницького і феодального, воно рядилося в тогу формальної рівності всіх перед законом. Цей горезвісний принцип формальної рівності приховував собою фактичну нерівність.

Інститут приватної власності був наріжним каменем буржуазної правової системи, яка затвердила право необмеженої власності в обох деклараціях, у конституціях 1791 і 1793 років.

В основу зобов'язального права лягли принципи свободи і рівності, які заклали юридичний фундамент для обґрунтування свободи Договору й рівності сторін. Зрозуміло, ця фразеологія не могла приховати експлуата-

торської сутності так званої свободи підприємництва, що насправді була свободою гноблення і експлуатації. У галузі кримінального права відбулися великі зміни. У ході революції буржуазія висунула прогресивні принципи кримінального права і процесу, вперше сформульовані ще в Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Був виданий перший Кримінальний кодекс, який закріпив буржуазії, принципи кримінального права і кримінального судочинства. Він встановив суворі санкції за зазіхання на священне право приватної власності. Будь-який виступ проти існуючого порядку влади тягнув за собою особливо жорстокі покарання, які носили прогнозуючий характер. У цьому позначилися пережитки феодального кримінального права.

Свідченням того, що вже на самому початку революції велика буржуазія була настроєна антидемократичне, був закон - 1791 р. про робітничі корпорації, відомий під назвою "Ле-Шапельє". Даний закон цей забороняв корпоративне об'єднання осіб однієї й тієї ж професії. Приводом цього була боротьба з відродженням феодальної цехової системи, але насправді Закон Ле-Шапельє був спрямований проти організації профспілок.

Що стосується судової системи, то вона за час революції не встигла ще стабілізуватися, хоча загалом контури її позначилися. Був установлений єдиний для всіх станів суд. Усі інститути інквізиційного феодального процесу знищувалися, і принципи кримінального судочинства, подібно принципам кримінального права, дістали своє вираження в програмних буржуазних деклараціях.

Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала головним завданням революції 1789-1794 рр. Воно супроводжувалося рішучим руйнуванням феодальних відносин, реалізацією нових правових установок. З самого початку йшлося не лише про створення нового законодавства, але й систематизацію його. Про це свідчать спроби кодифікації, які розпочалися під час революції. Ще в серпні 1790 р. установчі збори прийняли резолюцію, відповідно до якої "цивільні закони повинні бути об'єднані й реформовані законодавцем, який мусить скласти загальний кодекс простих законів, ясних і відповідних Конституції".

Положення про розробку цивільного кодексу було включене й у Конституцію 1791 р. У 1793, 1794, 1796 роках були запропоновані проекти Цивільного кодексу. Проте ці спроби не призвели до позитивних результатів.

Причини неуспіху цілком зрозумілі, оскільки відбувалася безупинна зміна груп, які стояли при владі, що мали розходження в ідеології та конкретних цілях. Відіграв свою роль і тимчасовий характер ряду заходів. Вплинула і боротьба великої буржуазії проти вимог найбідніших прошарків населення. Усе це перешкоджало стабілізації нових суспільних відносин і створенню єдиних кодексів. Нарешті, не було ще тієї кристалізації принципів права, яка є необхідною передумовою кодифікації.

Лише після зміцнення влади великої буржуазії уряд Наполеона остаточно скасував шляхом прийняття закону дореволюційне право і ряд зако-

нів, прийнятих у часи революції, які не відповідали інтересам великої буржуазії, і розпочав вироблення нових кодексів (Наполеонівська епоха ознаменована створенням п'ятох основних кодексів Цивільного, Кримінального, Торгового, Цивільно-процесуального і Кримінально-процесуального).

Першим був прийнятий Цивільний кодекс, який увійшов в історію як кодекс Наполеона.

13 липня 1800 р. була призначена комісія для розробки проекту кодексу. До її складу увійшли великі юристи того часу - Тронше, Порталіс, Малльвіль, Біго-Преамне. У своїй роботі вони спиралися на законодавство, доктрину, попередні проекти кодексу, римське право (особливо яскраво очевидний вплив римського права в зобов'язальному праві), звичаї, які вони прагнули викласти і переробити відповідно до духу буржуазного суспільства. Наполеон особисто брав участь в обговоренні ряду статей кодексу, усуваючи з проекту деякі положення, що затвердилися у французькому праві в період революції і тепер уявлялися для великої буржуазії надмірно радикальними. Протягом чотирьох місяців проект був складений і надісланий на обговорення вищих судів. Останні менше, ніж у річний термін, подали свої зауваження, після чого проект був розглянутий у Державній раді. Потім проект належало розглянути в Трибунаті, Законодавчому корпусі і Сенаті. При проходженні через Трибунат проект кодексу зустрів серйозну опозицію: ряд членів Трибунату не міг погодитися з ліквідацією завоювань революції, проведених у проекті кодексу. І перший титул про право і закони взагалі" був відхилений. Така ж доля судилася і титулу другому. Тоді уряд забрав проект і Наполеон здійснив насильницькі заходи: члени Трибунату, які були основними критиками проекту, були виключені з його складу, чим була створена слухняна волі Наполеона більшість. Після цього розгляд проекту пішов швидко і всі титули кодексу були прийняті. Закон 21 березня 1804 р. об'єднав усі 36 титулів під назвою "Сосіе СІVІІ" (Цивільний кодекс). У 1807 р. кодекс був названий Кодексом Наполеона. У 1816 р. знову кодекс дістав назву Цивільного кодексу. Але в історії він справедливо залишився під назвою кодексу Наполеона.

Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин - і в цьому було його прогресивне значення. В основу Кодексу були покладені принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це призводило до свободи підприємництва, у селі - до закріплення права власності селян на землі, придбані ними в часи революції.

Незважаючи на консервативну переробку, цивільне право Франції, яке дістало в кодексі Наполеона класичне вираження, мало революційне значення для своєї епохи. Відомий німецький соціолог Ф. Мерінг наприкінці ХІХ століття писав про Кодекс як про "дітище революційної епохи", оскільки "конвент, із лабораторії якого Наполеон одержав його в значно погіршеній формі, втілював собою буржуазний клас в усій свіжості його юнацьких сил". Але водночас кодекс відображав контрреволюційні установки, робив

крок назад у порівнянні з революційним законодавством, зокрема, з революційним законодавством періоду якобінської диктатури.

Французький Цивільний кодекс відіграв велику роль. Енгельс називав цей Кодекс "зразковим зводом законів буржуазного суспільства". Уперше в Історії кодекс дав у стиснутій і точній формі основні положення буржуазного цивільного права, він послідовно закріпив принципи капіталізму.

Французький Цивільний кодекс 1804 р. займає центральне місце в системі наполеонівських кодексів, оскільки ним регулюються найважливіші економічні відносини капіталістичного суспільства.

Цей Кодекс найзначніший за своїм обсягом (при початковому виданні в ньому налічувалася 2281 стаття), він вважається найдосконалішим із класичних кодексів за формою викладу, зокрема й за структурою.

Кодекс виходить із поділу приватного права на цивільне й торгове. Останнє присвячене взаємовідносинам між купцями, регулюванню торгових угод, хоча б у них брали участь і не купці (торговим правом регулювалися, наприклад, відносини за векселем).

Таким чином. Цивільний кодекс охоплює лише відносини цивільно-правові у вузькому розумінні цього слова, тобто приватноправові відносини, які не є торговими. Кодекс Наполеона складається з вступного титулу і трьох книг. У невеличкому вступному титулі викладені правила дії цивільних законів у часі та просторі, а також деякі правила, які стосуються вступу в силу і застосування правових норм.

У складі Кодексу можна побачити принципи побудови інституцій римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура Кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву інституційної.

Книга перша "Про осіб" вводить такі принципи буржуазії, як рівність і свобода у конкретну сферу регулювання майнових відносин, перекладає буржуазні уявлення про рівність на мову правових норм. Кодекс у цілому продовжив ту лінію, яка позначилася ще за часів революції, тобто на скасування феодального правопорядку, феодальних станових привілеїв, станових обмежень у правоздатності. Відповідно до ст. 5. "будь-який француз користується цивільними правами".

Характерною рисою Кодексу Наполеона була та, що в усіх його положеннях, які говорять про осіб, як носив, суб'єктів цивільних прав, розуміються окремі індивіди (фізичні особи), а не колективи (юридичні особи). Поняття юридичні особи взагалі не відоме Кодексу Наполеона; законодавець не вважав за потрібне надавати особливі права на участь у цивільному обороті будь-яким об'єднанням осіб.

Хоча Кодекс виходив й прогресивної буржуазної ідеї універсальності цивільних прав, з окремих випадків він відновлював деякі інститути феодальної епохи, підірвані революційним законодавством. Так, кодекс передбачав використання так званої "цивільної смерті" як вид кримінального покарання. "Цивільна смерть" означала (відповідно до ст. 25), що засуджений

втрачає власність на все майно, яким він володів, - майно передається його законним спадкоємцям, до яких воно переходить таким же способом, як коли б він помер без заповіту. У Кодексі передбачається ряд обмежень у цивільних правах для жінок. наприклад, жінки не могли бути свідками, запрошеними до складання актів цивільного стану.

У першій книзі закріплювалися також основні принципи сімейного права. Тут Кодекс робив особливо помітний крок назад порівняно з законодавством періоду революції, коли були декларовані важливі особисті й майнові права жінок, послаблена батьківська влада над дітьми тощо. Кодекс значною мірою спирався на положення римського права й феодального звичаєвого права. У статті 212 зазначалось що "подружжя зобов'язане до взаємної вірності, допомоги, підтримки" Але в цілому кодекс відкрито закріплював пануюче становище чоловіка в сім'ї, поблажливо ставився до моральної розбещеності чоловіка, закріплював принципи влади чоловіка над особистістю і майном дружини, влади батька над дітьми. Чоловік - глава сім'ї, воля якого визначає весь лад сім'ї і який об'єднує у своїх руках усе сімейне майно. Відносини між подружжям визначалися ст. 213: "Чоловік зобов'язаний захищати свою дружину, дружина - слухатися чоловіка". Про рівноправність подружжя не було й мови. Дружина була зобов'язана жити разом із чоловіком і слідувати за ним, якщо він змінить місце проживання (ст. 214). Нерівноправність жінки виявлялася і у її майновому становищі *в сім'ї. За загальним правилом, передбачався режим спільності для майна чоловіка і дружини. За ст. 1421 "чоловік один управляє майном, яке входить у спільність. Він може його продати, відчужувати і встановити на нього іпотеку без участі дружини". Дружина не могла відчужувати і, набувати майно і виступати в суді без дозволу чоловіка (ст. 215-216). Майнові відносини подружжя визначаються шлюбним договором, який укладався до здійснення шлюбу. Кодекс установлює ряд режимів майнових відносин - на вибір майбутнього подружжя. Але, за загальним правилом, якщо в шлюбному договорі спеціально не передбачено іншого, майно дружини надходить у власність чоловіка, і останній розпоряджається прибутками від цього майна. Розлучення припускається лише в суворо визначених випадках (порушення подружньої вірності, тяжкі образи тощо). Характерно, що правила про розлучення в силу порушення подружньої вірності узаконили поблажливе ставлення буржуазії до статевої розбещеності чоловіків. Якщо чоловік міг вимагати розлучення в усіх випадках порушення дружиною подружньої вірності, то дружина могла вимагати розлучення лише тоді, коли чоловік поселив свою коханку в одному будинку з дружиною (ст. 230). Ця принизлива для жінки умова була скасована лише в 1884 р. У початковій редакції кодексу було збережене введене під час революції розлучення за взаємною згодою подружжя, хоча й після тривалої і складної процедури. Але під впливом католицької церкви правила Кодексу про розлучення були скасовані в 1816 році і відновлені в 1884 році,

причому дружині були надані такі ж права на розлучення, які мав чоловік, але правила про розлучення за взаємною згодою були відновлені в 1884 р.

Що стосується відносин батьків і дітей, то влада над дітьми належала лише батькові; до матері ця влада переходила - та й то з обмеженнями - лише після припинення шлюбу або в деяких, найважчих випадках зловживання батьком владою. Діти перебували під владою батька до повноліття (сини - до 25 років, дочки - до 21 року) і без згоди батька не могли одружуватися і залишати батьківський дім (ст. 148). У тих випадках, коли батько "був невдоволений поведінням" дитини, він міг позбавити її свободи терміном до 1 місяця, якщо дитина не досягла 16-річного віку, і на термін до 6 місяців, якщо дитина досягла 16-річного віку (ст. 375, 377). Батько управляв майном дітей і мав з нього прибутки.

Кодекс у ст. 340 заборонив пошуки батьківства, чим погіршив становище позашлюбних дітей.

Але є і прогресивне значення положень кодексу про сім'ю. Кодекс передав шлюб із сфери церковного у сферу державного регулювання і тим розвивав положення Конституції 1791 р. про те, що шлюбно-цивільний договір. Кодекс зберіг також введене в період революції розлучення, що означало розрив з дореволюційними католицькими традиціями.

Друга книга Кодексу "Про майно і різні видозміни власності" присвячена регламентації майнових прав і також виходить із класичного римського поділу: право власності, узуфрукт, узус та ін. Центральне місце тут займає інститут власності. Французькі юристи, наприклад Лагері, визначають значення цього інституту: "Найдорогоціннішим правилом Цивільного кодексу, найголовнішою і найважливішою його постановою є те, що він освячує право власності; усі інші чого положення це просто лише наслідки або вибірки з нього".

Власність, закріплена в Кодексі Наполеона, - це, по суті, приватнокапіталістична власність, яка давала буржуа необмежене право ця розпорядження своїм майном, на одержання прибутку й земельної ренти. За словами К. Маркса, для капіталіста приватна власність передбачає право привласнювати чужу неоплачену працю або її продукт, для робітника - неможливість привласнити собі свій власний продукт".

В основі всього Кодексу лежить така необмежена приватна власність, як "право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законами і регламентами" (ст. 544). Власність на річ надає право на все, що ця річ виробляє (ст. 546). Власність на землю включає в себе власність на те, що знаходиться під землею і над землею (ст. 552). Практично для того часу це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним хазяїном усіх корисних копалин, виявлених на його ділянці. Таке положення було дуже незручним і не вигідним для буржуазної держави в цілому, а також для промисловців, і в 1810 році вони домоглися його відміни. Статті 5 і 6 закону від 21

квітня 1810р. передбачали, що рудники можуть експлуатуватися лише на основі концесії, наданої державою.

Кодекс підтверджував подальший розвиток і підтвердження виражав у конституційних документах революції: положення про "священність" і "недоторканність" приватної власності. Ст. 545 говорила: "Ніхто не може бути примушеним до уступки своєї власності, якщо це не робиться з причин суспільної користі і за справедливе і попереднє відшкодування".

Прогресивне значення положень кодексу Наполеона про власність було в тому, що він закріпив основні завоювання революції, перемогу буржуазної власності над феодальною. Речі за кодексом ділилися на рухомі й нерухомі. Цей поділ відображав той етап у розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість (земля, будівлі тощо) мала велику цінність для окремого підприємця і класу капіталістів у цілому, а тому потребувала особливого правового режиму та захисту. Так, розпорядження нерухомим майном було обставлене великими юридичними формальностями і складностями. Якщо рухомим майном опікун міг розпоряджатися самостійно, то нерухомим - лише згодою сімейної ради або суду.

Спробою законодавця пом'якшити протиріччя, що виникають при зіткненні інтересів окремих приватних власників, стало встановлення ряду законних сервітутів: про загальну стіну, про право проходу й інше.

Буржуазні юристи, які аналізують кодекс Наполеона, зазначають, що "завжди, коли конкурують права власника з правом невласника, право сильного з правом слабкого, кодекс стає на сторону перших". Саме тому статті Цивільного кодексу про власність буржуазія протягом тривалого часу розглядала як ідеальну форму вираження своїх інтересів.

Третя, найбільша за обсягом, книга "Про різні засоби, якими набувається власність", містить у собі правила, що регулюють придбання власності. До них належать спадкування - за законом і за заповітом; договори; викладаються і майнові відносини подружжя, засновані на шлюбному договорі, і позадоговірні зобов'язання (які виникають, наприклад, з причини заподіяння шкоди). Цей Кодекс у ст. 711 дає перелік засобів, якими набувається власність: "Власність на майно набувається і передається шляхом спадкування, шляхом, дарування між живими або за заповітом і в силу зобов'язань".

Кодекс закріпив проведену ще в період революції відміну феодальних принципів спадкування у французькому праві. Відповідно до ст. 732 "закон при визначенні порядку спадкування не бере до уваги ні природи, ні походження майна". Спадкоємцями померлого ставали У певній, вказаній у Кодексі, послідовності: діти й інші спадкоємці, а також висхідні та бічні родичі. Найближчі ступені рідства виключали спадкування з боку більш віддалених, але родичі, що далі дванадцятого ступеня рідства, не успадковували.

Позашлюбні діти могли успадковувати лише тоді, коли були визнані в законному порядку, причому лише майно матері й батька, але не інших родичів. Позашлюбні діти не могли також одержувати Майно за допомогою

дарування або заповіту понад те, що їм давалося відповідно до загальних правил спадкування, тобто вони могли бути спадкоємцями лише за законом.

Кодекс, насамперед, в інтересах заможних буржуазних кіл розширив свободу заповітів і дарувань, що нерідко використовувалися для обходу законного порядку спадкування. Відповідно до ст. 913 дарування або заповіт не може перевищувати половини майна, якщо особа, яка заповідає, лишає після смерті одну законну дитину, третини майна - якщо залишається двоє дітей, чверті - якщо у померлого троє або більше дітей. При такому порядку спадкування за законними дітьми резервувалася певна частина майна, яке ділилася між ними порівну незалежно від віку і статі. Статті Кодексу про спадкування відіграли чималу роль у поділі майна у Франції між дітьми померлих власників і значною мірою сприяли збереженню постійного великого прошарку дрібних і середніх буржуа, численних селянських господарств.

Норми кодексу Наполеона, які регулювали майнові відносини, були присвячені найзагальнішим, найпринциповішим питанням цивільного обороту. Вони не регламентували цілий ряд специфічних сторін торгової, підприємницької діяльності.

Основну увагу законодавець приділяє в третій книзі зобов'язальним, передусім договірним, відносинам. Зобов'язанням із правопорушень у кодексі присвячено порівняно мало статей. Що ж стосується договірного права, яке регулює всілякі відносини, пов'язані з капіталістичним обміном, а також з експлуатацією найманої праці, то воно було розроблене докладно й у гранично чіткій формі. Ясні й визначені положення договірного права, починаючи від загальних умов дійсності і закінчуючи ретельною юридичною регламентацією окремих договірних відносин, були результатом спадщини римського права.

Договір за Кодексом розглядається як "угода, за допомогою якої одна або кілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед кількома іншими особами дати щось, зробити щось або не робити чогось".

Французький законодавець запозичив із римського права і розвив у кодексі ідею про формальну рівність сторін у договорі, про автономію індивідуальної волі. Згода сторін є необхідною умовою дійсності договору. Причому за ст. 1119 "немає дійсної згоди, якщо згода була дана лише внаслідок помилки або якщо вона була вимушена насильством або досягнута обманом".

Характерно, що в Кодексі Наполеона майже не було статей, які регулюють відносини між хазяїнами і робітниками, хоча для капіталістичного суспільства цей договір мав величезне значення.

Ті окремі положення, які були в Кодексі з даного питання, робили відкрити підтримку хазяїнам у тих випадках, коли їхні інтереси стикалися з інтересами робітників. Зміст договору (розмір плати, умови праці) визначався підприємцем, але за лицемірними формулюваннями буржуазного права цей договір був нібито "вільною угодою" двох рівноправних сторін.

Договорів про найм робітників присвячено в Кодексі всього дві статті, які не містять ні найменшої гарантії інтересів тих, хто наймається.

Договір відіграє величезну роль і для торгівців або промисловців у галузі їхніх взаємин із виробниками і споживачами - він є юридичною формою операцій щодо придбання сировини, продажу готової продукції тощо. За таких умов зрозуміло, що Кодекс Наполеона приділяє особливу увагу непорушності договорів і праву сторін (тобто фактично сильнішої сторони) встановити будь-який зміст договору. Ст. 1134 Кодексу вказує, що "угоди, законно укладені, займають місце закону для тих, хто їх уклав". Договір встановлює безумовну зв'язаність сторін: угоди "можуть бути скасовані лише за взаємною згодою сторін". У випадку невиконання договору, у якому передбачається зобов'язання боржника надати річ кредиту, останній може через суд вимагати передачі йому цієї речі. А за ст. 1142 "будь-яке зобов'язання зробити або не зробити призводить до відшкодування збитків у випадку невиконання з боку боржника".

У Кодексі викладалися чіткі положення стосовно умов укладення, змісту й інших особливостей окремих договорів: купівлі-продажу, міни, найму, товариства, позики тощо. Фіксування цих загальних положень у законі й безумовна підтримка їх у подальшій судовій практиці не означало обмеження свободи приватного власника в розпорядженні своїм майном. Кодекс установлював найширші рамки, у межах яких будь-який власник мав повну свободу діяльності, свободу вибору сторін і визначення змісту конкретних договорів. Кодекс у такий спосіб юридичне закріплював властиву капіталізму свободу підприємницької діяльності.

Явна збитковість договору для однієї із сторін, як правило, не вадить договору. Сторона в договорі не може посылатися на те, що договір виявляється для неї не вигідним, а для контрагента може бути джерелом безпідставного збагачення.

Лише в окремих випадках явна не вигідність договору для однієї із сторін може бути підставою визнання його недійсним. Так, відповідно до статті 1674 кодексу Наполеона, якщо продавець нерухомості продав майно за ціною, що становить не більше $\frac{7}{12}$ дійсної ціни, договір може бути визнаний недійсним.

Крім договору, кодекс визнає й інші підстави виникнення зобов'язань. Це заподіяння шкоди. Так, ст. 1384 Кодексу Наполеона встановлено, що хазяїни й особи, які дали доручення, відповідальні за збиток, заподіяний їх слугами й особами, на яких покладене виконання доручення, якщо збиток заподіяний при виконанні цими особами їхніх службових обов'язків. Кодексу відомо й "натуральне зобов'язання", суть якого полягає в тому, що не можна вимагати його виконання в судовому порядку. Проте, якщо зобов'язання буде виконане, то не можна вимагати повернення невиконаного. У Кодексі Наполеона в якості "натурального зобов'язання" назване зобов'язання таке, як дати придане дітям.

Цивільний кодекс встановлює також, що зобов'язання може виникнути безпосередньо із закону у випадках, спеціально передбачених законом.

Протягом XIX століття змін у зобов'язальні відносини практично не було внесено.

Для буржуазії Кодекс став класичним зразком закріплення її різноманітних майнових інтересів. Протягом тривалого часу правові ідеї, закладені в цьому кодексі, були найточнішим відображенням пануючих економічних поглядів буржуазії. Кодекс написаний простою і доступною мовою. Великої популярності Цивільного кодексу сприяли і його чисто юридичні якості: стрункність викладу, чіткість у трактуванні основних інститутів, стислість і ясність формулювань. За висловленням одного італійського юриста, "сприйняти ідеї Кодексу Наполеона - це значить сприйняти ідеї А. Сміта".

Цивільний кодекс Наполеона відіграв значну роль за межами Франції. Він зробив величезний вплив на формування і розвиток права в інших буржуазних державах. Для XIX століття цей вплив був, безсумнівно, прогресивним, тому що означав наступ буржуазних принципів на стару феодальну систему цивільного права. Історик права У. Сігль писав, що Цивільний кодекс "був правом не всіх народів, але правом для всіх народів. У різних країнах буржуазія, приходячи до влади і прагнучи зміцнити своє панування твердим правилом закону, вводила, з тими чи іншими змінами, французький Цивільний кодекс".

У 1807 році був прийнятий спеціальний Торговий кодекс Франції, який регулював такі важливі для буржуазії правовідносини, як комерційна діяльність, торгова біржа, морська торгівля тощо. Таким чином, Торговий кодекс 1807 року доповнював Цивільний кодекс Наполеона положеннями про юридичні дії, що провадилися комерсантами.

Торговий кодекс складався з чотирьох книг. Перша книга містила загальні положення, які мали відношення до комерсантів - осіб, які склали "торговельні акти в порядку здійснення своїх звичайних занять". Друга книга була присвячена питанням міжнародної і морської торгівлі, третя - банкрутствам, четверта - торговій юрисдикції.

Кримінальне право

Французька буржуазна революція рішуче ламала численні феодальні установлення і звичаї щодо злочинів і покарань. Руйнувалася стара система феодального права, створювалося нове буржуазне кримінальне право. Його мета - захистити основи буржуазного ладу як від реставраторських поривань феодальної реакції, так і від натиску народних мас.

Основні принципи буржуазного кримінального права були зафіксовані подібно до цивільного права також у Декларації прав людини і громадянина 1789 року. "Ніхто не може бути обвинуваченим, затриманим або ув'язненим, випадків, передбачених законом", - було сказано у статті 7. Це положення Декларації було спрямоване проти свавілля феодальної юстиції. Воно утверджувало найважливіший принцип буржуазної законності: нема злочину і

нема покарання без зазначення про це в законі. Встановлювалося також правило, за яким закон зворотної сили не має (ст. 8). На кримінальне право поширювалось і загальне положення про рівність усіх громадян перед законом.

Усе це означало відмову від принципів кримінального права феодального періоду, було значним кроком уперед. Однак дуже скоро з'ясувалося, що всі ці гарантії буржуазія зовсім не збиралася поширювати на народні маси. У 1789 році Установчі збори приймають Закон проти стовпищ, який установлював суворі кримінальні покарання (аж до страти) до осіб, що брали активну участь у масових народних виступах. У 1791 році було видано Закон Ле-Шапельє, який позбавляв робітників права спільно боротися за підвищення свого заробітку, провадити страйки. Винним загрожував значний грошовий штраф або тюремне ув'язнення.

Підсумок розвитку кримінального законодавства французької буржуазної революції підбив Кримінальний кодекс 1810 року. У ньому дістали відображення і закріплення принципи буржуазної законності, що вже встановилися. Певною мірою було переглянуте революційне законодавство. Кодекс 1810 року забезпечував послідовний неухильний захист капіталістичної власності, експлуатації і буржуазної держави. Жорстокі покарання встановлювалися за посягання на приватну власність, за порушення прав власника. Суворо переслідувалися державні злочини, кара чекала за найменшу непокірність властям.

Структура Кримінального кодексу 1810 року була більш складною, хоча в цілому дотримувалася побудови Кримінального кодексу 1791 року. Складався кодекс 1810 року з чотирьох книг.

Перша книга присвячена покаранням кримінальним (болісним і ганебним) і виправним.

Покараннями болісними" та ганебними Кримінальний кодекс вважав смертну кару, каторжні роботи, депортацію - довічне заслання в одну з французьких колоній, гамівний дім. У деяких випадках ще додатково призначалися таврування і загальна конфіскація. До ганебних покарань належали виставляння біля ганебного стовпа, вигнання, громадська деградація - усунення від усіх публічних посад і служб та позбавлення багатьох цивільних прав. Виправними покараннями були тюремне ув'язнення, штраф, тимчасове позбавлення деяких прав - політичних, громадянських та сімейних.

Кодекс детально описує порядок застосування покарання. Так, у ст. 12, 13 говориться про здійснення смертної кари: "Усякому засудженому на смерть відрубуються голова. Засуджений до смертної кари за вбивство батька супроводжується на місце страти в сорочці, босоніж, з чорним покривалом на голові (він виставляється на ешафоті, у той час як судовий пристав читає народу обвинувачувальний вирок; далі йому відрубуються кисть правої руки, а потім його негайно страчують)." Також детально описується виконання й інших покарань.

Публічне здійснення жорстоких покарань свідчить про те, що основною метою покарання, як і раніше, залишилось залякування.

Книга друга Кримінального кодексу встановлює підстави відповідальності й підстави звільнення від відповідальності (божевілля і примушення до скоєння злочинів силою).

Детально описуються різні форми співучасті: підмовництво, пособництво. Кодекс не встановлював мінімального віку кримінальної відповідальності. Але до осіб, які не досягли 16 років, застосовувалось більш м'яке покарання.

Щодо загальної частини кодексу необхідно відмітити, що багато питань кримінального права не були розроблені: не визначались форми вини, не говорилось про сукупність злочинів, про давність.

Третя книга Кодексу присвячена злочинам і проступкам, які були двох видів: публічні і приватні. До публічних правопорушень належали дії, спрямовані проти безпеки держави, проти імперської конституції, проти громадського спокою.

Серед публічних злочинів Кодекс, на відміну від феодального права, не називає релігійні. Правопорушення, спрямовані проти приватних осіб, мали об'єктом посягання на особу чи власність. Крім конкретного переліку кримінальних діянь, ця частина Кодексу визначила також у кожному конкретному випадку вид і міру покарання.

Четверта книга була присвячена поліцейським порушенням і покаранням. Поліцейськими покараннями могли стати короткострокове ув'язнення, штраф, конфіскація певних предметів.

Кримінальний кодекс Франції 1810 року мав велике прогресивне значення. Він ґрунтувався на буржуазному принципі рівності всіх громадян перед законом, закріплював основні положення буржуазної законності.

Позитивною рисою Кодексу була ясність, точність і виразність його формулювань. Вплив Кодексу 1810 року позначився на розвитку кримінального права в багатьох країнах.

У 1808 році був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс який закріпив принцип призначення суддів урядом і затвердив трьох ступеневу систему суду, яка відповідала діленню на три види правопорушень, встановленому Кримінальним кодексом. Мировий суддя який здійснював за кримінальними справами функції суду простої поліції, був першою інстанцією. Друга інстанція була представлена судом виправної поліції, який був колегіальним, але діяв без присяжних засідателів. Третьою інстанцією був апеляційний суд. Він був колегіальним з присяжними засідателями і складався з двох відділень-кримінальної та цивільної справ.

Очоловав усю судову систему касаційний суд. При суді перебувала прокуратура, яка підтримувала обвинувачення і здійснювала нагляд за законністю дій посадових осіб судового апарату.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Які причини французької буржуазної революції? У чому полягає значення “Декларації прав людини і громадянина” 1789р.?
2. Яка форма правління склалася у країні за конституцією 1791р.?
3. Чим відрізняються другий і третій етапи революції (соціальна опора, структура влади, політичний режим)?
4. Чому впала якобінська диктатура?
5. Як намагалася вирішити питання державно-правового регулювання Директорія?
6. Які правові механізми встановлення імперії Наполеона Бонапарта?
7. Що являв собою політичний режим Бонапарта?
8. У чому полягає світове значення Кодексів Наполеона?
9. Яким чином соціально-політичний розвиток країни відбився на державно-правовому устрої у I-й половині XIX ст.?
10. На якій елементи декоративності можна вказати у II-й імперії?
11. На чому ґрунтувалися нормативно-правові акти Паризької комуни?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. - с.204-222, 269-294
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків, 1999. - с.152-202, 224-248
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.388-418
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.155-164

ЛЕКЦІЯ 9. ДЕРЖАВА І ПРАВО РОСІЇ (НА ЗЛАМІ XIX - XX СТОЛІТТЯ)

План

- 9.1 Державні реформи першої половини XVIII століття.
- 9.2 Формування нової системи права. Кодифікація права.
- 9.3 Реформи 60-80-х років XIX ст..
- 9.4 Оформлення конституційної монархії.
- 9.5 Розвиток права на початку XX століття.

9.1 Державні реформи першої половини XVIII століття.

Характерною рисою абсолютизму є прагнення регламентувати правове становище кожного із існуючих станів. Таке втручання могло мати як політичний, так і правовий характер. Законодавець прагнув визначити правовий статус кожної соціальної групи і регулювати її соціальні дії.

Правовий статус дворянства був суттєво змінений прийняттям Указу про єдиноспадкування 1714 р. Цей акт мав декілька наслідків:

1. Юридичне злиття таких форм земельної власності, як вотчина і помістя призвело до виникнення єдиного поняття "нерухомості". На її основі відбулась консолідація стану. Поява цього поняття призвела до формування більш точної юридичної техніки, розробки правових повноважень власника, стабілізації зобов'язальних відносин.

2. Встановлення інституту майорату - спадкування нерухомості тільки одним старшим сином - не властиве російському праву, метою якого було збереження від роздроблення земельної дворянської власності.

Але реалізація нового принципу призводила до появи значних груп безземельного дворянства, змушеного влаштовуватись на військову чи цивільну службу. Це положення Указу викликало найбільше невдоволення дворян (було відмінено в 1731 р.).

3. Перетворивши помістя у спадкове землеволодіння, Указ знайшов новий спосіб прикріпити дворянство до державної служби - обмеження спадкування змушувало його представників служити за платню. Дуже швидко почав формуватись багаточисельний бюрократичний апарат і професійний офіцерський корпус.

Логічним продовженням Указу про єдиноспадкування став Табелі про ранги (1722 р.). Його прийняття свідчило про ряд нових обставин:

1. Бюрократичний підхід при формуванні державного апарату переміг аристократичний (зв'язаний з принципом місництва). Професійні якості, особиста відданість і вислуга стають визначальними при просуванні службою.

2. Сформульована Табелем про ранги нова система звань і посад юридичне оформила статус правлячого класу. Були підкреслені його службові якості: будь-яке вище звання могло бути присвоєне тільки після проходження через весь ланцюг нижчих звань. Встановлювались строки служби в певних званнях. З досягненням звань восьмого класу чиновник одержував звання спадкового дворянина і міг передати титул у спадщину.

3. Табелі про ранги зрівняв військову службу з цивільною: звання присвоювались в обох сферах, принципи просування службою були однакові.

4. Підготовка кадрів для нового державного апарату стала здійснюватись у спеціальних школах і академіях в Росії і за кордоном. Ступінь кваліфікації визначався не тільки чином, але й освітою, спеціальною підготовкою.

Бюрократизація державного апарату відбувалась на різних рівнях і протягом тривалого періоду. Об'єктивно вона співпадала з процесами подальшої централізації владних структур. Вже в другій половині XVII століття зникають залишки імунітетних феодальних привілеїв і останні приватновласницькі міста. Боярська Дума із органу, який відав разом з царем найважливішими справами в державі в кінці XVII століття перетворюється в періодично скликану раду приказних суддів. Вона стає контрольним органом, який спостерігав за діяльністю виконавчих органів (приказів) і органів місцевого управління. У кінці XVII століття відбувається об'єднання галузевих і територіальних приказів.

Процес централізації торкнувся і системи місцевих органів: з 1626 р. на всій території держави поряд з органами місцевого самоуправління (губні, земські хати, міські приказчики) стали з'являтися воєводи. На кінець XVII століття їх кількість виросла до 250 тисяч, вони зосередили адміністративну, судову і військову владу на місцях, підкоряючись центру. Воєводи вже у 80 рр. XVII століття витіснили а всій території держави виборні місцеві органи.

Реформи вищих органів влади й управління, що відбулися в першій чверті XVII століття прийнято ділити на три етапи:

- 1699-1710 рр. - часткові перетворення в системі вищих державах органів, у структурі місцевого самоуправління, військова реформа;

- 1710-1719 рр. - ліквідація колишніх центральних органів влади й управління, створення нової столиці. Сенату, проведення першої обласної реформи;

- 1719-1725 рр. - створення нових органів галузевого управління для колегій, проведення другої обласної реформи, реформи церковного управління, фінансово-податкової реформи, створення правової основи для всіх установ і нового порядку проходження служби,

У 1711 р. під час військового походу Петра I був створений Сенат. За Указом Сенат повинен був, керуючись діючим законодавством, тимчасово замішувати царя. Пізніше Сенат стає постійно діючим органом. До компетенції Сенату належить судова й організаційно-судова діяльність, фінансовий і податковий контроль, зовнішньоторгові і кредитні повноваження.

У 1718 р. до складу Сенату, крім призначених царем членів, ввійшли всі президенти створених установ-колегій (іноземних справ, юстиції, військова, бюджетна).

У 1722 р. Сенат був реформований трьома указами імператора. в змінений його склад. У склад Сенату вже не входили президенти колегій. | Для контролю за діяльністю Сенату в 1715 р. була введена посада генерал-ревізора, якого пізніше замінив обер-секретар Сенату. Реформа 1722 р. перетворила Сенат у вищий орган центрального управління.

Місьцеве управління на початку XVIII ст. здійснювалось на основі старої моделі: воєводське управління і система обласних приказів. процесі реформ Петра I в цю систему стали вноситись зміни. У 1702 році вводиться інститут воєводських товаришів, виборних від місцевого дворянства. У 1705 році цей порядок стає обов'язковим, що повинно було посилити контроль за старою адміністрацією.

У 1702 році відміняється інститут губних старост, а їх функції передаються воєводам, які завідували справами разом з виборними дворянськими радами.

У 1708 році вводиться нове територіальне ділення держави: засновувалось 8 губерній, за якими були розписані повіти й міста. У 1713-1714 рр. число губерній виросло до 11.

На чолі губернії був поставлений губернатор чи генерал-губернатор, які об'єднували у своїх руках усю адміністративну, судову і військову владу. Їм підкорялись 4 помічники за галузями управління.

Під час реформи (до 1715 року) склалась система місцевого управління, що включала в себе три ланки: повіт - провінція - губернія.

Військова реформа була однією з найголовніших державних перетворень початку XVIII ст. Після невдалих походів на Азов (1695-1696 рр.) закінчило своє існування дворянське кінне ополчення. Зразком для перетворення військових частин стали полки особистої охорони Петра I.

З 1699 року розпочинається формування рекрутської системи набору в армію. З 1723 року на підставі перепису населення була введена система подушної розкладки рекрутів. У 1719 році вводиться "Статут військовий", який регламентував склад і організацію армії, відносини командирів і підлеглих, обов'язки військових чинів.

У 1720 році був прийнятий Морський статут.

У 1721 році був заснований Святійший Синод, який став вищим органом церковного управління. Синод очолював світський чиновник - обер-прокурор. Управління церковними землями став здійснювати Монастирський приказ, який став складовою структурою Синоду. Монарх перетворився в юридичного главу церкви. Він вирішував питання організації церковного життя, призначення ієрархів. Церква втратила свою роль ідеологічної опозиції світським властям: будь-які рішення монарха обговоренню не підлягали.

У жовтні 1721 року у зв'язку з перемогою в Північній війні Сенат і Святійший Синод присвоюють Петру I титул "Батька Вітчизни., Імператора Всеросійського", і Росія стає імперією.

9.2 Формування нової системи права. Кодифікація права

Головним джерелом права в період становлення абсолютної монархії залишалось Соборне уложення 1649 р., правова сила якого неодноразово підтверджувалась указами. У першій чверті XVIII ст. коло джерел суттєво змінюється: поповнюється маніфестами, указами, статутами, регламентами й іншими формами актів. Законодавство в цей період стає більш чітким за формою й менш казуальним. Письмове оформлення законів і їх публікація стають обов'язковими. Уперше з'являється вказівка на те, що закон не має зворотної сили.

Публікація і тлумачення законів покладались на Сенат, який пропонував своє тлумачення імператору. Імператор приймав остаточне рішення.

Велика кількість прийнятих актів вимагала проведення систематизації і кодифікації. З 1649 р. до 1696 р. було прийнято більш як півтори тисячі актів, що мали силу закону. За період правління Петра I було прийнято більш як три тисячі правових актів. Виникали серйозні ускладнення в узагальненні і тлумаченні цих розрізнених і часто взаємовиключаючих норм.

Перша спроба (після Соборного уложення 1649 р.) систематизації правових норм була зроблена Палатою про уложення, створеною в 1700 р. Головним завданням палати стало приведення у відповідність з Судебниками і Соборним Уложенням всієї маси прийнятих за останній час нормативних актів. Друге завдання полягало в оновленні судової і управлінської практики шляхом включення в неї нових норм права.

Робота палати продовжувалась до 1703 р., коли був складений проект Новоуложеної книги. Проект зберігав структуру Соборного уложення (двадцять п'ять глав), але його норми суттєво оновились. Ця робота палати була першим досвідом по систематизації права.

Кодифікаційна робота розпочалась пізніше. У 1714 р. готується перегляд Соборного уложення. Судді зобов'язані були вирішувати справи тільки на підставі норм Уложення і указів, що не суперечать йому. Спеціальній комісії доручалось звести всі наступні (після 1649 р.) укази і вироки у звідні збірники.

У 1718 р. у доповіді Юстиць - колегії було запропоновано прийняти як джерело нових правових норм шведські закони, включивши в єдиний звід Соборне уложення, нові укази і шведський кодекс. Головним напрямом кодифікаційної роботи в цей час було виділення норм, спрямованих на укріплення і захист державного інтересу. Цьому завданню були присвячені і підбір нових норм, і зміна принципів тлумачення і застосування закону.

У 1725 р. проект нового Уложення був закінчений. Він складався з чотирьох книг (120 глав, 2000 статей). Слухання проекту намітили провести в Верховній таємній раді, але після смерті Петра I дворянська реакція змінила відношення до кодифікаційної роботи і її мети: іноземному впливу була протиставлена ідея правової вітчизняної традиції. У плані юридичної техніки намітився поворот від кодифікації (оновлення) законодавства до його систематизації.

Досвід кодифікаційної роботи першої половини XVIII ст. показав, що розвиток права спрямовувався на створення галузевого ділення, для чого і створювались окремі зводи норм. Зводи будувались на систематизації, рецепції і узагальненні практики правозастосування. Сфера дії правового акта залежала від його форми. Статути видавались для певного відомства (Військовий, Морський) або для регулювання певної галузі права (статут про векселі, коротке зображення процесів чи судових тяжб).

Регламенти визначали склад, організацію, компетенцію і порядок діловодства органів управління (Генеральний регламент 1720 р., Духовний регламент 1721р.).

Указами оформлялось введення нових державних органів і посад, введення в дію актів галузевого законодавства, призначення на посади.

Для законотворчої діяльності абсолютизму характерна детальна регламентація всіх сторін громадського і приватного життя. Тому особлива увага приділялась формам правових актів і правового регулювання. Найбільш розповсюдженими формами в першій чверті XVIII ст. були наступні:

- регламенти - акти, що визначали загальну структуру, статус і напрямки діяльності окремих державних установ (регламент Комерц-колегії (про торгівлю -1719р.);

- маніфести. Видавались тільки монархом і за його підписом і були звернені до всього населення і до всіх установ. У формі маніфестів оголошувалось про вступ монарха на престол, про початок війни або підписання миру, про великі політичні події й акції;

- іменні укази. Також видавались і підписувались монархом. У них формулювались рішення, що були адресовані конкретним державним установам чи посадовим особам: Сенату, колегіям, губернаторам;

- укази. Могли видаватись монархом або від його імені Сенатом і були націлені на вирішення певної справи, введення чи відміну конкретних установ, норм чи принципів діяльності. Адресувались вони певному органу або особі й були обов'язковими тільки для них. У формі указів виносились судові рішення Сенату;

- Статути. Збірники, що містили норми, які належали до певної сфери державної діяльності (1716 р. - Військовий статут, 1720 р. - Морський статут).

Зміни, що відбулися в політичній і державній системі Росії при її вступі в період абсолютизму, призвели до змін у сфері кримінального права. На початку XVIII ст. суди при розгляді кримінальних справ керувались Соборним уложенням 1649 р. і новоуказними статтями. Перша петровська систематизація кримінально-правових норм була проведена в 1715 р. при створенні "Артикула військового".

Військові артикули склались із 24 глав і 209 статей. Вони були включені як друга частина у Військовий статут.

Артикули містили основні принципи кримінальної відповідальності, поняття злочину, вини, мети покарання, необхідної оборони, крайньої необхідності, перелік обставин, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

Злочини поділялись на навмисні, необережні й випадкові. Законодавець звертав увагу на ступінь випадковості - різниця між необережним і випадковим злочином була дуже незначною. Відповідальність знімалась чи пом'якшувалась залежно від об'єктивних обставин. До пом'якшуючих обставин закон відносив стан афекту, малолітство злочинця, а також нерозуміння і давність.

Характерно, що до обтяжуючих обставин закон уперше став відносити стан сп'яніння (раніше стан сп'яніння належав до обставин, що пом'якшували вину).

Законодавець вводив поняття крайньої необхідності (наприклад "крадіжка від голоду) і необхідної оборони. Для останньої вимагалось наявність ряду обставин: ступінь відповідальності захисту загрози, факт наявності нападу і факт загрози життю особи, що захищалась. Відсутність однієї із ознак могло призвести до покарання особи, яка захищалась, але покарання могло

бути пом'якшене. Поняття перевищення меж необхідної оборони ще не існувало.

Злочин поділявся на стадії: намір, посягання на злочин і завершений злочин. Посягання на злочин могло бути закінченим і незакінченим: закон передбачав можливість добровільної відмови від здійснення злочину (наприклад, відмова від завершення дуелі дуелянтами які стоять біля бар'єру).

Інститут співучасті у злочині не був достатньо розроблений: ролі співучасників не диференціювались законом. Але за деякими злочинами спільники карались не так суворо як виконавці злочину (наприклад, спільники, що підтримували бунтівників).

У законі є фактор повторності. Наприклад, за першу крадіжку карали шпідрутенами, за другу також шпідрутенами в подвійному розмірі (дванадцять разів), за третю відрізали ніс, вуха і висилали на каторжні роботи, а за четверту передбачалась смертна кара.

Артикули містили такі види злочинів:

1. Проти релігії. У цю групу входили чаклунство, ідолопоклонство, які карались смертною карою (спаленням) при умові, що будуть доказані відносини обвинуваченого з дияволом. При відсутності таких доказів призначалось тюремне ув'язнення і тілесне покарання.

2. Недотримання церковних обрядів і невідвідування богослужінь, знаходження в церкві у стані сп'яніння карались штрафом або тюремним ув'язненням.

3. Державні. Простий намір вбити або взяти в полон царя карався четвертуванням. Так само карався збройний виступ проти влади.

Образа словом монарха каралась відрубанням голови.

За зраду також передбачалась смертна кара.

4. До посадових злочинів належали хабарництво, яке каралось смертною карою, конфіскацією майна і тілесними покараннями.

Особливий склад посадових злочинів склало казнокрадство.

5. Несплата податків каралась, починаючи з XVIII ст. примусовими роботами.

6. Військові злочини, які були включені в Артикули (зрада, допомога ворогу, листування з ворогом), продовжували діяти до XIX ст.

7. Злочини проти порядку управління і суду. До них належали зривання і знищення указів, що карались смертною карою.

8. Фальшивомонетництво каралось спалюванням.

9. До злочинів проти суду належали лжеприсяга, що каралась відрубанням двох пальців (якими присягали) і висилкою на каторгу, лжесвідчення, що каралось як і лжеприсяга (крім того, призначалось і церковне покарання). Особи, які це зробили більше ніколи не допускались ні до посад, ні у свідки.

10. Злочини проти особи включали злочини проти життя, тілесної недоторканості, честі.

У цій групі головне місце займало вбивство. Артикули розрізняли: навмисне (каралось відрубанням голови), необережне (каралось тюремним ув'язненням, штрафом, шпідрутенами), випадкове (не каралось). До найбільш тяжких видів вбивств законодавець відносив вбивство за наймом, отруєння, вбивство батька, матері, дитини або офіцера. За ці види вбивств призначався особливий вид покарання - колесування.

До злочинів проти життя закон відносив і самогубство. Якщо раніше самовбивця вважався таким, що посягнувся на волю Бога, то в епоху абсолютизму він посягав на державний інтерес (особа після невдалої спроби самогубства засуджувалась до смертної кари).

Злочини проти тілесної недоторканості поділялись на каліцтво і побої. При нанесенні каліцтва злочинцю відрубували руку (діяв архаїчний принцип "таліона").

Злочини проти честі асоціювались з наклепом. Наклеп міг бути усним або письмовим. Усний наклеп карався тюремним ув'язненням) місяців. Автор письмового наклепу карався таким же покаранням, яке було передбачене за злочин, у якому він звинувачував іншу особу. Навіть якщо факти, наведені в письмовому зверненні і відповідали дійсності, його автор карався тюремним ув'язненням і каторгою у, що "пішов неістинним шляхом", так як обвинувачення може пред'являти у встановленому порядку лише компетентний орган кави).

11. До майнових злочинів належали крадіжка, грабіж, підпал, знищення або пошкодження майна. До кваліфікованих видів крадіжки ;жали такі: крадіжка з церкви; людини з метою її продажу; під час дійного лиха; державного майна; в четвертий раз; на суму понад 20 крб. Ці злочини карались різними видами смертної кари (відрубанням голови, повішенням, колесуванням, спаленням). Такі ж покарання встановлювались за грабіж.

12. До злочинів проти моралі належали згвалтування (смертна кара,)ді інші види покарання), мужолозтво (смертна кара або висилка галери), скотолозтво (тілесні покарання), "блуд", кровозмішування або зв'язок між близькими родичами, двоєженство, перелюбство (тюремне ув'язнення і каторга).

Головною метою покарання за Артикулами було залякування ("дабы через то страх подать й оных от таких непристойностей удержать").

Покарання і його застосування характеризувались такими особливостями:

- відсутністю індивідуалізації: коли разом із злочинцем або за-і нього карались його родичі;

- невизначеністю формулювань ("по суду покараний буде", "по обставинам справи покараний буде");

- відсутністю формальної рівності перед законом: різна відповідальність за один і той же злочин передбачалась для представників різних станів.

Смертна кара за Артикулами передбачалась у 122 випадках і поділялась на просту і кваліфіковану.

Проста - відрубання голови (згадується 8 разів), повішення (згадується 33 рази), розстріл (згадується 7 разів).

Кваліфікована - четвертування (згадується 6 разів), колесування (5разів), закопування в землю живцем, заливтя горла металом, спалювання.

Тілесні покарання поділялись на членоушкоджувальні, таврування і больові.

Позбавлення честі та гідності здійснювалось у вигляді ганьбливих покарань і особливої процедури - шельмування.

Ганьблivi покарання - повішення за ноги після смерті, удар, нанесений профосом (чиновником) по щоці, прибиття імені на шибениці, роздягання жінок догола.

Зобов'язальне право

Цивільне право у першій чверті XVIII ст. значною мірою перейняло багато західноєвропейських правових традицій і інститутів. Закон як джерело прав і обов'язків стає домінуючим, а традиційні і звичаєві норми відступають на другий план.

В області зобов'язального права широке розповсюдження набуває Договір товариства. Організаційні форми підприємницької діяльності (компанії, артілі, товариства) заохочувались державою, яка контролювала їх через Мануфактур - і Комерц-колегії. У законі розпочинають формуватися поняття юридичної особи і корпоративної власності.

Розвиток договірних відносин стимулював процес перерозподілення майнових цінностей у суспільстві, формування нових соціальних груп, які зосереджували в своїх руках багатство і капітал.

Спадкове право

Іншим засобом для перерозподілення майнових цінностей в суспільстві стали норми спадкового права. Важливі зміни в дану галузь вніс Указ про єдиноспадковість 1714 р.

Розрізнялось спадкування за заповітом і за законом. Спадкодавець міг заповідати нерухоме майно тільки одному сину на вибір. Законодавець, орієнтуючись на західний правовий досвід, намагався ввести принцип майорату, при якому успадковував старший син. Російська традиція стояла на боці молодшого сина. Практика вибрала компромісний шлях - спадкування одного сина на вибір спадкодавця. Інші діти одержували частки рухомого майна в межах заповітного розпорядження.

Дочки успадковували нерухомість за заповітом тільки при відсутності синів.

При відсутності дітей нерухоме майно за заповітом могло бути передане родичам спадкодавця. Рухоме майно в різних частках могло бути розділене між будь-якими претендентами.

При відсутності заповіту в силу вступав законний порядок спадкування. Нерухоме майно за майоратним принципом успадковував старший син, а нерухоме майно ділилось порівну між іншими синами.

У 1731 р. основні положення Указу про єдиноспадковість відмінюються. З цього часу спадкування за законом регламентується таким чином: нерухомість переходить до всіх синів у рівних частинах, дочки отримують одну чотирнадцяту, а вдова - одну восьму. Із рухомого майна дочки отримують одну восьму, а вдова одну четверту. При цьому родове нерухоме майно (майоратне) переходить до спадкоємців за законом.

Сімейне право

Указ про єдиноспадковість вніс зміни в сімейне право. Був підвищений шлюбний вік для чоловіків - до 20 років, для жінок до 17 років.

У шлюб заборонялось вступати близьким родичам і душевнохворим.

Для укладання шлюбу вимагалась згода батьків, начальства для військовослужбовців, а також знання арифметики і геометрії - для дворян.

За законом вимагалась вільна згода осіб, що беруть шлюб, це закріплювалося актом, який забороняв примусові шлюби (1724 р.).

Визнавався тільки церковний шлюб. З 1721 р. було дозволено укладати шлюби з християнами інших конфесій (католиками, протестантами), але шлюб з іновірцями заборонявся.

Підстави для розірвання шлюбу передбачались наступні: заслання на довічну каторгу, безвісна відсутність одного з подружжя протягом трьох років, перелюбство одного з подружжя (для чоловіків тільки у власному будинку, а для жінок при наявності підстав передбачати факт перелюбства), невиліковна хвороба або імпотенція, замах одного із подружжя на життя іншого.

Дружина повинна була скрізь слідувати за чоловіком, який міг застосувати до дружини покарання.

У 1753 р. спеціальним актом закріплюється роздільність зобов'язальних прав подружжя, підкреслюється свобода одного з подружжя від боргів і зобов'язань прийнятих іншим.

Стосовно дітей батьки користувались майже такою владою, як і раніше: їх могли карати, віддавати в монастир, а також на роботу по найму.

У першій чверті XVIII ст. формується принцип законності. Місце звичаю і традиції остаточно займає закон. Монарх як носій і центр державного інтересу, глава законодавчої, виконавчої і судової влади втілює ідею законності. Ігнорування і неповага до закону стали розглядатися як злочини. Додержання державних настанов оголошувалось найважливішим завданням всіх органів влади і управління, посадових і приватних осіб. Принципи законності були сформульовані в Указах від 1722 і 1724рр.

9.3 Реформи 60-80-х років XIX ст.

У першій половині XIX ст. сформувались соціально-політичні передумови для буржуазних реформ у Росії. Кріпосне право стримувало розвиток ринку і селянського підприємництва.

Кримська війна стимулювала швидкий розвиток промисловості, поразка у війні показала неефективність соціальної і економічної системи в Росії.

За період з 1856 до 1860 р. в Росії виникає така кількість акціонерних компаній, яка перевищує їх чисельність за попередні двадцять років.

Кризова ситуація проявилась у збільшенні кількості селянських повстань і революційного руху.

У лютому 1855 р. на престол вступив Олександр II, який у березні 1856 р. виступив з промовою перед верхівкою дворянства в Москві. Говорячи про звільнення селян, він сказав: "набагато краще, щоб це відбулося зверху, ніж знизу". Після цього з'явилася велика кількість проектів і пропозицій про відміну кріпосного права.

19 лютого 1861 р. імператор затвердив ряд законодавчих актів щодо конкретних положень селянської реформи. Були прийняті центральне й місцеве положення, у яких регламентувався порядок і умови звільнення селян і передачі їм земельних наділів. Їх головними ідеями були: селяни отримують особисту свободу, до завершення викупної угоди з поміщиком земля переходила в їх користування. Наділення землею здійснювалось за добровільною домовленістю поміщика і селянина: перший не міг давати земельний наділ менше нижчої норми, встановленої місцевим положенням, другий не міг вимагати наділу більше максимальної норми, передбаченої в тому ж положенні. Уся земля в 34 губерніях поділялась на три категорії: нечорноземна; чорноземна і степова. Кожна група поділялась на декілька місцевостей із урахуванням якості ґрунту, чисельності населення, рівня торговельно-промислового і транспортного розвитку. Для кожної місцевості встановлювались свої норми (вища і нижча) земельних наділів. Передбачалось безвикупне виділення "подарункових наділів"; розміри яких могли бути менші мінімальних, встановлених у положенні.

Подушний наділ складався з садиби і орної землі, пасовищ і пустирів. Землею наділялись тільки особи чоловічої статі.

Власність "на землю зберігалась за поміщиком аж до здійснення викупної угоди, селяни на цей період мали право тільки користуватися наділом, залишаючись "тимчасово зобов'язаними".

Викупний договір між поміщиком і селянською общиною затверджувався мировим посередником. Садибу можна було викупити в будь-який час, польовий наділ зі згоди поміщика і всієї общини. Після затвердження договору всі відносини сторін (поміщик - селянин) шпинялись, і селяни ставали власниками.

Суб'єктом власності в більшості регіонів ставала община, у деяких районах - селянський двір. В останньому-випадку селяни одержували право спадкового розпорядження землею.

Селяни одержували право займатися торгівлею, засновувати підприємства, вступати в гільдії, звертатися в суд на рівних підставах з представниками інших станів, вступати на службу.

Селяни платили викуп за садибну і польову землю. При цьому 25% викупної суми вони платили готівкою при здійсненні викупної оди, решту

суми поміщики одержували із скарбниці (грошима і цінними паперами), її селяни повинні були разом з процентами виплачувати на протязі 49 років. Поліцейський і фіскальний апарат уряду повинен був забезпечити своєчасність цих виплат. Для кредитування реформи були створені Селянський і Дворянський банки.

У період "тимчасової зобов'язаності" селяни залишались відокремленими в правовому відношенні станом. Селянська община зв'язувала своїх членів круговою порукою: вийти з общини можна було, тільки виплативши половину боргу, що залишався, і при гарантії, що другу половину виплатить община. Можна було піти з общини, знайшовши собі заміну. Община могла прийняти рішення про обов'язковий викуп землі. Збори общини вирішували сімейні розподіли землі.

Волосні збори вирішували кваліфікованою більшістю питання про заміну общинного землекористування індивідуальним, розподіл землі на постійні спадкові частини, про переділ, вилучення із общини її членів.

Староста був фактичним помічником поміщика (в період тимчасового зобов'язаного існування), міг накладати на винних штрафи або піддавати їх арешту.

Волосний суд вибирався на один рік і вирішував незначні майнові спори, а також незначні проступки.

Негативними наслідками реформи стало наступне: наділи селян зменшились порівняно з дореформеними, а платежі (порівнюючи зі старим оброком) виростили; община фактично втратила свої права на користування лісами, луками і водоймами; селяни залишались відокремленим станом.

Земська й міська реформи. Міське управління в дореформений період будувалося у повній відповідності з системою кріпосницького господарювання. Центральною фігурою в управлінні на місцях залишався поміщик, який зосереджував в своїх руках економічну, адміністративно-судову і політичну владу над своїми селянами.

На губернському рівні головною особою в системі місцевого управління був губернатор. Наказом 1837 р. губернатори наділялись широким колом повноважень: поліцейськими, наглядовими, адміністративними, господарськими та ін.

Наступне місце після губернатора займав губернський керівник дворянства, який виконував різні поліцейські, слідчі, опікунські й інші функції. Повітовий керівник дворянства очолював апарат повітових чиновників.

Дореформена система місцевого управління виражала переважно інтереси дворянсько-поміщицького класу.

Проведення селянської реформи вимагало невідкладної перебудови системи місцевого управління. Під час цієї реформи уряд намагався створити необхідні умови для збереження влади в руках дворян-поміщиків. У березні 1863 р. спеціально створена комісія підготувала остаточні проекти положення про земські установи і тимчасові правила для них.

Компетенція земських органів обмежувалась виключно межами місцевого інтересу і місцевого господарства. З самого початку земські установи проектувалися як місцеві і громадські, які не мали своїх виконавчих органів і проводили свої рішення через поліцейський і) бюрократичний апарат держави.

Держава повинна була здійснювати жорстокий контроль за діяльністю земств. Губернатор у семиденний строк міг накладати вето будь-яке розпорядження земського органу, для міністерства внутрішніх справ цей строк був значно збільшений.

1 січня 1864 р. було затверджено "Положення про губернські і повітові земські установи". На них покладалось: завідування капіталом, майном і грошима земства; утримання земських споруд і шляхів сполучення; взаємне земське страхування майна; піклування про розвиток місцевої торгівлі і промисловості; санітарні заходи, участь у господарських відносинах у галузі охорони здоров'я і освіти.

Законом передбачалось створення трьох виборчих курій:

- курії повітових землевласників, яка складалась переважно з дворян-поміщиків, для участі у якій вимагався високий майновий із. Повітові землевласники з меншим цензом брали участь у виборах через уповноважених;

- міської курії, учасники якої повинні були мати купецьке свідоцтво або підприємство певного розміру;

- сільської курії, в якій не був встановлений майновий ценз, але ;а введена система трьохступінчатих виборів: селяни, зібравшись волосні збори, посилали своїх виборщиків на збори, які обирали земських гласних.

Земські збори й земська управа (виконавчий орган, який скла-ся з голови і двох членів) обирались на три роки. Губернські земські збори обирались членами повітових зборів. Голова повітової управи затверджувався на посаді губернатором, голова губернської управи - міністром внутрішніх справ.

16 липня 1870 р. було затверджено "Міське положення", яке закріплювало систему органів міського громадського управління: міські виборчі збори і міську думу з міською управою - виконавчим органом. Думу і управу очолювала одна особа - міський голова, який затверджувався на посаді губернатором або міністром внутрішніх справ.

Усі міські виборці відповідно до майнового (податного) цензу поділялись на три групи, кожна з яких вибирала третину гласних у міську думу. Брати участь у виборах мали право особи, які досягли 25-річного віку, володіли нерухомим майном, промисловими чи торговельними підприємствами, а також ті, які займались дрібною торгівлею. Не брали участі у виборах особи, які були раніше засуджені, зняті з займаної посади, позбавлені духовного сану, а також ті, що знаходились під слідством. Юридичні особи і жінки брали участь у виборах через представників. Голосування було таємним.

Дума і управа обирались на чотири роки, половина складу управи переобиралась через кожні два роки. Міський голова міг призупинити рішення управи. Розбіжності між думою і управою вирішував губернатор.

Встановлювалась максимальна кількість осіб нехристиянського віросповідання, які входили до складу управи - не більше однієї третини. Міським головою не могла бути особа єврейської національності.

У компетенцію міської думи входили питання: про призначення виборних посадових осіб, встановлення міських зборів, встановлення правил щодо завідування міським майном, набуття нерухомого майна в місті, позики.

Як і земські органи, органи міського самоуправління значною мірою залежали від державних бюрократичних і поліцейських установ. Разом з тим, створення нових органів самоуправління сприяло становленню громадсько-політичного і культурного життя, допомагало торговельно-промислому розвитку російських міст.

Судова реформа. Структуру дореформеної судової системи утворювали різні органи, які склались історично і робили її складною і заплутаною. Судові функції виконували і адміністративні органи, губернські правління, органи поліції та інші.

Розгляд справ у всіх судових інстанціях був закритим. На діяльність суду сильний тиск здійснювали різні адміністративні органи, органи поліції провадили слідства і виконували вироки, крім того, могли брати на себе і судові функції по "маловажливих" справах.

У листопаді 1864 р. були затверджені і вступили в силу основні акти судової реформи: Статут кримінального судочинства. Статут про покарання, які накладаються мировими суддями.

Створювались дві судові системи: місцеві і загальні суди. До місцевих належали волостні суди, мирові судді і з'їзди мирових суддів, до загальних - окружні суди, які створювались для декількох повітів, судові (за цивільними і кримінальними справами) палати, які розповсюджували свою діяльність на декілька губерній чи областей, і касаційні (за цивільними і кримінальними справами) департаменти Сенату. Влада цих судів розповсюджувалась на всі сфери, крім тих, ще діяла юрисдикція духовних, військових, селянських судів.

Реформа судової системи закріпила нові принципи: відділення суду від адміністрації, створення суду загального для всіх станів, рівність всіх перед судом, незмінність суддів і слідчих, прокурорський нагляд, виборність (мирових суддів і присяжних засідателів).

Під час підготовки і проведення реформи були створені нові інститути присяжних засідателів і судових слідчих, реорганізована (діяльність старих). Змінились функції прокуратури - підтримання обвинувачення в суді, нагляд за діяльністю судів, слідством і місцями позбавлення волі.

Формування принципів змагальності в судовому процесі покликала створення нового спеціального інституту - адвокатури (присяжних повірених).

Для посвідчення ділових паперів, оформлення угод та інших законів за-сновувалась система нотаріальних контор у губернських і повітових містах.

В основу перетворень реформи 1864 р. був покладений принцип роз-поділу властей: судова влада відділялась від законодавчої, виконавчої, адмі-ністративної. Проголошувалась рівність всіх перед законом.

Мирові судді обирались повітовими земськими зборами і міськими думами. Достатньо високий майновий і освітній ценз практично закривав доступ на дану посаду представниками нижчих класів. Крім того, праця ми-рового судді не оплачувалась.

З'їзди мирових суддів розглядали касаційні скарги і протести, а також приймали остаточне рішення у справах, які розпочали дільничні мирові судді.

Мировий округ включав, як правило, повіт і міста, які в нього входили. Округ поділявся на мирові дільниці, у межах яких діяли мирові судді.

Закон визначав сферу юрисдикцію мирових суддів: їм були підзвітні справи "про менш тяжкі злочини і проступки, за які передбачались такі санкції, як арешт до трьох місяців, ув'язнення на строк до одного року і штраф на суму до 300 крб.

У цивільно-правовій сфері на мирових суддів покладался розгляд справ щодо особистих зобов'язань і договорів (на суму до 300 крб.), а також справ, пов'язаних з відшкодуванням шкоди на суму до 500 крб., позовів про образу і справ про встановлення прав на володіння.

Окружні суди засновувались на декілька повітів і складались із голови і членів суду. Новим інститутом, введеним реформою на рівні першої ланки загальної судової системи (окружних судів), були присяжні засідателі. Закон підкреслював, що вирок, винесений судом за участю присяжних засідателів, є остаточним.

При окружних судах засновувався інститут слідчих, які здійснювали під наглядом прокуратури попереднє розслідування злочинів на закріплених за ними дільницях.

Судові палати розглядали справи щодо скарг і протестів на вирок окружного суду, а також справи про посадові і державні злочини по першій інстанції.

Касаційні департаменти Сенату розглядали скарги і протести на порушення "прямого змісту законів", прохання про перегляд за новими обста-винами вироків, що вступили в законну силу, і справи про службові злочини (в особливому порядку судочинства). Департаменти Сенату були касацій-ними органами для всіх місцевих і загальних судів Росії і могли розглядати будь-яку справу, яка була вирішена в нижчих інстанціях з порушенням встановленого порядку.

Незважаючи на свій буржуазний радикалізм, судова реформа з самого початку несла на собі ряд пережитків минулого. Обмеження компетенції су-ду присяжних, особливий порядок судочинства щодо посадових осіб, недо-статній захист суддівської незалежності від адміністрації - все це послаблю-

вало ефективність проведеної реформи. Нічим не обмежене право міністра юстиції призначати суддів, не вдаючись при цьому до пояснень, стало одним із головних способів тиску адміністрації на судові органи.

Віддання державних чиновників до суду здійснювалось постановами їх керівництва, а не за рішенням суду. Присяжні засідателі усувались від розгляду справ, якщо мали політичний характер. Ці та інші вилучення із загального судового порядку поступово готували ґрунт контрреформ, які були здійснені пізніше.

Військова реформа. Ріст революційного руху, розвиток капіталістичних відносин і поразка Росії в Кримській війні обумовили необхідність перебудови збройних сил країни. На першому етапі реформи був скорочений строк служби рекрутів (з 25 до 15 років) і дещо поліпшена підготовка офіцерських кадрів. Але рекрутська повинність як спосіб комплектування армії зберігалась аж до 1874 р. Тільки загроза швидкого посилення західноєвропейських армій, які формувались на основі загальної військової повинності, змусила уряд ввести аналогічний порядок у російській армії.

1 січня 1874 р. був затверджений "Статут про військову повинність", який вводився для всього чоловічого населення. Особи, які досягли 21-ого року, призивались на службу за жеребом. Ті, хто не попав в постійне військо, зараховувалися до ополчення (ті, хто, не витягнув жереб). Загальний строк служби в сухопутних військах становив 15 років (з них дійсна служба 6 років і служба в запасі 9 років).

Строки служби на флоті, відповідно, складали 7 і 3 роки. Для осіб з вищою освітою строк дійсної служби скорочувався до півроку, з середньою - до півтора років.

Для отримання офіцерського звання вимагалась спеціальна військова освіта. Командний склад, як і раніше, зберігав риси корпоративності і становості, ще тривалий час в ньому переважали дворянські елементи.

Армія складалась із кадрових, резервних і запасних (тилових військ). Офіцерський корпус готувався в юнкерських училищах, військових гімназіях і військових академіях (командних, юридичних, медичних).

Зберігалась особлива військова юстиція, у відання якої в 1878 р. було передано багато справ про державні злочини (опір владі, напад на поліцію і війська). Ще раніше, в 1863 р., у зв'язку з польським повстанням генерал-губернаторам було дано право оголошувати в губерніях військовий стан, через те багато справ переходили до відання військових судів.

9.4 Оформлення конституційної монархії

Революція 1905 року призвела до перетворення необмеженої самодержавної влади в конституційну монархію. Але пережитки необмеженого самодержавства збереглися у багатьох сферах життя. При обговоренні в квітні 1906 р. проекту Основних законів Російської імперії, в яких був визначений характер царської влади, Микола II неохоче погодився на виключення терміна "необмежена".

Політико-правові фактори, які призвели до трансформації державного й політичного ладу Росії, стали проявлятися задовго до революційних подій 1905 р. На початку 1898 року швидко наростає студентський рух, приводом для якого став новий університетський статут 1884 р., що значно обмежив автономію вузів. Рух набув політичного характеру.

Уряд в кінці 1901 року видає "Тимчасові правила про студентські установи" (каси взаємодопомоги, гуртки та ін.), намагаючись частково задовольнити вимоги студентів. Але відновлення автономії університетів було здійснене літом 1905 р., коли хвиля революцій наростала.

З 1896 р. у країні збільшується кількість страйків на фабриках і заводах (у 1901 р. - 120 страйків), у 1903 р. проводиться загальний страйк.

Весною 1902 р. стали частішими селянські бунти. У зв'язку з цим уряд створює "Особливу нараду про потреби сільськогосподарської промисловості", яка ставить перед собою завдання полегшення виходу селян із общини, заохочення хутірських наділів, пропонує вважати подвірне землеволодіння особистою власністю. У лютому 1903 р. видається Маніфест, у якому міститься обіцянка відмінити кругову поруку на селі. Разом з тим, у ньому було заявлено про збереження общини і про не відчужуваність земельних наділів.

У травні 1902 р. відбувається перший з'їзд для розробки питань земського самоуправління. У листопаді 1904 р. у Петербурзі була проведена нарада земських діячів, які піддали різкій критиці бюрократичну систему самодержавної монархії і вимагали надання широких політичних прав і свобод. Розстріл демонстрації 9 січня 1905 р. і поразка у війні з Японією поглибили революційну кризу.

На шляху конституційного будівництва в Росії важливими актами стали Маніфест 17 жовтня 1905 р., який проголосив введення громадянських свобод і організацію законодавчого органу (Державної Думи), що обмежував монархічну владу, і Основні закони 23 квітня 1906 р., які визначили двопалатну парламентську систему, але зберегли дуже широкі межі для імператорської влади. В Основних законах зазначалось, що разом з Думою і Державною радою імператор здійснює законодавчу владу, але без імператорського затвердження ні один закон не набуває сили.

У квітні 1906 р. Державній раді був наданий державно-правовий статус другої парламентської палати. Нова структура Ради складалась із загальних зборів, двох департаментів, двох присутствій і канцелярії.

У період революції пошквалилась діяльність першого і другого департаментів Сенату, а у зв'язку із столипінською аграрною реформою - діяльність аграрного департаменту. Сенат все більше і більше підкорявся Міністерству юстиції.

Відбувались зміни в становищі окремих відомств. Об'єднання відомств з іншими міністерствами призвело до появи Ради державної оборони. Департамент поліції і відділення жандармерії фактично не і підкорялись Міністерству внутрішніх справ.

Система місцевого управління також дещо змінилась. При охоронних відділеннях Міністерства внутрішніх справ відкривались реєстраційні контори, відбувалась децентралізація органів політичного розшуку, створювались окраїнні відділення і ліквідовувались районні охоронні відділення. Цензурні органи реформувались у місцеві комітети по друку. Для реєстрації товариств, що створювались, засновувались спеціальні присутствія.

Система представницьких установ вводилась у Росії рядом державних актів, починаючи з Маніфесту 6 серпня 1905 р. і закінчуючи "Основними державними законами" 23 квітня 1906 р. За першим проектом (6 серпня 1905 р.) Державна дума передбачалась як дорадчий орган, який обирався на основі цензового представництва від трьох курій. Загострення політичної ситуації призвело до перегляду проекту.

17 жовтня 1905 р. приймається "Маніфест про вдосконалення державного порядку", який проголосив:

- 1) свободу совісті, слова, зборів і союзів;
- 2) участь у виборах широких мас населення;
- 3) обов'язковий порядок затвердження Державною думою всіх законів, які видаються в державі.

У країні виникають і легалізуються багаточисельні політичні партії. 20 лютого 1906 р. був прийнятий акт, який визначав компетенцію Державної думи: попередня розробка і обговорення законопроектів, затвердження державного бюджету, обговорення питань про будівництво залізниць, заснування акціонерних товариств. Дума обиралась на п'ять років. Депутати Думи були непідзвітні виборцям, їх відсторонення могло здійснюватись Сенатом, Дума могла розпускатись; достроково рішенням імператора. Із законодавчою ініціативою в Думу могли входити міністри, комісії депутатів і Державна рада.

Одночасно було прийняте нове Положення про Державну раду, ї за яким Рада реформувалась і ставала верхньою палатою, одержавши ті ж права, що і Дума. Усі законопроекти, прийняті Думою, повинні були потім поступити в Державну раду і тільки у випадку їх прийняття радою направлялись на затвердження імператору.

9.5 Розвиток права на початку ХХ століття

Система джерел права у цей період поповнюється новими елементами - постановами Ради міністрів і думками Державної ради. Ці форми хоч і носили підзаконний характер, але мали обов'язкову силу для всіх виконавчих органів. З'являється велика кількість актів, які називаються "Тимчасові правила". Виникаючи як надзвичайні, спрямовані на конкретну ситуацію, акти набували характеру законів. Визначення "тимчасові" найбільш адекватно відображало направленість законотворчості в період реформ.

Поряд з постановами Рада міністрів видавала також положення, які мали статусний, правовстановлюючий характер і які часто визначали структуру і функції заново створених органів влади і управління.

У великій кількості видавались укази, як правило, направлені на проведення конкретних правових акцій і перетворень. При реформуванні системи державних органів або створенні нових приймалися акти, що мали назви установ. У назвах найбільш фундаментальних актів використовується термін "закон".

Кодифікаційна робота проводилась цілим рядом установ: особливим відділенням державної канцелярії (по видання Зводу законів), департаментами Сенату, Державною радою і Державною думою. Радою міністрів і окремими міністерствами і управліннями. Керівництво цією роботою здійснював Сенат, поряд з яким було створено Юридичну нараду, яка керувала всією кодифікаційною діяльністю.

Як загальне правило поведінки для всіх громадян закон у даний період стає головним джерелом права. Закон повинен був виражати загальну волю трьох суб'єктів, яким належала сумісна влада, - Державної думи, Державної ради і імператора (указ міг видати тільки монарх).

Правове регулювання економіки стає одним із головних завдань законодавця.

Детально розробляється поняття юридичної особи. Останні поділялись на публічні (казна, відомства, установи, органи місцевого самоуправління) і приватні. Приватними могли бути об'єднання (товариства) і установи. Юридичні особи утворювались шляхом укладання угоди декількома особами, а також концесійним (спеціальним дозволом влади), явочним (шляхом реєстрації) порядком.

Зміни в судовому праві, які відбувались на початку ХХ ст., своїм корінням ідуть в постреформенний період. Законодавець після періоду контрреформ знову став на шлях лібералізації судового процесу. Уже в 1885 році була відмінена публічна страта, у 1886 р. розширюється право присяжних у процесі - вони одержують можливість ставити запитання. З 1899 року в судових палатах вводиться обов'язкове призначення захисника. У 1909 році в російському законодавстві з'являється інститут умовно-дострокового звільнення, з 1910 року час, проведений арештованим у попередньому утриманні, став зараховуватись у строк ув'язнення. У 1913 році суд дістав можливість відновлювати в правах і реабілітовувати.

У роки війни процесуальне і судове право зазнає змін, які були викликані надзвичайними обставинами. Судочинство в військово-польових судах здійснювалось в особистому порядку: короткострокове слухання, відсутність захисту, корпоративність складу суду, неможливість оскарження.

Новим явищем стала адміністративна юстиція - прототип арбітражу, поява якої була обумовлена розвитком адміністративно-господарських відносин і зв'язків.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. У чому проявилася криза кріпосницької системи?
2. Яких прав набували селяни внаслідок скасування кріпосного права?
3. На яких підставах можна стверджувати про обмеженість селянської реформи 1861 року?
4. Які специфічні риси мав розвиток капіталізму в Росії у другій пол. XIXст.?
5. Які державні органи періоду абсолютизму продовжували діяти в державі?
6. Як змінилося внаслідок буржуазних реформ становище губернаторів?
7. У чому полягала реорганізація поліцейського апарату?
8. Яких рис набула в результаті реформування фінансова система? Система освіти? Армія?
9. У чому проявився буржуазний характер земської і судової реформи?
10. У чому обмеженість реформ 60-70—х рр.?
11. Що явилось причиною контрреформ 80-90-х рр.?

Рекомендована література:

1. Исаев И.А. История государства и права России. – М., 1994.
2. История государства и права СССР.-М;1971.ч.1. - с.477-546
3. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. – с.189-196
4. Штанько О.Ф. Історико-правовий огляд створення слідчого апарату в органах внутрішніх справ України /Проблеми пенітенціарної теорії і практики.№7, 2002. - с.19-21

ЛЕКЦІЯ 10. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СРСР.

План

- 10.1. Лютнева революція 1917 року.
- 10.2. Громадянська війна в Росії 1918-1920 рр.
- 10.3. Радянська країна в 20-ті роки XX століття.
- 10.4. Соціально-економічний та політичний розвиток СРСР наприкінці 20-х – 30-х рр. XX століття.
- 10.5. Друга світова війна. СРСР після другої світової війни.
- 10.6. Політичний і соціально-економічний розвиток СРСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. XX століття.
- 10.7. СРСР у середині 60-х – першій половині 80-х рр. XX століття

10.1. Лютнева революція 1917 року

У період Першої світової війни законом від 17 серпня 1915 р. була заснована низка міжвідомчих органів – Особливих нарад: 1) по обороні; 2) по

паливу; 3) з продовольчої справи; 4) з перевезення палива, продовольчих та військових вантажів. 30 серпня 1915 р. було створено Особливу нараду по облаштуванню біженців. Голови нарад могли своєю владою відсторонювати директорів та управителів підприємств (державних і приватних) та призначати на ці посади інших осіб; організовувати загальні та приватні ревізії; у випадку необхідності закривати підприємства, які не виконали державних замовлень; установлювати розміри заробітної плати робітникам і службовцям підприємств, на котрих виконувалися державні замовлення тощо.

Першого ж дня війни був виданий указ про військову цензуру. В умовах війни царський уряд намагався регулювати майнові відносини адміністративними актами: здійснювати ревізії (викуп за встановлену державну ціну) худоби, хліба та ін. продуктів, вводити тверді ціни на продукти харчування, примусово розміщувати військові замовлення на промислових підприємствах тощо. З початком війни в країні був уведений “сухий закон”, формально скасований більшовиками аж у 1925 р.

Указ від 12 січня 1916 р. вводив суворі покарання за дезертирство, самовільну відлучку з військової частини, ухилення від несення військової служби та членушкодження з метою звільнення від військової повинності – аж до смертної кари включно. Ці заходи не змогли врятувати царизм від революції.

Буржуазно-демократична революція в Росії розпочалася 23 лютого (8 березня нового стиля) в Петрограді і перемогла 27 лютого (12 березня н. с.) 1917 р. Цар Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла (перший з династії Романових мав те ж ім'я), але й він після деяких роздумів відмовився прийняти корону. Після падіння російського самодержавства зусиллями Тимчасового комітету Державної думи був створений (в ніч з 1 на 2 березня за ст. ст.) Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Пост міністра юстиції був відданий трудовику О. Керченському, інші 11 членів цього уряду були “міністрами-капіталістами”.

Ради, створені в перші дні революції у великих містах країни та на фронті за зразком рад 1905 р., опинилися під контролем опортуністичних партій меншовиків і есерів, і оголосили про свою підтримку Тимчасового уряду. В той час це пояснювалося аргументом “оскільки-оскільки”: “оскільки іде війна і перемога ворога може означати відновлення в Росії монархії, остільки робітничі та солдатські ради повинні підтримувати Тимчасовий уряд і не висувати самостійних вимог аж до переможного завершення війни, щоб остаточно не дестабілізувати обстановку в країні”.

Тимчасовий уряд проголосив політику війни “до переможного кінця”, після завершення якої народові було обіцяно скликання Установчих зборів.

Лідер більшовиків Володимир Ульянов (Ленін) уже в квітні 1917 р. висунув лозунги “Жодної підтримки Тимчасовому уряду” та “Перетворення імперіалістичної війни в громадянську”. За логікою більшовиків, Тимчасовий уряд не може дати “ні миру, ні землі”, і тому повинен бути замінений

владою Рад. Проте ці Ради повинні бути не угодовськими есеро-меншовицькими радами, а радами більшовицькими. В результаті т. зв. квітневої кризи Тимчасовий уряд був розширений до 10 міністрів-капіталістів та 6 міністрів-соціалістів, які одночасно були членами виконкому Петроградської Ради. Проте кризові явища в суспільстві наростали, не кращим чином склалися справи на фронті.

На початку липня 1917 р. більшовицька партія спробувала захопити владу в столиці (до Петербурга з Кронштадта прибули 5 тис. розпропагандованих матросів), але ця перша спроба виявилася невдалою. Леніна оголосили німецьким шпигуном і вимусили переховуватися від суду. Реорганізований (25 вересня) Тимчасовий уряд складався уже з 10 есеро-меншовицьких міністрів-соціалістів та 6 міністрів-капіталістів.

Незважаючи на таку чисельну перевагу представників лівих партій, цей уряд не спромігся навіть “кинути кістку” робітникам, вирішивши позитивно питання про 8-годинний робочий день. Не зумів він домовитися про тісну співпрацю з регіональними національними радами (Центральною Радою на Україні, Радою в Білорусії, Шуро-і-ісламія в Туркестані, польськими та прибалтійськими національними радами).

Не було реорганізовано прогнилий державний апарат царизму. Тимчасовий уряд (постанова від 4 березня 1917 р.) визнав “бажаним збереження, у межах можливого, усього існуючого адміністративного механізму, з метою підтримання нормальної ходи життя в країні”. Справа обмежилася лише формальною ліквідацією охоронного відділення та корпусу жандармів (на їх місці в апараті Головного управління міліції були створені підрозділи під іншою назвою, але з аналогічними функціями) та впровадженням деяких нових міністерств (продовольства, праці, пошти й телеграфу).

У перші дні буржуазної революції було скасовано смертну кару, але влітку 1917 р. під тиском воєнних обставин вона була відновлена на фронті. Тим самим, незважаючи на всю складність політичної, військової, економічної та міжнаціональної проблематики, Тимчасовий уряд не вніс скільки-небудь суттєвих змін в організацію державного апарату та у законодавство країни.

У жовтні (листопаді н. ст..) 1917 р. цим кризовим станом в країні зуміли скористатися більшовики для узурпації влади. І, хоча вибори до Установчих зборів - уже після більшовицького жовтневого 1917 р. перевороту в Петрограді - показали, що РСДРП(б) в масштабах країни користується підтримкою заледве 20 відсотків виборців (в Україні - навіть 10 відсотків), але бажаних захищати зі зброєю в руках скомпрометовані монархію чи Тимчасовий уряд восени 1917 р. було ще менше.

10.2. Громадянська війна в Росії 1918-1920 рр.

Громадянська війна як найгостріша форма класової боротьби - неминуча супутниця революції. Після приходу більшовиків до влади класова боротьба набула особливо гострого і затяжного характеру.

Головна причина: орієнтація радянської влади на інтереси лише одного класу суспільства - пролетаріату. Націоналізація засобів виробництва, банків і т. п. одразу перетворила заможні верстви населення у ворогів нової влади. Подальший розвиток більшовицької економіки та соціальної політики (запровадження весною 1918 р. продовольчої диктатури, на початку 1919 р. – продрозкладки, заборона діяльності майже всіх, крім більшовицької, політичних партій, розгін Всеросійських Установчих зборів та інші антидемократичні заходи) відштовхнув від радянської влади значну частину інтелігенції. Вкрай загостило громадянську війну те, що більшовики надали терору стаж офіційної державної політики. 21 червня 1918 р. радянська влада відновила скасовану у жовтні 1917 р. смертну кару.

Інші причини: 1) небажання лідерів антибільшовицьких рухів, партій і класів враховувати новий політичний розклад, брати до уваги інтереси зuboжлого населення, яке підтримувало радянську владу. Протидіючи більшовикам, вони використовували всі форми і методи боротьби, не зупиняючись навіть перед масовим терором, національними програмами і т. п. 2) втручання іноземних держав, які мали свої вклади в економіці Росії, спільні підприємства, банки тощо. Всього цього вони позбулися внаслідок масової націоналізації. До того ж радянська влада відмовилася оплатити борги та займи попередніх російських урядів. Тому втручання іноземних держав у Російські події обумовлено бажанням повернути свої кошти та майно, а деякі держави мали навіть далекосяжні плани щодо території та природних багатств Росії. В інтервенції проти Радянської Росії брали участь близько двох десятків країн.

Прихід більшовиків до влади відразу розколов суспільство на два протилежних таборів – “червоних” і “білих”.

Періоди:

1. Весна - осінь 1918 р. на цей період припадає боротьба радянської влади проти Чехословацького корпусу (30 тис. військовополонених, яких Росія збиралася використати для боротьби проти Німеччини та її союзників, але прихід до влади більшовиків і підписання Брестського миру змінило ці задуми). Керівництво білого руху і Антанта намагалися використати корпус у боротьбі з більшовиками. 25 травня 1918 р. корпус розпочав боротьбу проти радянської влади. У липні 1918 р. есери організували проти більшовицького режиму цілий ряд повстань у центральних районах Росії та в Москві. У серпні – жовтні 1918 р. Червона Армія розпочала наступ у Поволжі і на Уралі.

2. Листопаду 1918 р. – квітень 1919 р. У листопаді 1918 р. Радянський уряд скасував Брестський договір. Більшовики розпочали наступ на Україну, Білорусію, Прибалтику. 1 листопада 1918 р. адмірал О. Колчак проголо-

сив себе верховним правителем Росії. Одночасно з цими подіями відбулося посилення інтервенції з боку Антанти. У кінці листопада її війська висадилися на чорноморському узбережжі. У грудні 1918 р. О. Колчак здійснив ряд успішних операцій проти більшовиків в районі Пермі, а в березні 1919 р. розвинув успіх на Східному фронті.

3. Квітень – грудень 1919 р. 28 квітня 1919 р. розпочався наступ Червоної Армії проти військ О. Колчака. Згодом більшовикам вдалося здобути вирішальну перемогу, над колчаківцями. Але для більшовиків у цей же час стає небезпечним наступ у травні 1919 р. білогвардійських військ на чолі з генералом М. Юденичем на Петроград. На початку червня на трьох фронтах, що захищали підступи до Петрограда, відбулися антирадянські повстання, також повстання готувалися і в Петрограді, але чекісти заарештували його організаторів. Тільки в кінці серпня більшовикам вдалося розбити війська М. Юденича. Одночасно з боротьбою М. Юденича радянські війська вели тяжкі бої проти А. Денікіна, який захопив Донбас і розвивав наступ на Москву. Але захопити Москву денікінці не змогли. Селянство, серед якого А. Денікін намагався провести мобілізацію, вороже ставилося до його політики. 11 жовтня 1919 р. Червона Армія розпочала контрнаступ проти військ А. Денікіна. В листопаді – грудні денікінці відступають на південь, а на початку 1920 р. вони остаточно розгромлені. На початку січня 1920 р. Червона Армія повністю завершила ліквідацію колчаківської армії. 4 січня О. Колчак відмовився від звання “Верховного правителя” і передав владу на Далекому Сході отаману Г. Семенову. Цей період війни став для Радянської Росії кульмінаційним.

4. Весна – кінець 1920 р. початок радянсько-польської війни. 25 квітня 1920 р. 150 тис. польська армія розпочала військові дії проти Радянської Росії. Використовуючи фактор несподіваності і чисельну перевагу, поляки швидко просувалися вглиб країни. Радянське керівництво визначило для себе Західний фронт головним. Сюди направилися найбільш боєздатні частини Червоної Армії. На початку червня 1920 р. у війні стався перелом. Поляки почали відступати. Але повністю захопити Польщу більшовикам не вдалося. Поляки зупинили радянські війська під Варшавою, а потім 14 серпня 1920 р. перейшли у контрнаступ і розбили більшовиків. Війна виснажила і Польщу і Росію, тому обидві держави уклали між собою у жовтні 1920 р. перемир'я. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір, за яким до Польщі відійшли Західна Білорусія і Західна Україна.

Крім війни з Польщею на цей період припадає і боротьба радянської держави проти військ П. Врангеля. 4 квітня 1920 р. він очолив залишки денікінських військ у Криму. П. Врангель за політичними поглядами був монархіст і боровся за “єдину і неділиму” Росію. Він здійснив реорганізацію білогвардійських військ, зміцнив дисципліну і не зважаючи на обмаль військ (40-45 тис.), почав готуватися до боротьби з Радянською Росією, яка вела на той час війну з Польщею. П. Врангель уважно стежив за подіями на радян-

сько-польському фронті. Коли поляки під тиском більшовиків у травні почали виступати, врангелівці 7 червня 1920 р. вийшли із Криму. Через 5 днів боїв білогвардійці повністю очистили від більшовиків Північну Таврію. У вересні вони посилили свій наступ на Донбас, але захопити важливий промисловий район України їм не вдалося. Тоді П. Врангель зробив спробу на початку жовтня переправитися через Дніпро і вийти на Правобережну Україну. Радянські Росія, на той час, завершила війну з Польщею і всі сили зосередила на боротьбу з врангелівцями. 17 листопада 1920 р. Крим повністю став радянським. На європейській території для радянської держави громадянська війна закінчилася. Але для остаточної перемоги більшовикам необхідно було подолати опір басмацтва у Середній Азії, домогтися евакуації японських військ з Далекого Сходу (це сталося тільки у 1922 році). Історики умовно вважають, що громадянська війна закінчилася наприкінці 1920 р., оскільки у 1921 р. Радянська Росія вирішувала для себе найбільш важливу проблему – відбудову господарства, тому військово-економічне питання у цей час відійшло на другий план.

Стосовно перемоги більшовиків у війні слід відзначити, що більшовицька партія на той час була найбільш дисциплінованою силою. Радянська влада завдяки залученню на службу військових спеціалістів створила багатомільйонну Червону Армію. Білогвардійське військо формувалося спочатку з царських офіцерів. Проте самих офіцерів для створення чисельних збройних сил було недостатньо. Спроба лідерів білого руху провести мобілізацію серед селянства успіху не мала. Селянство було більш прихильним до радянської влади, що дала їм землю, ніж до білогвардійців, які відновлювали на захопленій території поміщицьке землеволодіння.

Громадянська війна була величезною трагедією для народів Росії. За підрахунками, втрати складають близько 15 млн. чоловік. Війна супроводжувалася голодом, масовими епідеміями, руйнацією економіки. Разом з білогвардійськими військами батьківщину покинуло понад 2 млн. біженців, серед яких була значна частина інтелігенції. Це помітно позначилося на всьому подальшому житті Росії.

Таким чином, слід відзначити, що громадянська війна стала наслідком боротьби за владу різноманітних політичних сил. З одного боку - політичний екстремізм і авантюризм більшовиків, які запроваджували в Росії політику “воєнного комунізму” і намагались поширити пролетарську революцію на інші країни, а з другого - російська та іноземна буржуазія, яка хотіла повернути втрачену в Росії власність і політичну владу. Ці непримиренні сили протягом трьох років вели безкомпромісну боротьбу спираючись на інтереси різних класів та верств населення. Наслідком перемоги більшовиків у громадянській війні став гігантський соціальний експеримент, що тривав понад 70 років. За більшовицький авантюризм народи Росії заплатили життям мільйонів людей, а радянські республіки на довгий час опинилися у міжнародній ізоляції.

10.3. Радянська країна в 20-ті роки ХХ століття

Перша світова і громадянська війни завдали Росії величезної шкоди. Загинули мільйони людей, було зруйновано господарство. Більшість фабрик і заводів не працювали, стояли затоплені шахти, скоротилися посівні площі. Обсяг продукції важкої промисловості у 1920 р. скоротився у 7 разів порівняно з довоєнним часом, а сільського господарства у 2 рази. Безробіття стало звичайним явищем на той час. Люди, не маючи можливості одержати роботу у місті, їхали на село. Стали виявляти своє незадоволення і селяни. За часів громадянської війни вони терпіли продрозкладку, за якою держава забирала майже весь хліб, крім прожиткового мінімуму та посівного фонду. Після закінчення війни для селян перестала існувати загроза повернення поміщиків і вони вже не хотіли віддавати державі хліб задарма. Наприкінці 1920 р. сталися великі селянські повстання в Тамбовській губернії під керівництвом О. Антонова, в Україні селянський повстанський рух очолив Н Махно. Повстання охопили Сибір, Поволжя, Дон, Кубань. Велике занепокоєння у більшовиків викликало повстання матросів у Кронштадті. У 1921 –1922 рр. країну охопив голод.

Економічна криза та незадоволення трудящих своїм станом призвели до того, що більшовики були змушені відмовитися від політики “воєнного комунізму”. Це сталося у березні 1921 р. на Х з’їзді партії більшовиків. З’їзд проголосив запровадження нової економічної політики (НЕП), за якою замінялася продрозкладка, дозволялася торгівля та приватна підприємницької діяльності. Це зацікавило виробника у результатах своєї праці. Селянин тепер сплачував державі натуральний податок, а решту продукції міг продавати на вільному ринку, мала промисловість стала приватною. Праця робітників оплачувалася за кількісними і якісними показниками НЕП спричинив підвищення життєвого рівня населення.

Однак радянське керівництво оцінювало НЕП як вимушену і тимчасову поступку, в умовах якої передбачалося перебороти труднощі “поточного моменту” і перейти згодом знов до форсованого будівництва соціалізму. Виходячи із своїх стратегічних задумів більшовики стали посилювати централізацію управління радянськими республіками. 30 грудня 1922 р. вони були об’єднанні в єдину державу федеративного типу – СРСР. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але фактично була його позбавлена. За республіками залишалися внутрішня політика, земельна справа, освіта, право, охорона здоров’я, соціальне забезпечення тощо. Доопрацювання союзного договору продовжувалося протягом 1923 р. голова уряду УРСР Х. Чаковський запропонував збільшити права союзних республік, а союзну державу будувати на принципах конфедерації. Позицію України підтримали інші республіки. Тоді Й. Сталін вирішив, замість союзного договору, в якому повинні були регламентуватися відносини між республіками і центром, увести Конституцію СРСР. Вона була прийнята II Всесоюзним з’їздом Рад у січні 1924 р. республікам запропонували ратифікувати не

союзний договір (який викликав багато суперечок між республіками і центром), а нову Конституцію, що й було зроблено. Незважаючи на супротив керівництва окремих республік, об'єднання в єдину державу – СРСР відбулося за сталінським сценарієм. Увійшовши до складу СРСР, республіки поступилися своїми правами на зовнішньополітичні відносини, оборону, транспорт, зв'язок, фінанси.

З кінця 20-х рр. більшовицьке союзне керівництво розпочало масовий наступ на залишки суверенітету республік. Так, прийнята у 1929 р. Конституція УРСР повинна була затверджуватися вищим органом союзної влади. Суверенітет республік було зведено нанівець.

Не допускаючи плюралізму у політиці, посилюючи диктат адміністративної системи, більшовики змушені були погодитись з плюралізмом в економіці. Цим і зумовлений був НЕП. Завдяки новій економічній політиці уже у 1921 – 1925 рр. вдалося відбудувати зруйноване за роки війни господарство. У 1929 р. почала здійснюватись грошова реформа. Була введена в обіг нова грошова одиниця – червонець з золотим забезпеченням. Державі завдяки НЕПу вдалося встановити збалансований бюджет, залучити іноземний капітал. Здійснювався активний пошук нових шляхів розвитку держави. Набули значного поширення товарно-грошові відносини. З'явилася велика кількість нових банків, які обслуговували не тільки державні установи та підприємства, а й кооперативи.

В умовах нової економічної політики серед більшовицького керівництва виникали значні суперечності. Більшість партійних функціонерів на чолі зі Сталіном вбачали у зміцненні приватного сектору “реставрацію капіталізму”. Протягом 1928 - 1929 рр. радянське керівництво поступово проводило демонтаж НЕПу. Непманська модель розвитку держави була замінена адміністративно-командною.

Суперечливий характер мала і зовнішня політика радянської держави. Визначальними засадами її була концепція світової соціалістичної революції, визнання неминучості зіткнення “соціалістичної держави з капіталістичним світом”. У відповідності з цим зовнішня політика СРСР була одночасно інтернаціоналістською, солідарною з міжнародним пролетаріатом і месіанською за експортом революції в інші країни. Одним з головних завдань радянської зовнішньої політики було не допустити об'єднання імперіалістичних держав для виступу єдиним фронтом проти СРСР. Першою міжнародною конференцією, в якій брали участь Радянська Росія, була Генуезька конференція (квітень-травень 1922 р.). На ній розглядалися проблеми післявоєнного устрою Європи за підсумками I світової війни. Продовженням цієї конференції стала Гаазька конференція (червень - липень 1922 р.). Росії запропонували визнати борги царського і тимчасового урядів, компенсувати витрати зарубіжним інвесторам, власність яких була націоналізована. Тільки за таких умов західні країни обіцяли надати Радянській Росії необхідні кредити. Більшовицьке керівництво не прийняло таких пропозицій.

СРСР брав участь у роботі Женевської конференції по роззброєнню (з 1926 по 1933 рр.). Радянський Союз запропонував вигідний для себе план загального роззброєння. Німеччина хотіла спочатку дозброїтися, а потім пропонувала пропорційно роззброюватися. Робота конференції зайшла в глухий кут і була згорнута.

Найкраще склалися відносини Радянської Росії з Німеччиною. Ці стосунки були започатковані під час Генуезької конференції. Оскільки Англія і Франція, переможці у I світовій війні, не допускали Німеччину до європейських ринків, то остання була змушена шукати ринок збуту своїх товарів в Росії. Радянська Росія перебуваючи в економічній блокаді з боку країн Антанти, із задоволенням пішла на співробітництво з Німеччиною. Між ними було укладено Рапальський договір (квітень 1921 р.). принципи Рапальського договору визначали характер радянсько-німецьких відносин протягом 20-х – 30-х років.

Таким чином, радянське керівництво зазнавши невдачі у політиці “воєнного комунізму” змушене було шукати вихід у НЕПі, який ґрунтувався не на політичному авантюризмі, а на економічних законах. Нова політика дозволила швидко подолати економічну кризу та підвищити життєвий рівень людей. Однак НЕП був тимчасовою поступкою радянської влади, оскільки він не узгоджувався з інтересами більшовицької адміністративно-командної системи. Суперечливий характер мала і зовнішня політика СРСР. Вона була основана на прагненні вижити у капіталістичному оточенні і перемогти у світовому масштабі. Відповідно до комуністичної доктрини мала перемогти лише соціалістична система.

10.4. Соціально-економічний та політичний розвиток СРСР наприкінці 20-х – 30-х рр. XX століття.

Наприкінці 20-х років сталінське керівництво згорнуло НЕП і зробило нову спробу перейти до форсованого будівництва соціалізму. Головна роль у здійсненні таких планів відводилася індустріалізації. Ставка на світову революцію вимагала від радянської держави створення власної економічної бази, міцного військово-промислового комплексу і т. п. Індустріалізація була визначальною у сталінській моделі соціальних перетворень, бо індустріалізація мала збільшити кількість робітничого класу, який був опорою більшовицької партії.

Широкомасштабне здійснення індустріалізації розпочалося з перших п'ятирічок. Проте ці плани були авантюристичними, оскільки вони не мали ні наукового, ні економічного обґрунтування, а контрольні цифри визначалися Й. Сталіним волонтаристичне. Більшовицький режим широко застосовував методи позаекономічного примусу, одночасно пропаганда твердила, що робітники стали господарями радянської держави, хоч в дійсності вони були робочою силою.

За короткий час країна перетворилася на гігантський будівельний майданчик. Були побудовані тракторні заводи, металургійні комбінати, створені нові галузі промисловості. Але з багатьох показників перша п'ятирічка (1928 – 1932 рр.) не була виконана, а легку промисловість і сільське господарство принесли в жертву важкій промисловості. Значно погіршилася робота транспорту, знизилась реальні прибутки і рівень життя населення.

Тоді сталінське керівництво скорегувало другий п'ятирічний план (1933 – 1937 рр.), який був більш збалансований.

У сільському господарстві партійне керівництво перейшло з 1929 р. до політики суцільної колективізації, яка з початку 1930 р. почала здійснюватися форсованими темпами. У відповідь на ці заходи селяни розпочали забій худоби, щоб її не забрали до колгоспів. Виникла загроза зриву весняної сівби. Мали місце й масові селянські виступи. Враховуючи все це Й. Сталін опублікував 2 березня 1930 р. у газеті “Правда” статтю “Запаморочення від успіхів”. У статті визначались серйозні порушення принципу добровільності у ході проведення колективізації. Проте в порушеннях звинувачувалися лише місцеві партійні керівники.

Стаття була своєрідним тактичним ходом сталінського керівництва, щоб зняти напругу у суспільстві. Селянство сприйняло її як сигнал про дозвіл виходу з колгоспів. Через 4 місяці після виходу статті кількість колгоспників скоротилася на 41 відсоток. Та після XVI з'їзду, почалася нова хвиля колективізації. Тих селян, які не бажали вступати до колгоспів, держава почала обкладати непосильними податками.

Нового нищівного удару по селянству завдав голод 1932 – 1933 рр, який охопив Поволжя, Північний Кавказ, Україну. 7 серпня 1932 р. було прийнято закон про охорону соціалістичної власності, за який запроваджувалось за розкрадання колгоспного майна вищу міру покарання – розстріл з конфіскацією майна. Держава посилила репресії саме в той час, коли голод охопив значну кількість зернових районів. Голод був штучний, бо він був наслідком встановлення нереальних планів хлібозаготівель, виконання яких влада здійснювала примусово з крайньою жорстокістю. В Україні від голоду загинуло понад 6 млн. чол., а в Казахстані – близько 2 млн. колективізація завершилася наприкінці 30-х років. У 1937 р. колгоспи об'єднали 93 відсотка селянських господарств.

Одночасно з економічними перетвореннями відбулося формування політичної тоталітарної системи. Вона була орієнтована перш за все на зміцнення режиму особистої влади. Саме тому вона відчужувала демократичні інститути народовладдя, соціальну творчість народу, зміцнювала монополію партії на владу. Вже у 30-ті роки стало неможливим волевиявлення народу через громадські організації. Людина у радянському суспільстві втратила статус особистості, бо вона була перетворена в об'єкт соціально-політичних маніпуляцій тоталітарної влади.

Стрижнем політичної тоталітарної системи стала комуністична партія на чолі з Й. Сталіним. Він свідомо форсував її кількісне зростання, посилюючи тим самим свою особисту владу. Ради, громадські організації, були лише формальними придатками такої системи. Режим особистої влади підтримувався системою бюрократії, органами політичного контролю. Створився новий механізм влади, який дозволяв утримуватися на керівній посаді лише за умов компрометації як свого попередника, так і можливого конкурента.

У 1928 – 1930 рр. було сфабриковано ряд політичних процесів над “ворогами народу”: “Шахтинська справа”, справа “Промпартії”, “Трудової селянської партії”. Особливого розмаху набули репресії після вбивства 1 грудня 1934 р. відомого діяча більшовицької партії С. Кірова. У 1937 – 1938 рр. репресії охопили військові кадри та вищу і середню ланку партійно-державного керівництва. За неповними даними, загальна кількість жертв репресій часів сталінізму становить біля 40 млн. чоловік.

Таким чином, у кінці 20-х і в 30-х роках в радянській державі відбувалися гігантські економічні перетворення. Здійснювалася широкомасштабна політика індустріалізації і колективізації. На фоні цих процесів сталися серйозні зрушення у соціально-політичному житті суспільства. Вони супроводжувались утвердженням сталінського тоталітарного режиму.

10.5. Друга світова війна. СРСР після другої світової війни

Друга світова війна не була випадковою, а тим більш несподіваною. Вона набирала обертів фактично протягом 30-х років. Її причини:

- утвердження фашистських та інших тоталітарних режимів у ряді країн, що повели наступ на традиційні демократичні завоювання, досягнуті людством. Держави, в яких утвердився фашистський режим, здійснювали політику войовничого шовінізму, расизму, пограння елементарних прав і свобод;

- загострення суперечностей між двома коаліціями великих держав, одна з яких у складі Німеччини, Японії, Італії прагнула територіально переділити світ, захопити колонії, джерела сировини та ринки збуту;

- політика поступок з боку Англії і Франції, а також безпосередня підтримка агресора з боку СРСР (пакт Молотова - Ріббентропа).

Друга світова війна, яка тривала 6 років, завершилася перемогою країн антифашистської коаліції. Народи світу були врятовані від фашистського поневолення і геноциду. По закінченню війни змінилося співвідношення сил у світі. Наймогутнішою державою стали США. Значно посилив свої позиції і Радянський Союз. Розгром фашизму посилив демократичні рухи не тільки у Європі, а й в усьому світі, підтвердженням тому стало пожвавлення національно-визвольного руху та крах колоніальної системи.

Після закінчення війни народи СРСР розпочали відбудову зруйнованого господарства. За роки війни радянське суспільство втратило 30 відсотків національного багатства. 25 млн. людей залишилося без притулку. Валю-

ва продукція промисловості у 1945 р. складала 59 відсотків довоєнного рівня, а сільська – 60 відсотків. Найбільшою втратою були люди. Радянський Союз за роки війни втратив понад 30 млн. чоловік. Кількість робітників і службовців скоротилася на 5,3 млн. чол. У колгоспах працездатне населення скоротилося на третину.

Відбудова господарства розпочалася у відповідності з планом IV п'ятирічки (1946–1950 рр.). основні кошти держава направляла на відбудову важкої промисловості. В легку промисловість надходило тільки 12 відсотків капіталовкладень. Радянське керівництво зосереджувало максимальні фінансові та людські ресурси на розвиток військово-промислового комплексу. Держава послідовно проводила політику форсованої мілітаризації економіки, яка розпочалася ще у 30-ті роки. Наслідком такої політики стала диспропорція в економіці СРСР, а також відставання галузей пов'язаних з виробництвом продуктів харчування і товарів широкого вжитку.

Наприкінці IV п'ятирічки військово-промисловий комплекс займав більше 60 відсотків у валовому суспільному продукті. В той же час валова продукція сільського господарства залишилася на рівні 1940 р.

Складний і суперечливий характер мало суспільно-політичне та культурне життя. По закінченню війни всі, хто перебував на окупованій території, проходив спеціальну перевірку на благонадійність, робилася спеціальна позначка в особовій справі людини.

У 1946 р. розпочався широкий наступ на національне та культурне життя. Вірніше, то було продовження репресивної національної політики, яка була представлена переселенням цілих народів. У грудні 1943 р. за вказівкою Й. Сталіна переселили калмиків, на рубежі 1943 – 1944 рр. карачаївців, чеченців, інгушів і балкарців. У травні-червні 1944 р. були виселені з Криму татари. Розглядався такий проект і відносно українців, але це викликало технічні складнощі, бо українське велике населення не було куди переселяти. Одночасно поширювалася пропаганда про виключність російського народу. Він визнавався як керівна сила серед народів Радянського Союзу. Російський народ проголошувався найбільш передовим за рівнем культури та економічного розвитку.

Посилення ідеологічного тиску на суспільно-політичне та культурне життя було пов'язане з іменем секретаря ЦК ВКП (б) з ідеології А. Данова, хоча насправді за цим стояв Й. Сталін. Нищівній критиці було піддано суспільні науки, літературу, театр, кіно. Держава посилила репресії проти інтелігенції. Найбільш відомими політичними акціями цього часу стала боротьба з космополітизмом: “ленінградська справа”, ”Справа лікарів”. У так званій боротьбі з космополітизмом влада шельмувала інтелігенцію за те, що вона начебто не звеличує свої народи, не пропагує їх історичний та культурний досвід. Офіційна пропаганда таврувала митців, як “безрідних космополітів”. Хоча всім було зрозуміло те, що якби творча інтелігенція вдалася до звеличення своїх народів, то її неодмінно звинуватили б у націоналізмі.

“Ленінградська справа” була інспірована проти відомих державних і партійних діячів. За роки війни Ленінград був ізольований від “Великої землі” і вірнопідданські настрої дещо послабли. На керівні посади вийшли нові лідери, які були здатні самостійно приймати відповідальні рішення. Вони мали не тільки добрі організаторські здібності, а й високий авторитет серед ленінградців. Це викликало у Й. Сталіна почуття власної небезпеки, тому їх звинуватили у підривних діях проти партійної єдності, у сепаратизмі і т. п. Багатьох діячів було усунено з керівних посад і розстріляно, понад 200 державних і партійних діячів репресували.

На початку 1953 р. була розв’язана кампанія проти кремлівських лікарів, яких звинуватили у шкідницькому лікуванні керівників партії і держави. Оскільки більшість кремлівських лікарів були євреї, то справа набула антисемітського забарвлення. Кінець цій вигаданій справі поклала лише смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р.

Таким чином, відбудова господарства СРСР після війни здійснювалася в умовах панування адміністративно-командної системи. У ході відбудови державне керівництво зосередило основні зусилля і кошти на важкій промисловості. Фінансування спеціальної сфери здійснювалося по залишковому принципу. Щодо політичного і культурного життя суспільства, то воно мало суперечливий характер і було пов’язано з так званою “ждановщиною”, політикою масових репресій серед творчої інтелігенції.

10.6. Політичний і соціально-економічний розвиток СРСР у другій половині 50-х - першій половині 60-х рр. ХХ століття.

Після смерті Й. Сталіна на чолі партійного керівництва державою став М. Хрущов, який обрав шлях десталінізації та лібералізації суспільства. Важливою подією на цьому шляху став арешт у липні 1953 р. і знищення Л. Берії. Розпочався процес реабілітації людей безвинно засуджених сталінським режимом.

Суспільно-політичне життя у радянській державі мало розбірливий характер. З одного боку зберігалася тоталітарна система, разом з комуністичною ідеологією та монополією КПРС на політичну владу, а з іншого - було прагнення нового керівництва подолати атмосферу страху, замінити режим одноосібної влади колективним керівництвом. Була зупинена підготовка нових політичних процесів, виправдано заарештованих по справі лікарів, почалася ліквідація концентраційних таборів та вибіркова реабілітація жертв сталінських репресій.

Великий вплив на суспільно-політичне життя справили рішення ХХ з’їзду КПРС, доповідь М. Хрущова “Про культ особи і його наслідки”. На перешкоді процесу десталінізації намагалися стати поплічники Й. Сталіна – В. Молотов, Л. Каганович, І. Маленков та ін. однак М. Хрущову вдалося подолати опозицію сталіністів і усунути заколотників від політичного керів-

ництва. Нажаль, М. Хрущов згодом сам став на шлях створення власного культу.

У 1961 р. на з'їзді КПРС було прийнято нову програму комуністичної партії. В ній прогнозувалася побудова найближчим часом комунізму, вирішення всіх соціальних проблем і т. п. Розбіжності між бажаним і дійсним ставали все більш помітними, а зміни в суспільно-політичному житті, не підкріплені демократичними перетвореннями, зазнавали краху. Поступово політика М. Хрущова викликала незадоволення не тільки з боку командно-бюрократичної системи, а й з боку простого народу. У жовтні 1964 р. його усунули з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР.

Але за “хрущовське десятиліття” країна зробила значний крок не тільки в галузі політики, а й економіки. Метою хрущовських економічних реформ було: 1) прагнення вивести промисловість і сільське господарство з кризи; 2) послабити негативні наслідки командно-адміністративної системи; 3) розширити права трудових колективів і зацікавити їх у результатах своєї праці; 4) прискорити науково-технічний прогрес і скоротити розрив у відстані від західних держав.

Економічні реформи передбачали значні зрушення у суспільному господарстві:

- було послаблено централізоване планування;
- збільшено ціни на продукцію землеробства і тваринництва;
- розроблено програму освоєння нових земель;
- реорганізовано МТС в ремонтно-технічні станції.

У промисловості реформи охопили систему управління. У 1957 р. було скасовано переважну більшість міністерств і замість них створено раднаргоспи, що були ближчими до виробничих колективів.

Реформи М. Хрущова дали поштовх до виходу країни з кризи, але вони носили командно-адміністративний характер і не міняли тоталітарної системи.

У 50 - 60-ті роки радянська наука і культура досягли нових рубежів. СРСР вступив у смугу світової науково-технічної революції. Правда науково-технічний прогрес охопив в першу чергу військово-промисловий комплекс, але його результати дали позитивні наслідки і в інших сферах. У 1954 р. Радянський Союз перший в світі провів випробування водневої бомби, у тому ж році стала до ладу Обнінська (поблизу Москви) перша експериментальна атомна електростанція. У 1957 р. у Радянському Союзі вперше в світі було побудовано атомний криголам “Ленін”, у тому ж році було запущено перший в світі штучний супутник Землі. 12 квітня 1961 р. радянський космонавт Ю. Гагарін вперше у світі здійснив політ навколо земної кулі.

Величезні досягнення радянської науки в атомній фізиці, освоєнні космосу, радіоелектроніці були пов'язані з іменем І. Курчатова, М. Келдиша, С. Корольова, П. Капиці, Л. Ландау та ін.

Серйозні зрушення сталися і в культурному житті радянського суспільства. Цей період культурного життя увійшов в історію під назвою “відли-

ги”. Термін з’явився у зв’язку з виходом у світ весною 1951 р. повісті І. Еренбурга “Відлига”. Ця алегорична назва пов’язала надії суспільства на кращі часи, на потепління і сприятливість новим цивілізованим відносинам у політиці і суспільстві, на відхід від сталінської політики “холодної війни” тощо. За часів “відлиги” відбувалася лібералізація радянського суспільства, послабилася жорстка регламентація духовного життя, пом’якшився політичний режим. Позначилася лібералізація і на літературному та культурному житті. Свідченням тому стала поява за кордоном роману Б. Пастернака “Доктор Живаго”, публікація в журналі “Новий мир” повісті О. Солженіцина “Один день Івана Денисовича” та ін. але така політика не була послідовною. Час від часу М. Хрущов обрушувався на діячів мистецтва з погромною критикою, навішував образливі ярлики тощо.

Таким чином, у другій половині 50-х – першій половині 60-х років у політичному житті радянського суспільства відбулися суттєві зрушення. Розпочався процес десталінізації, були започатковані нові економічні реформи, але вони не підкріплювалися глибинними демократичними перетвореннями. Реформи зустріли протидію з боку адміністративно-командної системи, бо вони ставили під загрозу їх інтереси. Незважаючи на гальмівні механізми командно-бюрократичної системи, значних успіхів у цей період досягла радянська наука. Вчені зробили видатні відкриття, що поповнили світову наукову скарбницю. Значний вклад в оновлення духовності і зростання свідомості радянського суспільства зробили літератори, митці та діячі культури.

10.7. СРСР у середині 60-х - першій половині 80-х рр. ХХ століття

Наприкінці 60-х - 80-х рр. в економіці радянської держави стали наростати застійні явища. Ця тенденція була зумовлена : - посиленням адміністративно-командного тиску в економіці; - нездатністю керівництва держави реагувати на потреби часу; - прибутки з “нафтодоларів” в умовах підвищення світових цін на нафту дозволили радянській державі лише на деякий час стабілізувати бюджет.

У другій половині 60-х років радянське керівництво намагалось здійснити економічні реформи по переведенню підприємств на госпрозрахунок. Але реформи зустріли опір з боку партійно-господарської бюрократії, яка боялася послаблення свого впливу на економіку і суспільство за умов здійснення таких реформ. П’ятирічні плани розвитку народного господарства не виконувалися. Так, продуктивність праці у промисловості за роки Х п’ятирічки зросла лише на 17 відсотків, замість 34 планових. В цілому продуктивність праці в господарстві СРСР, в 70-80-ті роки складала лише 40 відсотків від рівня розвинутих промислових країн світу. Незважаючи на розрекламовані заходи по заміні застарілої техніки, на багатьох підприємствах зберігалася техніка і технологія першої половини ХХ ст. У 70-ті роки в СРСР значно замінялося лише близько двох відсотків виробничих фондів, тобто в 3-4 рази менше ніж було необхідно. Середній строк служби кожної

одиниці обладнання в СРСР перевищував 47 років, проти 17 років у США. Майже у всіх галузях промислового виробництва була величезна кількість робітників, зайнятих ручною працею. Обслуговуванням автоматичних і механізованих ліній у 70-ті роки була зайнята лише десята частина промислового персоналу.

У складному стані опинилося і сільське господарство. Планові завдання по зростанню сільськогосподарської продукції не виконувались. Зокрема, середньорічний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції в X п'ятиріччі (1976 – 1980 рр.) у порівнянні з XI (1971 – 1975 рр.) зріс тільки на 9 відсотків замість 17 за планом. Для сільського господарства були характерними низька врожайність, великі втрати врожаю (до 40 відсотків) при збиранні і зберіганні.

На початку 80-х років закупка зерна за кордоном досягла рекордної цифри для СРСР – 50 млн. тон.

Провали планів економічного розвитку країни позначилися на соціальній сфері. Все більше зростала розбіжність між тим, що говорилося з високих трибун і реальним життям. Офіційна пропаганда стверджувала, що праця для абсолютної більшості радянських людей перетворилася в життєву необхідність. Одночасно руйнувалася зацікавленість людини в результатах своєї праці зрівнялівкою заробітної плати різних категорій трудящих, що породжувало у суспільстві утриманські настрої. Значення матеріальних стимулів припинювалося, а не рідко й взагалі знецінювалося. Внаслідок цього заробітна плата втратила свою стимулюючу функцію. Падав життєвий рівень фахівців з вищою освітою. За 70-ті роки у двічі збільшилась кількість низькооплачуваних спеціалістів з вищою освітою.

Наростання кризових явищ в соціально-економічному житті поглиблювалось деформаціями в суспільно-політичній сфері. З приходом до влади Л. Брежнєва на всіх рівнях партійно-державного керівництва стали наростати самозаспокоєність, байдужість, формалізм та парадність. Партійне керівництво на чолі з Л. Брежнєвим дбало в першу чергу про збереження на керівних посадах вірних режимові виконавців (ретельно оберігались номенклатурні кадри). В ідеологічному житті розгорнулася боротьба партійної еліти з інтелігенцією, яка намагалася відстоювати своє право на свободу творчості, ширилося втручання в культурне життя. Великою бідою для суспільства стало вторгнення радянських військ в Афганістан (1979 р.). ця війна набирала у суспільстві негативний відгук.

Своєрідною формою соціального протесту проти комуністичного режиму став дисидентський рух, який виник ще на початку 60-х років. Для дисидентського руху було характерне поширення текстів заборонених владою літературних творів, публіцистичних праць, інформаційних застережень вчених і т.п. лідерами дисидентського руху на той час були: А. Сахаров, О. Солженіцин, В. Буковський, А. Марченко, О. Гінзбург, Л. Богорад та ін.

На початку 70-х років академік А. Сахаров кілька разів звертався до партійного керівництва з пропозиціями про проведення реформ радянської системи. Однак правляча верхівка не реагувала на звернення видатного вченого. За свої виступи А. Сахаров був репресований (у 1979 р. його вислали з Москви в закрите місто Горький).

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Що є причинами і передумовами Жовтневої революції в Росії ?
2. Які нормативно-правові акти були прийняті Другим Всеросійським з'їздом Рад та на виконання його рішень?
3. У чому сутність радянської системи організації влади? Яка її структура?
4. Які репресивні заходи застосовувалися проти опозиції до радянської влади?
5. Що виступило причинами утворення СРСР?
6. Як поділялося відання органів Союзу і органів влади союзних республік?
7. Якою була структура державної влади СРСР у 20-ті рр.?
8. У чому полягала мета кодифікаційних робіт 1922-1923 рр.?
9. З яких підстав виникла необхідність прийняття нової (1936р.)
10. Що вона являла собою за юридичним змістом і юридичною силою?
11. Конституції СРСР?

Рекомендована література:

1. Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу реформи): Матеріали наук.-теорет. Семінару / НАН України. Ін-т історії України; – К., 1996. – 44 с.
2. Історія України: Курс лекцій з комплекс. (За редакцією В. О. Солодька). – К., 1995.- 199с.
3. Незалежність України: історичні витки та перспективи: Матеріали наук.- прак. конф.-К., 1997.-227с.
4. Боффа Д. От СССР к России: История незаконченного кризиса, 1964 – 1994 -М.:, 1996.-318с.
5. Лук'яненко Л. Г. Народження нової ери: - К.: 1997.-168с.
6. История государства и права СССР. Ч. 2. – М., 1986. - с.330-424
7. Історія держави та права України. Ч. 2. – Харків, 1996. - с.323-419
8. Штанько О.Ф. Історико-правовий огляд створення слідчого апарату в органах внутрішніх справ України /Проблеми пенітенціарної теорії і практики. №7, 2002.- с.22-29

ЛЕКЦІЯ 11: ДЕРЖАВА І ПРАВО У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ І США У ХХ СТОЛІТТІ

План

- 11.1. Держава і право Франції новітнього часу
- 11.2. Держава і право Великобританії новітнього часу
- 11.3. Держава і право США новітнього часу

11.1. Держава і право Франції новітнього часу

У результаті Першої світової війни Франція разом із союзниками по блоку Антанта здобула перемогу над країнами Четверного союзу. У січні 1919 р. у Парижі була скликана Міжнародна конференція. Французьку делегацію на переговорах очолював Прем'єр Ж. Клемансо..

Паризька мирна конференція 1919-20рр. відбувалася з перервами. Вона була скликана державами-переможницями у Першій світовій війні для вироблення мирних договорів із переможеними країнами. У роботі конференції взяли участь 32 держави. Переможені держави (Німеччина та її союзники) були допущені на цю конференцію лише для вручення їм текстів уже підготовлених мирних договорів. До участі у конференції не було запрошено Радянську Росію. У результаті роботи цієї конференції були підготовлені договори з Німеччиною (Версальський мирний договір), Австрією (Сен-Жерменський мирний договір), Болгарією (Нейїськчй мирний договір), Угорщиною Тріанонський мирний договір), Туреччиною (Севрський мирний договір). На цій конференції було прийнято рішення про створення Ліги Націй і затверджено її статут.

За умовами Версальського мирного договору:

- 1) Ельзас і Лотарингія поверталися Франції;
- 2) в користування Франції на 15 років переходили копалини Саарського басейну;
- 3) до Франції відійшли німецькі колонії в Африці (Того і Камерун) та провінції колишньої Османської імперії (Сирія та Ліван);
- 4) Франції належало 52% від загальної суми репарацій.

Але перемога у Першій світовій війні обійшлася Франції дорого:

- близько 1,4 млн. убитих і непрацездатних;
- 23 тис. зруйнованих підприємств та 742 тис. будинків;
- загальні матеріальні втрати – понад 200 млрд. франків;
- борг США зріс до 4 млрд. доларів.

Розвиток Франції між двома світовими війнами

Перші повоєнні вибори було проведено 16 листопада 1919 р., на яких переміг Національний блок (60% місць у парламенті). На початку 1920 р. відбулися вибори президента, на яких переміг Дешанель, а прем'єр-міністром став А.Мільєран.

Стабілізація економіки у повоєнні роки проходила мляво. Довоєнний рівень промислового виробництва було досягнуто аж у 1925 р.

На виборах 1924 р. переміг Лівий блок (радикали, радикал-соціалісти, соціалісти). Уряд був очолений радикал-соціалістом Едуардом Ерріо.

За урядування Е.Ерріо було проведено декілька реформ, зокрема, звільнено політв'язнів, визнано права державних службовців на об'єднання у профспілки, жінкам надано право голосу на місцевих виборах.

Кабінет Е.Ерріо проіснував менше року. 17 квітня 1925р. новий уряд Лівого блоку очолив радикал Пенлеве. Цей уряд вів колоніальні війни у Марокко та Сирії, уклав Локарнські угоди.

Уже в листопаді 1925 р. кабінет Пенлеве був замінений урядом А. Бріана, а в липні 1926 р. - урядом Р. Пуанкаре. Були проведені непопулярні заходи з метою стабілізації франка - різко збільшено розміри податків, скорочено фонди зарплати для державних службовців, пенсії для інвалідів війни. У підсумку це дозволило добитися стабілізації франка, відчутного приросту виробництва, Аристид Бріан збільшення золотого запасу країни.

Велика депресія 1929-33 рр. зачепила і Францію, але дещо пізніше, ніж інші країни, і проходила не так гостро, але триваліше. Промислове виробництво упало на чверть, імпорт скоротився удвічі, експорт - у 2,5 рази. Безробітними стали 368 тис. осіб, а частково безробітними - близько половини найманих працівників. Франція мала найнижчий у Європі відсоток молоді у загальній структурі населення, і найвищий - пенсіонерів. Деяке піднесення промисловості Франції розпочалося аж у 1936 р., але навіть у передвоєнному 1938 р. обсяг виробництва складав усього 70% від докризового 1929 р. Жодна капіталістична країна не мала гірших показників.

За 1932-1933 рр. у Франції змінилося сім урядів. Ця політична нестабільність на тлі економічної кризи сприяла поживавленню діяльності фашистських організацій. З'явилися такі організації, як "Бойові хрести", "Французька солідарність", "Королівські рицарі" та ін. Усі вони розпочали відкриту боротьбу за владу.

На початку 1934 р. фашисти здійснили спробу путчу. 5 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів з "Бойових хрестів" організували маніфестацію у Парижі з метою привести свого лідера до влади. У відповідь 12 лютого 1934 р. у Франції розпочався загальний антифашистський страйк за участю 4,5 млн. осіб. Таким чином французи поставили перешкоду розвитку фашизму.

1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу. У відповідь на це найбільші держави світу, у т.ч. й Франція, оголосили о А.Гітлеру війну; французька армія одразу ж перейшла у наступ.

Франція у Другій світовій війні. "Віші"

Німецька армія 10 травня 1940р. вторглася у межі Голландії, Бельгії та Люксембургу, а 12 травня-з території Бельгії прорвалася до Франції. 14червня 1940р. гітлерівські війська без бою увійшли до Парижа. Уряд Франції утік спочатку в Тур, а потім - у Бордо. У червні Франція капітулю-

вала. За умовами миру із Гітлером Франція була поділена на дві зони - окуповану (у т.ч. й Париж) і неокуповану, якою управляв уряд маршала А.Петена, котрий співпрацював із А.Тітлером. Франція із колишнього союзника Великобританії перетворилася на недружню державу, а уряд Великобританії ще 23 червня 1940р. оголосив про свій розрив із А. Петеном.

У зоні дії петенівського уряду відмінялися конституційні закони 1875р. У червні 1940 р. Третя республіка припинила своє існування. Історія режиму "Віші" поділяється на чотири періоди:

1) липень - грудень 1940 р. - період вимушеного визнання німецької зверхності та окупації;

2) січень 1941 - квітень 1942 рр. - час відкритої співпраці з фашистами;

3) квітень 1942 - січень 1944 рр. - період маневрування і спроб уникнути безпосереднього пов'язання з нацистським режимом;

4) січень - липень 1944р. - період повної переваги французьких нацистів в уряді, який завершився після визволення Франції союзниками. Військова поразка нацистського німецького режиму призвела до розпуску уряду Петена.

6 червня 1944 р. розпочалася операція вторгнення союзників в окуповану гітлерівцями Францію. Був сформований тимчасовий уряд на чолі із генералом Шарлем де Голлем. У жовтні 1945 р. відбувся референдум з приводу подальшої долі країни. 18 (із 19) мільйонів виборців висловилися за скликання установчих зборів та прийняття нової конституції.

Четверта республіка. Конституція 1946 р.

Вибори 1946 р. принесли комуністам 5 млн. голосів і найбільшу кількість депутатських мандатів - 151. Народно-республіканський рух та соціалісти зібрали по 4,5 млн. У результаті компромісу цих трьох партій був підготовлений остаточний проект Конституції Франції. Її затвердили на референдумі 13 жовтня 1946 р. Ця дата вважається часом народження Четвертої республіки (1946-1958 рр.).

Під тиском комуністів у Франції розпочалася націоналізація промисловості, що була аналогічним процесом до тогочасної політики націоналізації, яку проводив уряд лейбористів у Великобританії. 26 липня 1949 р. Франція за рішенням більшості Національних зборів увійшла до НАТО.

У 1951 р. була змінена пропорційна виборча система на мажоритарну, що призвело до значної втрати місць у парламенті комуністами. Натомість, партія, очолювана Ш. де Голлем, опинилася у виграші.

Зовнішня політика Франції у повоєнний період була невдалою. У 1954 р. Франція змушена вивести свої війська з В'єтнаму. Тоді ж розпочалася війна в Алжирі проти місцевих повстанців-арабів. У суспільстві було дві точки зору щодо зовнішньої політики: одні наполягали на необхідності за будь-яку ціну зберегти колоніальну імперію, а інші говорили про демократичне вирішення національного питання. Армія, перетворившись на полі-

тичну силу, почала виходити з-під контролю. У цій ситуації 1 липня 1958 р. генералу Ш. де Голлю були надані парламентом надзвичайні повноваження.

Встановлення П'ятої республіки. Конституція 1958 р.

28 вересня 1958 р. референдум схвалив конституцію П'ятої республіки, на підтримку якої висловилося 79,2% учасників голосування.

Зовнішня політика Франції за Ш. де Голля була самостійною. Країна вийшла зі складу НАТО (1966 р.), відмовилася від приєднання до американо-радянського-англійського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. Франція першою визнала уряд комуністичного Китаю.

Життєвий рівень французів завдяки проведеній модернізації економіки за період із 1958-68 рр. зріс на 38%.

Відносно спокійне правління Ш. де Голля було перерване раптовою кризою у травні-червні 1968 р. Ще у березні студенти почали домагатися підвищення стипендій на 15%. 6 травня поліція почала приступом брати студентські барикади, що призвело до близько тисячі поранених. 13 травня розпочався загальний страйк, того ж дня відбулася 600-тисячна демонстрація у Парижі. Президент Ш. де Голль передав на розгляд народного референдуму свій проект державного управління, але більшість виборців висловилися проти. Наслідком цього стала відставка Ш. де Голля у квітні 1969 р.

Після відставки Ш. де Голля президентами країни обиралися Ж. Помпиду та Ж. де Естен. Вони відійшли від ідеї, яку проповідував Ш. де Голль - розвитку Франції у розріз із США та його союзниками по НАТО, а також із СРСР. Натомість у 1972 р. Франція вступила до Європейської економічної співдружності, покращила свої стосунки з Великобританією.

Політичний курс Ф. Міттерана

У 1981 р. Президентом Франції було обрано 65-річного представника Французької соціалістичної партії

Фронсуа Міттерана. Ф. Міттеран добровільно ділив владу з прем'єр-міністром, парламентом та Державною Радою, а при Ш. де Голлі ці три інститути влади не мали самостійного значення. Вперше за історію П'ятої республіки у Франції чотири міністерські портфелі були надані комуністам. Його курс зовнішньої та внутрішньої політики був розрахований на побудову сильної держави засобами масштабних суспільних реформ, а також розвитку самоуправління та децентралізації. Цей президент-соціаліст підтримував курс Франції на політичну та економічну інтеграцію Франції у європейські структури.

У перші місяці діяльності Президент Ф. Міттеран активно підтримував прихильників націоналізації великих монополій та розвитку державного сектора економіки. Закон про встановлення державного контролю над певними галузями економіки (1982 р.) передбачав націоналізацію п'яти промислових корпорацій, двох фінансово-промислових угруповань, тридцяти дев'яти приватних банків. Це схвально було сприйнято в СРСР. Однак політика націоналізації економіки, здійснювана у 1981-1982 рр. одразу ж почала при-

зводити до втрати Францією зовнішніх ринків, запланованих прибутків, відповідно - почалося недофінансування соціальних програм, зросли темпи безробіття, що викликало незадоволення профспілок.

Уже в березні 1984 р. Ф.Міттеран змінює вектор своєї внутрішньої політики, відмовившись від ідеї націоналізації промисловості. Відповіддю на такі зміни став вихід з його уряду комуністів.

На президентських виборах 1988 р. 71-річний Ф.Міттеран знову здобуває перемогу, що сталося, ймовірно, завдяки переходу на більш помірковані позиції, активізації роботи щодо створення нової єдиної Європи, участі у процесі розрядки холодної війни, зменшення соціальної напруги у суспільстві. У період президентства Міттеран вів оригінальну культурну політику, плодами якої стягли реконструкції великого Лувру з монтажем скляної піраміди перед ним, побудова великої арки в районі Дефанс і будівлі опери на площі Бастилії, створення нового комплексу національної бібліотеки.

Референдум 1992 р.

У 1992р. у Франції було проведено референдум щодо приєднання до Маастрихтського договору.

Договір про утворення Європейського Союзу було підписано у голландському місті Маастрихті міністрами закордонних справ 12 країн-членів Європейської спільноти 7 лютого 1992 року. Від цього моменту аж до моменту остаточного набрання чинності 1 листопада 1993 року договір став предметом широко розгорнутих політичних дебатів по всій Європі. Побудований на основі, закладеній Єдиним європейським актом 1986 р.. Маастрихтський договір являє собою важливий крок уперед у процесі політичної та економічної інтеграції. Навіть сама зміна формальної назви організації - замість Європейського Економічного Союзу (ЄЕС) на Європейську Спільноту (ЄС) у 1986 році та на Європейський Союз (ЄС), яку було запроваджено у Маастрихті, - стала сигналом того, що нова Європа стала справжньою політичною реальністю, а не простим торговельним блоком. Зважаючи на те, що такий рух завжди буде пов'язуватися з протиріччями, не викликає подиву, що дебати навколо договору та його положень були досить інтенсивними. Але лише три із дванадцяти країн-учасниць того часу - Данія, Ірландія та Франція - винесли договір на розсуд народу шляхом референдуму.

У Франції рішення щодо проведення референдуму про договір прийняв сам Президент. Рішення Франсуа Міттерана вдатися до референдуму було винятково політичним, керованим як міркуваннями французької внутрішньої політики, так і положеннями самого договору.

Мабуть, єдина найважливіша подія на шляху до ратифікації Маастрихтського договору сталася не у Франції, а в Данії. Коли датські виборці відкинули договір голосуванням 51% проти 49% на своєму референдумі 2 червня 1992 року, найближче майбутнє усього європейського проекту опинилося під сумнівом. Перед голосуванням у Данії загалом очікувалося, що ратифікація договору країнами-учасницями відбудуватиметься поволі та гладень-

ко. Відмова Данії вибуховою хвилею пронеслася над європейськими столицями, і в інших місцях Європи більше уваги почали зосереджувати на деяких суперечливих аспектах договору.

Президент Міттеран оголосив про свій намір провести референдум негайно після голосування у Данії. Якщо раніше про бажаність проведення у Франції референдуму з Маастрихтського договору ще можна було дискутувати, то наслідки голосування у Данії зробили його неминучим. Усі зацікавлені сторони одержали сигнал про небезпеку, властиву цьому процесові, та зміцнили позицію євроскептиків у різних партіях. Хоча раніше Міттеран в одному зі своїх інтерв'ю натякав, що договір легко буде затверджено французьким електоратом, результат референдуму з цього питання далі вже не можна було вважати доведеним. У своєму зверненні з нагоди Дня взяття Бастилії 14 липня президент оголосив, що референдум призначається на 20 вересня 1992 р.

Головна опозиція Маастрихту у Франції спочатку виходила від політичних екстремістів, особливо комуністів та Національного фронту. Але опоненти були й в усіх інших партіях, разом із незначною їхньою кількістю у власній партії Міттерана - соціалістичній. Згідно з критиками, Маастрихт був лише одним кроком у невпинному марші до недемократичної, слабкої та неконтрольованої європейської наддержави, що загрожує національній суверенності. Прихильники "так" доводили, що відмова від договору поставить під загрозу весь прогрес нової Європи, якого вона досягла протягом останніх тридцяти років.

Результатом французького референдуму про приєднання до Маастрихтського договору, проведеного 20 вересня 1992 року став розподіл голосів на запитання "Чи схвалюєте ви проект закону, представленого французькому народові Президентом республіки, про ратифікацію Договору про Європейський Союз?" 51% дійсних голосів - "за", 49% голосів - "проти".

Франція першого періоду президентства Ж.Ширака

На виборах 1995 р. переміг правий кандидат Жак Ширак. Ширак йшов на президентські вибори під гаслами поглиблення процесу об'єднання Європи, введення єдиної європейської валюти, рішучої боротьби із безробіттям, проте початок його президентського терміну пов'язаний із міжнародним скандалом, викликаним рішенням Ж.Ширака провести серію підземних ядерних вибухів на атолі Мумуроа у південній частині Тихого океану. Лише обіцянка Ширака відмовитися у подальшому від ядерних випробувань запобігла введенню шерегом держав бойкоту французької продукції.

У внутрішній політиці Ширак робив спроби проводити реформи, спрямовані на скорочення рівня державних витрат, підвищення рівня життя французів. Для зменшення числа безробіття було впроваджено план скорочення робочого часу при одночасному збільшенні кількості зайнятих. Робочий тиждень було скорочено до 35 годин при одночасному збільшенні кількості робочих місць.

Президентські та парламентські вибори – 2002.

Президентська виборча кампанія 2002 р. проходила вкрай гостро. У другий тур виборів вийшов кандидат від правих сил Жак Ширак (19,83%) і лідер Національного фронту Жан-Марі Лепен (16,91%). Решта тринадцять кандидатів, у тому числі і Ліонель Жоспен, безнадійно відстали. Оголошення цих результатів викликало ефект бомби, що розірвалася. Французи, особливо ті, хто голосував за лівих, навіть плакали. Уже у ніч виборів у багатьох містах Франції відбулися демонстрації, учасники яких висловили своє обурення, розчарування. Маніфестації, у яких брали участь, зокрема, жителі іммігрантських передмість, тривали кілька днів. Чимало демонстрантів несли плакати із гаслом: "Мені соромно, що я француз". У Парижі дійшло до зіткнень із поліцією, яка застосувала сльозогінний газ.

Лідер Національного фронту багато говорив про необхідність обмеження імміграції з колишніх колоній, надання кожному французові робочого місця й сувору боротьбу зі злочинністю. Жан-Марі Лепен закликав співвітчизників боротися за міцну сім'ю - "традиційну французьку цінність".

Багато хто запитував: у чому ж причина такого "підйому" ультраправих? Одним із чинників є криза французького лівого руху. Значна частина лівого електорату не пішла до скриньок, бо не бачила достойного кандидата. Відмінність Л. Жоспена від Ж. Ширака була "розмитою", бо і прем'єр-міністра, і президента ліві виборці асоціювали з владою. Незважаючи на розлогий реєстр кандидатів, прогнозувався вихід у другий тур двох можливо-владних кандидатів - діючого президента Ж. Ширака та прем'єр-міністра Л. Жоспена. Від їх протистояння очікувалась і основна публічна передвиборна дискусія. У той же час, остання фактично була відсутня - єдиною темою, де позиції Ширака та Жоспена всерйоз розходилися, стала проблема доцільності 35-ти годинного робочого тижня.

Загалом є думка, що ймовірний успіх ультраправих чи ультралівих закладено у самій французькій виборчій системі, яка уможлиблює варіант співпраці, співіснування, скажімо, правого президента та лівої парламентської більшості.

Європа відреагувала на успіх Лепена блискавично. "Шок", "Страшна Франція", "Землетрус", "Катастрофа" - так звучали заголовки найвпливовіших газет світу. Ж. Ширак закликав французів голосувати проти Ж.-М. Лепена, адже йдеться "про права і гідність людини". Міністр закордонних справ ФРН назвав успіх лідера Національного фронту "сигналом тривоги". Британський прем'єр Тоні Блер висловив сподівання, що у другому турі виборів французи відкинуть екстремізм. Оскільки Лепен заявив, що у разі його перемоги Франція покине Європейський Союз, то представники Європейської комісії висловили сподівання, що Париж не зречеться фундаментальних європейських цінностей.

Результати другого туру президентських виборів не стали несподіванкою - "за" Ширака проголосувало 82,1% тих, хто прийшов на виборчі діль-

ниці. Жак Ширак побив усі рекорди популярності - стільки голосів не отримувал навіть Ш. де Голль. Франція, проте, голосувала не так за Ж. Ширака, як проти Ж.-М. Лепена. Про те, що ультраправий екстремізм Лепена налякав французів, свідчила дуже висока активність виборців - на дільниці прийшло близько 80% тих, то мав право голосувати. Французи, відтак, заявили: ідеали демократії для нас є найвищою цінністю, з Європейського Союзу ми виходити не бажаємо, іммігрантів у наших бідах не звинувачуємо. Другий тур президентських виборів фактично перетворився на плебісцит щодо демократичних цінностей, відкритого суспільства щодо європейської Франції.

Одним із перших рішень Ж. Ширака було призначення нового прем'єр-міністра, яким став сенатор Жан-П'єр Раффарен.

Улітку проходили й вибори у республіканський парламент - Національну Асамблею. Ліві партії на чолі з Ж.-М. Лепеном сподівалися одержати реванш за поразку на президентських виборах. На 577 місць у парламенті претендувало 8 446 кандидатів, що на 45% більше, ніж у 1988 р., на 20% більше, ніж у 1997 р. Перемогу у двох турах голосування здобули представники правих сил, чий лідер Ж. Ширак одержав перемогу на президентських виборах.

Право Франції у новітній період

У період між двома світовими війнами діяли кодекси Наполеона (цивільний та кримінальний), в які постійно вносилися істотні зміни. Напр., з 1925 р. крім акціонерних товариств було дозволено створення товариств з обмеженою відповідальністю. Уряд отримав право зруйнувати будь-яку споруду, якщо вона загрожувала безпеці повітряного сполучення.

У 1935 р. було прийнято закон, за яким будь-яка сторона трудового договору могла розірвати його. Жінка була визнана повністю дієздатною, їй було надано право займатися професійною діяльністю незалежно від волі чоловіка. Усі кримінальні справи ділилися на: порушення, проступки, злочини.

Присяжні залучалися тільки при розгляді злочинів. Підозрюваний міг мати захисника вже зі стадії попереднього слідства. У 1940 р. суд присяжних було скасовано. Справу розглядала колегія судців з 3 професійних та 6 непрофесійних суддів. У 1960 р. відновлено участь присяжних.

У 1963 р. було запроваджено Суд державної безпеки, який розглядав справи про порушення військової дисципліни, про зберігання зброї тощо.

11.2. Держава і право Великобританії новітнього часу

Розвиток Великобританії між двома світовими війнами

Завершення Першої світової війни принесло Великобританії розширення її колоній, репарації з Німеччини й усунення в особі цієї держави найважливішого європейського конкурента. Після війни Великобританія впевнено посіла друге місце після США за показниками економічного росту. Але участь у минулій війні все ж давалася взнаки, бо скоротився експорт,

почалися масові незадоволення у вигляді страйків. Це посилювало позицію лейбористської партії. Лейбористи ввели допомогу з безробіття, 7-годинний робочий день, знизили акцизи на цукор і чай.

У 1924 р. уряд лейбористів пішов у відставку, на зміну якому прийшли консерватори, за часів урядування яких відбувся найбільший страйк - 3 млн. шахтарів (травень - грудень 1926 р.). Як наслідок, законом 1927 р. було заборонено загальні страйки під загрозою судового переслідування.

Найважливішими змінами у державотворенні періоду між двома світовими війнами були виборчі реформи 1918 та 1928 рр., посилення ролі уряду, присвоєння ним деяких функцій, які до того часу виконував парламент.

Виборча реформа 1918р.

Вводилося загальне виборче право для чоловіків від 21 року. Жінки отримували право голосу з 30 років за умови наявності річного доходу не менше 5£. Право голосу надавалося навіть тим жінкам, які не мали самостійних доходів, але були одружені з чоловіком із доходом не меншим 5£. Завдяки цій реформі кількість виборців зросла з 8 до 21 млн. осіб. Межі виборчих округів також були перекроєні - вони стали рівними за кількістю виборців - 70 тис. у кожному. У такому окрузі обирався лише один депутат, а не 1-3, як це було раніше.

Виборча реформа 1928 р.

Виборче право жінок вже не відрізнялося від чоловічого, що додало ще 4-5 млн. виборців. Зберігався незначний ценз осілості - три місяці.

З 1918-20 рр. поступово посилюється роль уряду. У 1920 р. був прийнятий Закон про надзвичайні повноваження уряду, який дозволяв виконавчій владі оголошувати надзвичайний стан в країні, проводити арешти в обхід звичайній процедурі. Цей закон вперше було застосовано проти загального шахтарського страйку 1926 р., коли було заарештовано 6 тис. осіб. У 1933 р. ще більше розширилися права поліції на проведення обшуку, в 1935 р. вона одержала право розганяти політичні мітинги. Уряд активно втручається в законотворчу діяльність. І, як не дивно, депутати парламенту не противилися цьому. У міжвоєнний період поширення набуває практика делегованого законодавства, тобто наступного видання урядового акта за дорученням парламенту. Різко зріс державний апарат. Якщо у 1914 р. Англія мала 21 міністерство, то у 1924 р. - уже 35. Цей процес прискорився в роки Другої світової війни.

Британська співдружність націй

У 30-і рр. відбулися істотні зміни у стосунках із домініонами. У 1926 р. Австралія ставить вимогу про призначення губернаторів штатів урядами самих штатів із числа місцевих мешканців. У 1926 р. Канада самовільно встановлює дипломатичні відносини зі США. Намагаючись примирити конфлікти між метрополією та домініонами, запобігти розпаду імперії було висунуто гасло "Співдружність заради спільної експлуатації колоній". Домініони прийняли активну участь у виробленні нового документа, що визначав характер взаємин із Лондоном.

11 грудня 1931 р. парламент Великобританії схвалив Вестмінстерський статут, за яким генерал-губернатори домініонів мали призначатися з місцевих уродженців. Хоча сам губернатор призначався англійським монархом, він був зобов'язаний користуватися рекомендаціями домініону. Домініони були визнані рівними за статусом і у жодній мірі не підпорядковувалися один одному, а лише вільно об'єднувалися у Британську співдружність націй. Кожен домініон самостійно визначав умови набуття громадянства домініону, але громадяни домініону були одночасно громадянами Співдружності. Щорічно скликалися імперські конференції. У домініони були призначені послы Великобританії, що іменувалися високими комісарами. У 1937 р. Ірландія офіційно відмовилася від статусу домініону та була за конституцією проголошена республікою.

Великобританія в роки Другої світової війни

Із червня 1940 р. по червень 1941 р. Великобританія фактично самостійно протистояла Гітлеру, який 16 липня 1940 р. підписав директиву "Морський лев" (вторгнення на британські острови). 15 серпня 1940 р. відбувся перший масовий наліт гітлерівських "Люфтваффе" на Англію. 7 вересня 625 бомбардувальників бомбили Лондон, а от вторгнення сухопутних сил так і не відбулося.

Для мобілізації усіх ресурсів уряд консерватора Вінстона Черчілля узяв під контроль виробництво та розподіл 75% продукції, яка вироблялася в Англії, та 90% фінансових ресурсів країни.

На початку Другої світової війни В.Черчілль був призначений військово-морським міністром, а з травня 1940 р. - він прем'єр-міністр Великобританії. В.Черчілль є одним із творців антигітлерівської коаліції. Неодноразово зустрічався з керівниками найбільших країн союзницької коаліції - Ф.Д. Рузвельтом (9 разів) і Й.Сталіном (5 разів) для узгодження планів спільної боротьби проти Третього Райху. Він - учасник зустрічей "великої трійки" на Тегеранській конференції 1943 р., Ялтинській конференції 1945 р., Потсдамській конференції 1945 р. (не повністю).

27 липня 1945 р. після несподіваної поразки консерваторів Черчілль пішов у відставку і очолив парламентську опозицію. 5 травня 1946 р. він виступив з промовою у м.Фултон (штат Міссурі, США), у якій закликав до тісної співпраці країн Заходу у протистоянні комунізму, і котра вважається початком "холодної війни". У 1951-55 рр. знову очолив кабінет міністрів, вважаючи своїм головним завданням захист досягнень західноєвропейської цивілізації і зміцнення союзницьких відносин із США. У квітні 1955 р. виїшов у відставку. Він залишався депутатом Палати громад, але активної участі у політичному житті не брав.

Повоєнна урядова політика лейбористів

Влітку 1945 р., якраз під час Потсдамської конференції країн-переможниць, в Англії відбулися парламентські вибори. Мало хто сумнівав-

ся у перемозі консервативної партії, а отже і В.Черчілля, який мав стати прем'єром. Але для продовження переговорів прибув уже новий прем'єр К.Еттли, лейборист.

Третє (після двох міжвоєнних) перебування лейбористів при владі ознаменувалося здійсненням масштабної націоналізації промисловості та фінансової сфери: було націоналізовано Англійський банк, вугільну та газову промисловість, енергетику, цивільну авіацію, залізничний транспорт. У 50-х рр. було націоналізовано сталеливарну промисловість. Державою викупувалися ті галузі, які вимагали значних постійних капіталовкладень, а приносили невисокий дохід, а то й були збитковими. Натомість, підприємці, одержуючи високу компенсацію, вкладали кошти у прогнозовано перспективні галузі - в новітні технології, шоу-бізнес, моду. Це дозволило створити нові робочі місця, зменшити безробіття. Оскільки робітничий клас уже працював не на приватного підприємця, а на державу, різко зменшилася кількість виступів робітників.

Здійснивши націоналізацію, держава мусила збільшити кількість управлінських структур, з'явилося кілька нових міністерств, армія чиновників зросла в шість разів у період з 1914 по 1954 рр. Зріс податковий тиск на населення. У лейбористській Англії робітники опинилися у великому програді: їх зарплата була заморожена, а ріст податків та інфляція призвели до того, що фактичні доходи робітників у 1951 р. скоротилися на 20% у порівнянні із періодом, коли при владі були консерватори.

Крім згаданої реформи управління економікою, лейбористи провели й кілька реформ конституційного права:

- відмінено подвійний вотум для осіб із університетською освітою (до того часу
 - вони подавали два голоси на виборах до парламенту);
 - скорочено термін дії відкладального вето палати лордів від двох років до одного (1949р.);
 - число виборчих округів на виборах у палату общин збільшилося з 625 до 630 за рахунок сільських округів (1955 р.);
 - знижено виборчий ценз до 18 років (1969 р.);
 - спадковим перам було дозволено зрікатися титула та місця в палаті лордів для того, щоб мати змогу взяти участь у виборах до палати общин (1963 р.); це робилося з огляду на те, що лише депутат нижньої палати міг у перспективі очолити уряд; депутат палати общин має більші можливості щодо прийняття і розробки законопроектів.

Урядування консерваторів. М. Тетчер

На виборах 1951 р. перемогли консерватори, після чого обидві політичні партії поперемінно перемагали на виборах у 50-70-х рр. Держава, здійснюючи націоналізацію за лейбористів, несподівано замість очікуваних прибутків, починає нести збитки, втрачаючи позиції на світовому ринку.

У повоєнні роки Великобританія стала однією із провідних країн НАТО. Вона була і залишається ядерною державою. Її війська використовувалися у інтервенції проти Єгипту 1956 р., бомбардуваннях Сербії, недавньому поваленні режиму талібів в Афганістані тощо.

70-ті рр. стали для Великобританії часом нелегких випробувань, виходу із кризи. Виправляти помилки повоєнних лейбористських урядів випало Маргарет Тетчер (Робіне), яка стала прем'єром у віці 54 роки.

Маргарет Тетчер на посту прем'єр-міністра відзначалася твердістю у прийнятті рішень, непоступливістю у соціальних і політичних конфліктах, за що її почали називати "Залізна леді". Її політична програма соціально-економічних перетворень отримала назву "тетчеризму" або "нового торизму". Тетчер була переконаною прихильницею зменшення ролі держави в економіці, виступала на захист традиційних цінностей британського суспільства - проти прогресистських і соціалістичних тенденцій. Для приборкання інфляції, ліквідації дефіциту державного бюджету і зменшення безробіття Тетчер була змушена проводити жорстку внутрішню політику. Уряд Тетчер домагався скорочення державних витрат, зниження податків на великі прибутки, реприватизації націоналізованих галузей промисловості, припинення підтримки нерентабельних підприємств та державного регулювання цін. Кабінет Тетчер зробив кроки для значного послаблення британських тред-юніонів, прийнявши закони (1980, 1982, 1984 рр.), які зменшували права профспілок на страйки. Уряд Тетчер для економії коштів закриття десятки нерентабельних шахт і відмовився йти на компроміси зі страйкуючими шахтарями (страйк тривав у 1984-85 рр.). У 1980-х рр. уряд Тетчер приватизував найбільші державні корпорації "Брітіш телеком", "Брітіш гес", "Брітіш петроліум" та ін. Політика неоконсерватизму і економічного лібералізму Тетчер дозволила у середині 1980-х рр. домогтися сталого піднесення економіки країни.

У зовнішній політиці Тетчер орієнтувалася на тісну співпрацю зі США, збереження власного ядерного потенціалу, проведення активного курсу у Європейському Економічному співтоваристві при збереженні максимальної незалежності від об'єднаних керівних органів "Спільного ринку". У відносинах зі Сходом підтримала М.Горбачова і його курс політичних реформ, однак Тетчер виступала за дотримання концепції ядерного стримування, модернізацію ядерних арсеналів після ліквідації ракет середнього і малого радіусу дії у Європі. Уряд Тетчер рішуче відстоював інтереси Великої Британії на міжнародній арені, зокрема, не вагаючись застосувати військову силу у конфлікті з Аргентиною через Фолклендські острови¹.

На зламі 1980-90-х рр. економічна політика М.Тетчер зіткнулася із критикою як у партійному середовищі, так і в британському суспільстві загалом. Не отримавши підтримки на черговій конференції консерваторів у листопаді 1990 р., М.Тетчер подала у відставку і лідером партії стик Джон Мейдмсор. У 1992 р. королева Єлизавета II надала М.Тетчер титул баронеси.

Ідеалізувати правління М.Тетчер не доводиться. У 1987 р. за межею бідності проживало 8 млн. осіб (17% населення). В особливо скрутному становищі опинилося близько 7 млн. пенсіонерів. Зросли витрати на урядовий апарат (до 4,9 млн. на рік). Доходи середнього англієця хоч і виросли за роки її правління, але залишилися удвічі меншими, ніж доходи "бундеснімця".

Політичний курс Дж. Мейджора

Наступник М.Тетчер - Джон Мейджор - мав продовжити лінію консерваторів.

Складність у проведенні Дж. Мейджором власного політичного курсу полягала у необхідності балансування між прихильниками консерватизму ("тетчеризму") і поміркованими реформаторами. Він активно шукав шляхи врегулювання Ольстерської проблеми, досягнув тимчасового припинення існування терористичної діяльності Ірландської республіканської армії (1994-96 рр.). Реалізація економічної частини програми уряду Дж. Мейджора вивела британську економіку із періоду стагнації і сприяла господарському піднесенню, яке тривало увесь час його прем'єрства. Пріоритетами кабінету Мейджора у зовнішній політиці було підтримання стратегічного партнерства із США, зміцнення системи європейської безпеки і поглиблення процесів європейської інтеграції на основі вже згадуваної Маастрихтської угоди 1992 р. Уряд Мейджора підтримав проголошення Україною державної незалежності (31.12.1991 р.) і встановив із нею дипломатичні відносини (10.01.1992 р.). У лютому 1993 р. у результаті переговорів між Дж.Мейджором і Президентом України Л.Кравчуком було підписано Договір про принципи відносин і співробітництво між Україною і Великою Британією.

У продовж усього терміну перебування при владі Дж.Мейджору доводилося стикатися з критикою своєї політичної лінії. Противники Мейджора, у тому числі й опозиція всередині Консервативної партії, критикували нерішучість його дій під час боснійської кризи, ставили йому у вину поступливість при підписанні Маастрихтського договору. Апогеєм критика Мейджора досягла після заборони європейськими державами імпорту британської яловичини у зв'язку із епідемією енцефалопатії.

У червні 1995 р. Мейджор скликав з'їзд Консервативної партії, на якому поставив питання про своє подальше перебування на посаді лідера партії. Після тривалих дебатів з прихильниками ізоляції Великобританії від Європейського співтовариства (т.зв. "євроскептиками") більшість делегатів з'їзду підтримало політичну лінію Мейджора і підтвердило його повноваження. На парламентських виборах 1997 р. консерватори на чолі з Мейджором зазнали поразки від Лейбористської партії.

Урядування Т. Блера. Ольстерське питання

У третє тисячоліття Великобританія увійшла з новим прем'єром - лейбористом Ентоні Плером. Наприкінці 1998 р. лейбористи оприлюднили програму модернізації суспільства. Найсенсаційнішою бачиться спроба реорга-

нізувати палату лордів. Лейбористи скликали представницькі законодавчі збори Шотландії та Уельсу, у відання яких передано питання судочинства, освіти, охорони здоров'я, збору податків, хоча загальне визначення напрямків економічної, військової, зовнішньої політики залишається прерогативою парламенту, який засідає у Вестмінстері. Почало зрушуватися із мертвої точки Ольстерське питання.

Особливості парламентської виборчої кампанії 2001 р. "Третій шлях"

Перемогу лейбористів на виборах у Великобританії прогнозували задовго до закінчення виборчого процесу. "Скромна", як писали британські ЗМІ, перемога лейбористів була характерною рисою виборів-2001 до британського парламенту. Явка виборців виявилася невисокою, до виборчих діляниць прийшло всього 60% населення (в 1997 році цей показник становив 71,6 %). Це найнижчий результат за всі роки, починаючи з 1918 р., коли жінки Великобританії не брали участі у виборах. Виявилось, що з покращанням соціально-економічної ситуації в країні у 2001 році, британці стали більш аполітичними, і 18 мільйонів громадян у день виборів віддали перевагу домашньому відпочинку. Вибори у Великобританії відбуваються у будь-якому випадку, оскільки згідно з британським законодавством переможець оголошується навіть при мінімальній явці виборців.

За 659 місць у Палаті общин боролися близько трьох тисяч кандидатів. Водночас із виборами до парламенту проходили вибори до муніципальних органів влади на території Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. В Центральній виборчій комісії було зареєстровано 78 партій, крім того, в окружних виборчих комісіях значилась велика кількість незалежних кандидатів. За результатами виборів Лейбористська партія отримала 413 місць, зменшивши своє представництво у парламенті порівняно з попередніми роками на шість осіб. Консервативна партія здобула 166 мандатів, а на третьому місці, як завжди, опинилась Ліберально-демократична партія (52 мандати). Ще 28 місць у нижній палаті парламенту були розподілені між іншими партіями та незалежними кандидатами. Демократичній юніоністській партії, яка виступає за найшвидше мирне розв'язання конфлікту в Ольстері, вдалося набрати найбільшу кількість місць за всю історію свого існування з 1971 року.

Лейбористська партія перемогла на виборах 2001 року здебільшого завдяки народній підтримці політичного та економічного курсу кабінету Тоні Блера. Цьому сприяла також ідеологічна платформа, яка отримала назву "Третій шлях" і була спрямована на трансформацію лівого руху у Великобританії. У дискусіях між прибічниками лівої ідеології переважали два підходи, жоден з яких не можна визнати задовільним. Ліві фундаменталісти зробили з націоналізації та державного контролю над економікою самоціль, перетворивши політичні настанови в догму. Ступінь радикалізму політики вони оцінювали за кількістю державної власності та розмірів держбюджету. З іншого боку, помірковані ліві, які хоча й знаходилися в опозиції до фундаменталістів, надто часто погоджувалися з принциповим спрямуванням їх

політики, закликаючи не форсувати темпи змін і проявляючи повну індиферентність до інших ідейних течій.

Завданням "Третього шляху" стало осмислення ситуації, яка виникла протягом 80-90-х років та внесення конструктивних пропозицій розв'язання проблем у світі, що змінюється.

Лейбористи під час виборчої кампанії говорили про конкретні результати свого чотирирічного владного панування - їм вдалося досягти найнижчого рівня безробіття та інфляції за останні 10-15 років, стабільного економічного росту, ліквідації великого державного боргу, який залишили консерватори. Се зед негативів, які чомусь не вплинули на рішення виборців, - величезні збитки в сільському господарстві після епідемії ящуру, активізація Ірландської республіканської армії.

Тоні Блер залишається на проамериканських позиціях. З іншого боку, одним в ключових питань його зовнішньої політики стане орієнтація на континент. Разом з тим, Кабінет Міністрів Великобританії не має наміру найближчим часом приєднуватись до загальноєвропейської валюти, що в свою чергу вплине на певну дистанційність країни від процесів об'єднання у Європі.

Структура органів влади

Головним законодавчим органом Великобританії є двопалатний парламент. Палата громад у складі 659 депутатів обирається на п'ять років. У цій палаті зосереджена уся законодавча діяльність. Право законодавчої ініціативи належить тільки членам палати. Міністри вносять законопроекти як члени парламенту. Але оскільки уряд розробляє законодавчу програму парламенту і, спираючись на парламентську більшість, реалізує її, то його вплив у сфері законодавства досить значний.

Палата лордів складається з 1195 членів (спадкові, пожиттєві, архієпископи та єпископи). Очолює палату лорд-канцлер, який призначається прем'єром; він також є членом кабінету і главою судової системи країни. Палата лордів розглядає прийняті палатою громад закони, крім фінансових. Вона володіє правом відкладального вето на рік і може в такий спосіб впливати на законодавчий процес. Однак, дослідники зазначають, що цей вплив невпинно спадає і то настільки, що певні політичні діячі ставлять питання про доцільність переходу Великобританії на однопалатний парламент.

Королева, як глава держави, здійснює представницькі функції. Вона також санкціонує прийняті парламентом закони і має право відкладального вето (за згодою уряду). Від давніх часів збереглися традиційні форми королівського санкціонування законів. Напр., цивільні закони підтверджуються словами: "Королева цього хоче", фінансові - "Королева 'вдячна своїм підданам, приймає їхні дари і так, того бажає". Відмова у санкції виражається тезою - "Королева повинна подумати". І Формально королева призначає прем'єр-міністра (це лідер партії парламентської більшості) і за традицією кабінет носить назву "Уряду її Величності".

Прем'єр-міністру належить право призначати членів кабінету і міністрів, заміщати провідні посади в державному апараті та звільняти їх. Він уповноважений одноособово або з відібраним ним же вузьким колом осіб вирішувати усі значні питання внутрішнього та зовнішнього життя, у т.ч. укладати міжнародні договори без погодження із парламентом. Прем'єр не зобов'язаний представляти в парламент на схвалення склад свого кабінету, одержувати підтримку на проведення кадрових перестановок. Тобто, у формуванні уряду парламент участі не бере. Більш того, через підпорядковану йому парламентську більшість прем'єр-міністр фактично керує палатою громад.

Разом із тим, уряд має подати у відставку в разі оголошення йому во-туму недовіри в палаті громад. Ця відповідальність колективна, а тому недовіра, висловлена парламентом навіть одному із міністрів, тягне за собою відставку усього уряду. На практиці, однак, це трапляється дуже рідко (протягом ХХ ст. - лише у 1924 та 1979 рр.). До того ж прем'єр (а точніше, королева за його порадою) може розпустити парламент і призначити нові вибори. Загальнообов'язкові урядові нормативно-правові акти у Великобританії складають щорічно 97% від загальної кількості нових нормативних актів.

Особливості права новітньої Англії

Структура Конституції. Конституція Великобританії складається із кількох нормативних актів, а саме:

1. Акт про парламент 1911р.;
2. Закон від 16 грудні 1949 р. про зміну "Акта про парламент 1911 р.;
3. Акт про місцеве управління 1972 р.;
4. Акт про громадянство 1981 р.;
5. Акт про народне представництво 1983 р.;
6. Акт про об'єднання зі Шотландією 1704 р.;
7. Акт про палату общин (управління справами) від 20 липня 1978 р.

Сімейне право. Воно регулюється законами "Про власність одружених жінок", "Про деліктну відповідальність подружжя у відносинах між собою". Майно і грошові заощадження подружжя належать їм порівну, якщо інше не передбачено шлюбним договором. Матеріальні збитки, спричинені одним із подружжя іншому, мають бути відшкодовані у повному обсязі.

Підставами для розлучення є: зрада, жорстоке ставлення, невиліковна душевна хвороба. Проте, заява про розлучення може бути подана не раніше, ніж через три роки після одруження.

Законодавство про соціальний захист населення. Особа, яка працювала не менше двох років, отримувала право на допомогу у зв'язку із безробіттям. Біля 9% зарплати кожен працюючий відраховує у фонд допомоги безробітним.

Коли адміністрація підприємства збирається проводити масові звільнення, то щоб уникнути конфліктів, вона пропонує працівникам грошову компенсацію за згоду працівника звільнитися за власним бажанням. Сума

компенсації залежить від стажу роботи працівника на підприємстві і може досягати розміру дворічної зарплати.

У 1948 р. було введено безкоштовне медичне обслуговування. Усі ліки, виписані за рецептами лікарів, видавалися безкоштовно. У 1951 р. паралельно було введено платні медичні послуги. На сьогодні існує як безкоштовна, так і платна система лікування.

Кримінальний процес. Захисник бере участь у кримінальному процесі починаючи із стадії дізнання. Усі адвокати діляться на дві групи:

- 1) соліситор;
- 2) барристер.

Соліситор - це адвокат, який веде справу до суду, готує всі процесуальні документи. Якщо злочин важкий або підозрюваний не визнає своєї вини, то його справу буде розглядати суд присяжних. У цьому випадку соліситор ніби стає слідчим, здобуває докази, виставляє своїх свідків. Провівши попереднє слідство і давши інструкції своєму клієнту, соліситор завершує роботу. Його справу продовжує барристер - адвокат, який захищає інтереси клієнта на суді. До цього він не знає ні справи, ні клієнта. Одержавши матеріали від соліситора, барристер вивчає їх і виступає перед присяжними. На відміну від соліситора, барристер не може вибирати клієнта, він нікому не може відмовити у наданні послуг.

11.3. Держава і право США новітнього часу

Розвиток США після I світової війни.

На початку XX ст. США стали великою індустріально-аграрною країною, зайнявши перше місце в світовій економічній системі. США брали участь у I світовій війні з літа 1918 р., хоч вступили у неї у квітні 1917 р. Втрати: 50 тис. – убитих, 230 тис. – поранених. Ця війна зробила із США державу-кредитора, яка надала союзникам кредитів на 10 млрд. доларів. Високий рівень виробництва і продуктивності праці дали можливість забезпечити високу оплату праці. Це сприяло недопущенню розповсюдження в США комуністичної ідеології.

Президент В.Вільсон (1912-1920 рр.) неодноразово звертався до Конгресу з пропозиціями закріпити право робітників на укладення трудового договору, право на страйк. У грудні 1917 р. прийнято XVIII поправку до Конституції США ("сухий закон"), яка вступила в дію з січня 1920 р. У серпні 1920 р. вступила в дію поправка про надання жінкам виборчих прав.

Переорієнтація промисловості на мирні рейки призвела до скорочення обсягів промислового виробництва на більш ніж 30 відсотків, значно зросло безробіття. Це зумовило прихід до влади на президентських виборах кандидата-республіканця У.Гардінга. Республіканці були у більшості обох палат Конгресу. Було зроблено відхід від принципів державного регулювання економіки, відмовлено у федеральних асигнуваннях на допомогу безробітним. Зросла кількість профспілок, виникають перші масові організації кольорово-

го населення, комуністична партія (у 1919 р. їх було дві, а у 1920 р. вони об'єдналися).

У 1924 р. на президентських виборах перемагає республіканський кандидат К. Кулідж, за президентства якого відбулося значне економічне піднесення. Було різко скорочено еміграційну квоту для іноземців, розгорнуто наступ на профспілки.

У 1928 р. на президентських виборах знову перемагає кандидат-республіканець Г. Гувер. Економічне піднесення позначилося на рівні життя найширших груп американців, зменшилося класове протистояння, кількість профспілок, кількість членів компартії. Однак курс на зростання був перерваний "чорним вівторком" - початком найбільшої економічної кризи, яка обезкровила економіку. Адміністрація Г. Гувера намагалася вийти з кризи старими методами, наприклад, виділила грошову підтримку безробітним, унаслідок чого на одного безробітного припадало аж по два долари. Це призвело до хвилі страйків, активізації комуністів.

"Новий курс"

Пік кризи припав на 1929-32 рр. Більше п'яти тисяч банків заявили про самоліквідацію. 17 мільйонів осіб стали безробітними. 8.11.1932 р. відбулися вибори 32-го Президента США, на яких переміг Франклін Делано Рузвельт, відомий своєю політикою виведення США з кризи - "Новий курс".

Після інаугурації Рузвельта Конгрес США одразу ж прийняв закон, який надавав Президенту США на два роки надзвичайні повноваження, яких американські президенти не мали навіть під час війни. За перші 11 днів президентства Рузвельта було прийнято більше законів, ніж за всі 70 попередніх років, починаючи з громадянської війни. 5 березня 1933 р. Декретом Президента було оголошено про примусове закриття всіх банків. Одночасно накладено заборону на вивіз золота, срібла, паперових грошей з країни. 9 березня 1933 р. виходить закон про банки: потужні банки отримали державну підтримку, а слабкі-ліквідовані. Відмінений вільний обіг золотої валюти. 22 березня 1933р. відмінено "сухий закон".

Після оздоровлення банківської системи, відбувалося оздоровлення соціальної сфери. 22 березня 1933 р. Рузвельт звернувся до Конгресу з посланням, яке включало три пункти:

- 1) створення Цивільного корпусу консервації природних ресурсів;
- 2) введення регулярних федеральних дотацій штатам на соціальну сферу;
- 3) нова програма широкомасштабних суспільних робіт.

Цивільний корпус консервації природних ресурсів являв собою мережу трудових таборів по всій країні, де безробітна молодь одержувала житло, одяг, харчування, медичне обслуговування і скромну матеріальну винагороду (за умови відправки грошей сім'ям). Корпус займався лісопосадками, запобігав ерозії ґрунтів, впорядковував парки, заповідники і т.д. Всі організаційні питання (будівництво, перевезення, розміщення) і керівництво впро-

довж 6-місячного перебування людей у корпусі взяла на себе американська армія. Ефективність таких заходів перевищувала усі сподівання Рузвельта: в 1935 р. в корпусі побувало 500 тис. осіб, а за 10 років - понад 3 млн. осіб.

Також було прийнято закон про створення федеральної служби зайнятості (6.06.1933 р.); і тоді прийнято закон про відновлення промисловості. Другий закон передбачав введення в різноманітних галузях промисловості "кодексів чесної конкуренції", які фіксували ціни на продукцію, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту. З прийняттям цього закону відкривалися небачені досі можливості для державного втручання в процес виробництва. 16 червня 1933 р. надзвичайна сесія Конгресу завершила роботу, прийнявши цілу серію законів, що забезпечили здійснення нечуваних для історії США реформ і сприяли поживленню господарської діяльності.

Отже, основним завданням Ф.Д.Рузвельта було укріплення економіки країни, запобігання соціальним наслідкам економічної кризи.

Розвиток США після Другої світової війни

Друга світова війна практично не зачепила - територію США. Станом на 1948 р. США виробляли 55,6% усього обсягу продукції капіталістичних держав, але на економічне зростання вплинув уже черговий перехід на мирні рейки виробництва, що спричинило у свою чергу згортання військового виробництва, ріст безробіття.

6 вересня 1945 р. Президент Г.Трумен звернувся до Конгресу з посланням щодо вирішення соціальних проблем: розширити страхування з безробіття, підвищити мінімальну зарплату, забезпечити повну зайнятість, будувати дешеве житло для малозабезпечених, боротися з проявами расизму. Але Конгрес за 1945-1946 рр. не прийняв жодного із запропонованих президентом законопроектів. У лютому 1946 р. прийнято Закон про зайнятість, який зобов'язував Президента США щорічно інформувати Конгрес про стан економіки. У 1947 р. двічі приймалися білли про скорочення оподаткування, наслідком чого став значний бюджетний дефіцит.

На внутрішню та зовнішню політику США повоєнних років великий вплив мала розпочата у 1946 р. "холодна війна". До 1955 р. було проведено 18 процесів проти комуністичної партії. Закон про внутрішню безпеку (1950 р.) дозволяв звільнення "неблагонадійних" з мотивів національної безпеки. Члени компартії обов'язково реєструвалися; вони не могли працювати в державній установі, на оборонних підприємствах, не могли звертатися за видачею паспорта для виїзду за кордон. В окремих штатах належність до компартії вважалася карним злочином.

У 1960 р. на президентських виборах переміг Дж.Ф.Кеннеді, який запропонував програму "Нові рубежі". Кеннеді висунув концепцію "індустріального суспільства", яка пов'язувала перспективи розвитку капіталізму з науково-технічним прогресом. Стимулювалися капіталовкладення, науково-технічні розробки, підвищення кваліфікації кадрів, держава асигнувала наукові розробки. Підвищено заробітну плату, розмір допомоги з безробіття,

розширено будівництво житла: Кеннеді проводив помірковану політику у сфері забезпечення прав темношкірого населення (права у сфері шкільної освіти, сфери обслуговування, виборчі права). У 1964 р. у Далласі за загадкових обставин Дж.Кеннеді був убитий.

Його наступником був Л.Джонсон. Адміністрація Л.Джонсона запропонувала програму широких соціально-економічних реформ "Велике суспільство", яка передбачала зменшення податків, ліквідацію расової дискримінації, гарантування громадянських прав, соціальну опіку над людьми похилого віку та ін. 8 січня 1964 р. у першому ж посланні про становище країни Л.Джонсон проголосив початок війни з бідністю. Станом на 1964 р. близько 20% і населення відносилося до категорії бідних. Долати цю проблему Л.Джонсон пропонував через професійну підготовку, працевлаштування підростаючого покоління, видачу пільгових позик біднішим фермерам, часткову оплату медичних рахунків для одержувачів соціальної допомоги, надання біднякам продовольчих купонів, які можна було обміняти в магазинах на найдешевші продукти харчування. Однак навіть у 1968 р. 10-14 млн. осіб у США продовжували недоїдати.

Намагаючись не допустити поширення комунізму в Азії, Л.Джонсон утрутився у В'єтнамську війну на боці Південного В'єтнаму.

Участь американських військ у воєнних діях в Індокитаї викликала широку хвилю пацифістських настроїв серед населення і антивоєнних виступів студентства (1967-68 рр.), що значно зменшило популярність Л.Джонсона як глави держави.

У другій половині 60-х рр. відбулася серія повстань у міських кварталах, заселених негритянською біднотою. У 1964 р. було 5 таких повстань, у 1967 р. - уже 230, у 1968 р. - 220 лише у квітні місяці (після вбивства М.Л.Кінга).

Під впливом масового негритянського руху і зміни громадської думки федеральний уряд прийняв законодавчі акти, які забезпечували рівність прав громадян США незалежно від кольору шкіри. У 1966-68 рр. виступи М.Л.Кінга на захист громадянських прав негрів доповнилися політичною діяльністю: викриття соціальних проблем американського суспільства (безробіття, бідності), виступ із засудженням участі США у війні в В'єтнамі. Діяльність Кінга і його пропаганда ненасильницької боротьби за суспільні зміни викликала неприязнь у расистські налаштованої частини білого населення, і, одночасно, зазнавала гострої критики з боку радикального крила негритянського руху, яке підтримувало гасло "боротьба за владу негрів".

На виборах 1968 р. перемогли республіканці. Новообраним президентом став Річард Ніксон. Кризові явища, які спостерігалися в економіці США 1969-70 рр. вимагали від Ніксона рішучих дій. У серпні 1971 р. уряд Ніксона проголосив "нову економічну політику" і здійснив низку надзвичайних заходів для приборкання інфляції і стабілізації економічної ситуації в країні (зупинив ріст зарплати, підвищив імпортні мита, провів девальвацію долара

тощо). Головною зовнішньополітичною проблемою для адміністрації Ніксон залишалася В'єтнамська війна, курс на згортання участі в якій і взяв Ніксон з перших днів свого перебування на посту Президента. Ніксон висунув програму обмеження до мінімуму участі американських військ у бойових діях. У 1972 р. він став першим Президентом США, який відвідав Пекін та Москву. У травні 1972 р. Ніксон у результаті переговорів із Л.Брежневим у Москві підписав документи (Основи взаємовідносин між СРСР і США, Договір про обмеження систем протиракетної оборони, угоду ОСО-1), які поклали початок періоду розрядки міжнародної напруженості. Ніксон був змушений піти у відставку у серпні 1974 р. під загрозою звинувачення у причетності до т.зв. Вотергейтської справи і наступного імпічменту.

Наступником Р.Ніксона на президентському посту став Джерольд Форд, кандидат від Республіканської партії. Він займав пост віце-президента при Р.Ніксоні, а після відставки Р.Ніксона згідно з Конституцією вступив на президентський пост у серпні 1975 р. Його адміністрація намагалася невдало подолати наслідки економічної кризи 1974-75 рр. У зовнішній політиці Дж. Форд продовжував курс попередньої адміністрації. У серпні 1975 р. проголосив т.зв. Тихоокеанську доктрину, яка підтверджувала намір США зміцнювати воєнно-політичне й економічне співробітництво з низкою країн Азії, зокрема з Японією як стратегічним партнером, нормалізувати відносини з КНР, сприяти розвитку економічного співробітництва між країнами тихоокеанського басейну.

Вибори 1976 р. принесли перемогу кандидату від Демократичної партії Джиммі Картеру. Програма широких суспільних реформ, запропонована адміністрацією Картера наштовхнулася на опір республіканської більшості у Конгресі. Він виступив посередником в арабо-ізраїльських мирних переговорах. Висунув доктрину, яка передбачала припинення будь-якої допомоги країнам, які порушують права людини. "Доктрина Картера" була висунута у відповідь на агресію СРСР проти Афганістану. Ця доктрина декларувала наміри США втручатися у будь-якому регіоні і щодо будь-якої держави. Спроба будь-якої держави (мався на увазі СРСР) встановити контроль над районом Перської затоки буде трактована як посягання на національні інтереси США. Одним з реальних кроків щодо втілення "Доктрини Картера" було створення "сил швидкого реагування". У 1978 р. Картер заявив про відмову США від виробництва нейтронної бомби. Саме адміністрація Картера встановила дипломатичні відносини з КНР. Безпорадність вашингтонського уряду у випадку захоплення іранськими студентами посольства США у Тегерані та невдало проведена спроба звільнити заручників (квітень 1980 р.) похитнули політичний авторитет Дж. Картера, що і зумовило його поразку на президентських виборах 1980 р. від кандидата-республіканця Р.Рейгана.

На день виборів 1980 р. безробіття підскочило до 7,5%, рівень інфляції складав 10%, а реальна заробітна плата скоротилася на 3%. Уперше з 1952 р.

Республіканська партія перемогла на президентських виборах і домінувала в Конгресі.

Роналд Рейган до початку політичної кар'єри знявся у 50 фільмах, був відомим голлівудським актором. Як президент, провадив активну політику у Центральній Америці, намагався повалити лівий уряд Нікарагуа, вислав війська до Гренади (1983 р.). Він був ініціатором нової програми озброєнь "Стратегічна оборонна ініціатива" ("зоряні війни"). Реалізація цієї програми передбачала захист американської території від радянських балістичних ракет за допомогою протиракетних систем космічного базування. Витрати на цю програму становили близько 32 млрд. доларів, і вона була офіційно припинена у травні 1993 р.

За президентства Р.Рейгана різко зросли військові витрати, що призвело до рекордного зростання національного бюджетного дефіциту, були скорочені соціальні програми. Політика розкручування гонки озброєнь ускладнила його переговори з лідером СРСР М.Горбачовим у 1985-86 рр., але вже у 1987 р. було досягнуто угоди про зменшення на 4% ядерних озброєнь. Після двох термінів президентства Рейган здав пост своєму наступникові Дж. Бушу.

Джордж Герберт Буш продовжував зовнішньополітичний курс на нормалізацію відносин між США та СРСР, розпочатий його попередником. Внаслідок інтенсивного діалогу з М.Горбачовим (1988-1990 рр.) у відносинах двох наддержав відбувся фактичний перехід від етапу їх нормалізації до етапу взаємовигідного співробітництва та партнерських стосунків. У липні 1991 р. було підписано Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Для взаємної безпеки Буш висунув концепцію контролю за роззброєнням космосу. Після окупації іракською армією Кувейту, рішуче виступив за запровадження економічних санкцій і встановлення блокади Іраку. Рішучі дії Буша під час кризи у Перській затоці (1990-91 рр.) (операція "Буря в пустелі") зірвали агресивні плани Іраку, відновили суверенітет Кувейту і сприяли встановленню миру у цьому регіоні. Після проголошення Україною незалежності американська адміністрація 25 грудня 1991 р. визнала Україну як суверенну державу, а Дж.Буш став першим західним політиком, який привітав Л.Кравчука з цією подією. 1 січня 1992 р. Дж.Буш і Президент Росії Б.Єльцин підписали Кемп-Девідську угоду, за якою США і Росія перестали вважати одне одного ворогами. Вагомі успіхи на міжнародній арені дисонували з деякими проблемами уряду Дж.Буша у внутрішній політиці. Звинувачення президента у захопленні зовнішньою політикою та занедбанні економічного життя країни відіграли вирішальну роль у падінні політичного авторитету Дж.Буша і його програшу під час виборів 1993 р. кандидатом від Демократичної партії Б.Клінтону. Головну увагу у своїй передвиборчій програмі Вільям Джефферсон Клінтон сконцентрував на внутрішніх проблемах країни. Незважаючи на звинувачення в униканні військової служби, позашлюбних стосунках і курінні маріхуани, він здобув переконливу перемогу і став 42-м Президентом США, і був переобраний у листо-

паді 1996 р. Внутрішня політика уряду Клінтона була спрямована на реорганізацію податкової політики (зменшення податкового пресу на середній клас), скорочення дефіциту державного бюджету, проведення соціальних перетворень, зокрема, реформи системи охорони здоров'я).

Адміністрація Клінтона проводила активний зовнішньополітичний курс. Б.Клінтон особисто сприяв відновленню демократії у Гаїті (1994), підписанню Дейтонської угоди 1995 р. щодо врегулювання конфлікту у Боснії і Герцеговині, у розв'язанні проблеми Ольстеру та ін. Адміністрація Б.Клінтона рішуче підтримала участь НАТО у врегулюванні проблеми Косово, засудила дії російського уряду у Чечні. Уряд Клінтона виступив з ініціативою започаткувати програму політичної та військової співпраці з країнами Центральної, Східної Європи з НАТО (програма "Партнерство заради миру"). У відносинах з Україною уряд Клінтона дотримувався курсу на зміцнення особливого партнерства, надавав економічну, фінансову допомогу для проведення ринкових перетворень.

У лютому 1999 р. Сенат США вчетверте за усю історію США розпочав процедуру імпичменту щодо Б.Клінтона через скандальні відносини із співробітницею Білого Дому. Однак більшість сенаторів проголосували проти звинувачень Клінтона у лжесвідченні та перешкоджанні відправлення правосуддя. Незважаючи на деякі прорахунки адміністрації Б.Клінтона у зовнішній політиці, зростання дефіциту державного бюджету, економічні показники діяльності уряду Клінтона були найкращими за усе ХХ ст.

На президентських виборах 2000 р. перемогу здобув Джордж Уокер Буш, син Джорджа Герберта Буша. Його уряду випало нелегке завдання активізації боротьби із тероризмом, особливо після повітряної атаки терористів - смертників 11 вересня 2001 р. на Нью-Йорк та Вашингтон.

Структура органів влади США

Законодавча влада згідно Конституції належить двопалатному Конгресу, який складається з Палати представників і Сенату. Кожна з палат ділиться на комітети, напр., Комітет з іноземних справ. Комітет у справах збройних сил та ін.

Виконавча влада зосереджується в руках Президента США і підлеглих йому структур, а саме:

- Ради Національної безпеки;
- Адміністративно-бюджетного управління;
- Управління науково-технічної політики та ін.

Особливе місце займає інститут віце-президента. У Конституції США зазначається, що віце-президент не має владних повноважень, але у випадку усунення від посади Президента, його смерті, відставки, неможливості здійснювати свої обов'язки, влада переходить до віце-президента.

Судова система США залишалася незмінною. Продовжували діяти дві системи судів - федеральні і суди окремих штатів. Федеральні складаються з Верховного суду США, окружних апеляційних судів, окружних судів, ра-

йонних судів, судів тяжб. Суди штатів складаються з мирових судів, судів графств, окружних судів, Верховного суду штатів.

Продовжує зберігатися суд присяжних. У судове засідання залучається суддя та 12 присяжних. Суд присяжних часто стає об'єктом критики за затрати на компенсації за відрив присяжних від основних занять, за сумніви у спроможності присяжних виносити рішення. Але вважається, що саме суд присяжних, будучи незалежним, перешкоджає усякому свавіллю й несправедливості. Аргументом "за" збереження суду присяжних є міркування про те, що не можна економити на правосудді.

Провідне місце у прийнятті зовнішньополітичних рішень належить Державному секретареві США. Важливий вплив на зовнішню політику США здійснює Міністерство оборони (Пентагон). Пентагон впливає на вирішення питань зовнішньої безпеки, військово-політичного співробітництва з іншими державами, веде переговори щодо озброєння і роззброєння. Посада Міністра оборони створена у 1947 р. На неї призначають цивільну особу, а якщо особа була професійним військовим, то її можна призначити на цю посаду тільки через 10 років після виходу у відставку.

На здійснення зовнішньої політики США великий вплив має Центральне розвідувальне управління (ЦРУ). ЦРУ було створено у 1947 р. для боротьби з комуністичними агентами по всьому світу. Зовнішня політика США за своєю суттю була політикою стримування, відкидання комунізму. Боротьба з поширенням комунізму була стратегічним завданням зовнішньої політики США. Фактично ініціатива у зовнішній політиці США належить переважно виконавчій гілці влади.

Законодавство США новітнього періоду

Конституція США в новітній період залишилася майже незмінною. За всю історію США було запропоновано 10 тисяч поправок, але прийнято 28, а діє 24. Наприклад, 24-а поправка забороняє позбавляти прав особу, що не сплатила податки. 25-а поправка встановлює, що у випадку смерті президента або його відставки цю посаду обіймає віце-президент. 26-а поправка передбачає, що право голосу має особа від 18 років.

За Законом Вагнера (1935 р.) легалізовано діяльність профспілок на загальнофедеральному рівні, відмінено кримінальну відповідальність за їх створення, за участь у законних страйках, покладено на підприємців обов'язок приймати на роботу лише тих, хто входить до профспілки. Закон про справедливий найм робочої сили (1938 р.) зафіксував максимальну тривалість робочого часу для окремих категорій працюючих і розмір мінімальної зарплати. Закон про соціальне страхування (1935 р.) заклав основи соціального законодавства США, оскільки закріплював офіційне визнання ролі профспілок. У 1938 р. прийнято закон про введення 40-годинного робочого тижня (п'ятиденки) і він супроводжувався вимогою про оплату у підвищеному розмірі усіх надурочних робіт.

До початку 50-х рр. у США існувала та захищалася расова сегрегація, не дивлячись на проголошене ще у другій половині XIX ст. расове рівноправ'я. У 1954 р. Верховний Суд визнав расові відмінності не фундаментальними, а сегрегацію - явищем, яке суперечить Конституції США. У 1957 р. прийнято Закон про громадянські права, згідно з яким створювалася спеціальна комісія, яка розглядала скарги громадян щодо дискримінації за расою, релігійною та іншими ознаками. У 1964 р. приймається наступний Закон про громадянські права, в якому гарантується рівна участь афроамериканців у виборчих кампаніях, рівність при прийнятті на роботу. За Законом про свободу інформації надано право вимагати й одержувати інформацію про діяльність державних органів щодо спостереження за приватним життям громадян, вторгнення у яке відтоді вважається незаконним. У 1971 р. віковий виборчий ценз було знижено до 18 років (XXVI поправка до Конституції США). Законом Тафта-Хартлі (1947 р.) був налагоджений ретельний контроль держави за регулюванням трудових відносин.

У США що п'ять років перевидається федеральний Звід законів. Потреба у регулюванні складних і взаємопов'язаних сфер соціального життя та правового спілкування викликали появу такої комплексної галузі права, як ділове право, антимонопольне право, права юридичних осіб.

Акціонерні товариства (корпорації) в США є товариствами з обмеженою відповідальністю (відповідальність визначається кількістю акцій). Вони поділяються на корпорації та фірми. Фірми є товариствами з повною відповідальністю за борги, оскільки майно фірми вважається спільною власністю.

У 1960-70-х рр визнані неконституційними законодавчі заборони між расових шлюбів і абортів. Проте довго обговорювана XXVII поправка про визнання рівноправ'я чоловіків та жінок так і залишилася серед неприйнятих поправок.

Законодавство США передбачає суворі санкції за порушення антимонопольного законодавства і прав споживачів. Заборонені дії, спрямовані на поглинання конкурентів, встановлення монопольних цін, поділ ринків збуту. Санкціями за такі дії є:

- Штраф до 500 тис. доларів;
- Повне відшкодування збитків у трикратному розмірі;
- Примусовий продаж акцій.

Майже 60 років тому в США було створено систему захисту від безробіття. Допомогу з безробіття надають впродовж 52 тижнів. Вона не надається тим, хто погано виконував свої службові обов'язки, та тим, хто вчинив злочин.

Встановлені жорсткі правила прийому на роботу до федеральних органів влади. Особу-претендента повинні охарактеризувати не менше 20 осіб, а коли особа претендує на посаду, що затверджується Президентом США - не менше 25 особами. Відповідно до Закону "Про етику" (1978 р.) кожен фе-

деральний службовець середньої і вищої ланки зобов'язаний заповнити анкету, де має вказати:

- 1) всі акції, якими володіє;
- 2) всі рахунки, відкриті на його ім'я, ім'я дружини (чоловіка), дітей на суму від 1 тис. доларів;
- 3) всі додаткові, крім зарплати, доходи;
- 4) кожен дарунок членові його сім'ї вартістю не більше 35 доларів;
- 5) оплату кожної поїздки, розваг, обідів більше 350 доларів;
- 6) нерухомість на суму, більшу 10 тис. доларів.

Федеральному службовцю забороняється мати доходи, крім зарплати, що перевищують 15% річного заробітку. Законодавство забороняє пожертвування і подарунки нижчих чиновників вищим, а також отримувати подарунки від своїх підлеглих або осіб, що мають меншу платню. Порухення цих норм спричиняє до негайного звільнення державного службовця з роботи.

Відповідно до Закону "Про оподаткування" (1986 р.) за неправильно заповнену податкову декларацію винні сплачують штраф 1 тис. доларів. Свідоме заниження доходів карається штрафом на суму 5 тис. доларів і ув'язненням на 5 років. Особи, які здійснюють фінансове розслідування, мають право перевіряти рахунки, чеки, квитанції, бухгалтерські книги, здійснювати таємне стеження, обшуки. Вони можуть залучати до перевірки будь-яких приватних осіб, яких у випадку відмови від співробітництва, притягають до кримінальної відповідальності.

Контрольні питання до семінарського заняття:

1. Які шляхи розвитку буржуазних держав проявилися між двома світовими війнами?
2. Якими заходами уряд США намагався нейтралізувати вплив більшовицької революції?
3. У чому полягала сутність „нового курсу” президента Рузвельта в подоланні економічної кризи?
4. Що таке „політика соціалізації держави”?
5. У якому вигляді проявляється „делеговане законодавство”?
6. За якими принципами створювалася правова система у Британській співдружності націй?
7. За яких політичних умов утворився Народний фронт Франції? Які правові заходи були проведені ним?
8. Які консервативні і реакційні риси мало законодавство в після військовий період?
9. У чому проявилось розширення економічних функцій Англійського уряду після Другої Світової війни?
10. В яких органах готувалися рішення кабінету міністрів у Великобританії?
11. Які повноваження має лорд-канцлер?

12. У чому проявився парламентський характер Четвертої Республіки у Франції?
13. Які риси авторитарного правління мала Франція за конституцією П'ятої республіки?

Рекомендована література:

1. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2001. - с.339-378
2. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – Харків, 1999. - с.307-370
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.346-441
4. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. - с.220-276

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ ТА ОБГОВОРЕНЬ:

Суспільний та державний устрій Стародавнього Єгипту.

Система варн у Стародавній Індії.

Державний устрій Стародавнього Китаю.

Демократія як риса державності Афін.

Правосвідомість і право в Афінах.

Основні етапи розвитку Стародавнього Риму.

Джерела римського права.

Церковна організація та церковне право в період феодалізму.

Злочин і покарання за „Салічною правдою”.

Основні риси права феодальної Франції.

Основні риси права феодальної Англії.

Основні риси права феодальної Німеччини.

Загальна характеристика станово-представницьких органів у Німеччині, Франції, Англії

Найвизначніші пам'ятки феодального права станово-представницьких монархій.

Мета і завдання реформ суспільного і державного устрою на початку XVIII ст. в Росії.

Розвиток кримінального права і процесу в Росії у період абсолютної монархії.

Роль та місце протекторату Кромвеля в історії англійської буржуазної революції.

Державний устрій Англії за часів встановлення конституційної монархії.

Англійське управління колоніями і домініонами.

Судова система і поліція Англії (наприкінці XIX – поч. XX ст.). Особливості англійського права.

Формування державності США. Конституція США 1787р. Громадянська війна в США.

Конституційні процеси у Франції наприкінці XVIIIст. – XIX ст.

Розвиток буржуазного цивільного права у в країнах Європи. Англо-саксонська система права(судова система).

Континентальна система права.

Селянська реформа в Російській імперії 1861р.

Система місцевого самоврядування в Росії після земської та міської реформи.

Поліцейський апарат Російської імперії. Військова реформа 1864 - 1874 років.

Суспільний і державний устрій України у складі Російської імперії.

Державний устрій і політична система СРСР (1924- 1940рр.).

Радянське кримінальне і кримінально- процесуальне право (1919- 1940рр.).

Радянське цивільне і цивільно- процесуальне право (1924-1940рр.).
Новий курс” президента Рузвельта.
„Народний фронт” у Франції.
Формування і розвиток незалежної Польщі у ХХ столітті.
Радянська республіка в Угорщині.
Виникнення, розвиток і розпад Югославії.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Лекція 1. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	4
1.1. Загальні закономірності формування держави	4
1.2. Спільні риси держав Стародавнього Сходу.....	6
1.3. Виникнення давньосхідної держави.....	7
1.4. Джерела і система права.....	9
1.5. Стародавня Індія.....	11
Контрольні питання до семінарського заняття:	15
Лекція 2. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ	16
2.1. Гомерівська Греція.....	16
2.2. Становлення держави і права Стародавніх Афінів.....	19
2.3. Розвиток Афінівської державності та її падіння.....	23
2.4. Суспільний лад, державний устрій Афінів періоду демократії.....	24
2.5. Джерела та риси Афінівського права.....	26
Контрольні питання до семінарського заняття:	33
Лекція 3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	33
3.1. Утворення Римської держави.....	33
3.2. Римська держава в період республіки.....	36
3.3. Римська держава в період монархії	40
3.4. Джерела та основні риси Римського права.....	41
Контрольні питання до семінарського заняття:	47
Лекція 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО ФРАНКІВ	47
4.1. Основні етапи розвитку феодальної держави і права.....	48
4.2. Виникнення Франківської держави та формування її державного апарату	50
4.3. Джерела та основні риси права франків	53
Контрольні питання до семінарського заняття:	55
Лекція 5. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА та АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ	55
5.1. Феодальна держава в країнах західної Європи.....	56
5.2. Сеньйоральна монархія.....	56
5.3. Станово-представницька монархія у Франції, Німеччині, Англії	60
5.4. Міські республіки.....	69
5.5. Абсолютна монархія у Франції.....	72
5.6. Особливості англійського абсолютизму.....	75
5.7. Своєрідність абсолютизму в Німеччині.....	76
5.8. Судові і правоохоронні органи в механізмі феодальної держави.....	78
Контрольні питання до семінарського заняття:	84
Лекція 6. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА В АНГЛІЇ (XVII - XIX ст.).....	85

6.1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції.	86
6.2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в XVII-XIX ст.	91
6.3. Зміни в державному устрої кінця XIX ст.	96
6.4. Основні джерела і риси права. Англосаксонська система права та її вплив на право інших країн	99
Контрольні питання до семінарського заняття:	105
Лекція 7. ДЕРЖАВА І ПРАВО СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (XVII – XIX СТ.).	106
7.1. Економічне і політичне становище північноамериканських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 р.	107
7.2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Білль про права 1791 року	111
7.3. Причини та хід громадянської війни 1861-1865 рр. Другий цикл поправок до конституції. Реконструкція Півдня	117
7.4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття	122
Контрольні питання до семінарського заняття:	125
Лекція 8. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ФРАНЦІЇ (кін. XVII – XIX ст.)	126
8.1. Буржуазна революція 1789-1794 роки. Проголошення республіки	126
8.2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії та її падіння. Реставрація монархії бурбонів	134
8.3. Революція 1848 року і проголошення другої республіки. Паризька комуна	139
8.4. Проголошення третьої республіки. Конституційні закони 1875 року	145
8.5. Джерела і основні риси права	148
Контрольні питання до семінарського заняття:	160
Лекція 9. ДЕРЖАВА І ПРАВО РОСІЇ (НА ЗЛАМІ XIX - XX СТОЛІТТЯ)	160
9.1 Державні реформи першої половини XVIII століття	160
9.2 Формування нової системи права. Кодифікація права	163
9.3 Реформи 60-80-х років XIX ст.	169
9.4 Оформлення конституційної монархії	175
9.5 Розвиток права на початку XX століття	177
Контрольні питання до семінарського заняття:	179
Лекція 10. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА СРСР	179
10.1. Лютнева революція 1917 року	179
10.2. Громадянська війна в Росії 1918-1920 рр.	182
10.3. Радянська країна в 20-ті роки XX століття	185
10.4. Соціально-економічний та політичний розвиток СРСР наприкінці 20-х – 30-х рр. XX століття	187
10.5. Друга світова війна. СРСР після другої світової війни	189

10.6. Політичний і соціально-економічний розвиток СРСР у другій половині 50-х - першій половині 60-х рр. ХХ століття.....	191
10.7. СРСР у середині 60-х - першій половині 80-х рр. ХХ століття.....	193
Контрольні питання до семінарського заняття:	195
Лекція 11: ДЕРЖАВА І ПРАВО У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ І США У ХХ СТОЛІТТІ.....	196
11.1. Держава і право Франції новітнього часу.....	196
11.2. Держава і право Великобританії новітнього часу	203
11.3. Держава і право США новітнього часу.....	212
Контрольні питання до семінарського заняття:	221
Рекомендовані теми для рефератів та обговорень:.....	223
Навчальне видання	228

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Укладачі:

**Островерх Ольга Олександрівна
Ковалевська Тетяна Михайлівна**

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН *Курс лекцій*

Підп. до друк 21.05.10 Формат 60x84 1/16
Папір 80г/м² Друк ризограф Умовн.-друк. арк. 1,9
Тираж прим. Вид. № 70/10 Зам. №

Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023 м. Харків, вул. Чернишевська, 94.